

ІСТОРІЯ ЯК ПРОПАГАНДА

Посібник для вчителів

ІСТОРІЯ ЯК ПРОПАГАНДА

Навчальне видання

competition.novadoba.org.ua

Навчальне видання

Історія як пропаганда

Керівник проєкту та упорядник: Андрій Ферт

Автори текстів: Антон Лягуша, Наталя Шліхта, Ольга Коляструк,

Марина Кафтан, Андрій Ферт

Автори завдань: Олександр Охріменко, Ірина Костюк

Рецензентка: Ірина Костюк

Літературна редакторка: Наталія Неграш

Художнє оформлення: Анастасія Хміль

Цей посібник створено у межах проєкту «Інструментарій для критичного викладання історії» (2023–2024) та ініціативи «Радянське минуле: (пере)осмислення історії», що виконуються Представництвом Інституту міжнародного співробітництва Німецької асоціації народних університетів (DVV International) в Україні та Всеукраїнською асоціацією вчителів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» за фінансової підтримки Федерального міністерства закордонних справ Німеччини.

Офіційний сайт проєкту: competition.novadoba.org.ua

Фейсбук проєкту: facebook.com/SovietPastCompetition

Партнери проєкту:

Спонсори проєкту:

Київ, DVV International Ukraine, 2024

© DVV International Ukraine

© Автори

Зміст

БЛОК 1. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРІЇ ПРОПАГАНДОЮ

1.1. Історія пропаганди	7
1.2. Чому історію використовують політики та політичні режими?	8
1.3. Міфологізація та героїзація історії	26
1.4. Політика пам'яті та війни пам'яті	42
1.5. Православна церква та використання історії	62
1.6. Спрощення наукового знання: публічна та популярна історія	84
	104

БЛОК 2. РАДЯНСЬКА ПРОПАГАНДА ТА ІСТОРІЯ

2.1. Радянський Союз як держава пропаганди	119
2.2. Кого виховувала радянська система?	120
2.3. Радянський ритуал як інструмент контролю	136
2.4. Історія в радянській пропаганді	156
2.5. Творення історичного міфу про «братні народи»	172
2.6. Стереотипні образи українців у радянській пропаганді	188
	210

БЛОК 3. СУЧАСНІ ІСТОРИЧНІ МІФИ ТА ЯК ІЗ НИМИ ПРАЦЮВАТИ

3.1. «Міфоборство» у сучасній Україні	230
3.2. Міфи у соціальних мережах	231
3.3. Робота з пропагандою й історичними фейками на уроках історії та в учнівських проєктах	252
Глосарій	264
Про авторів	272
	274

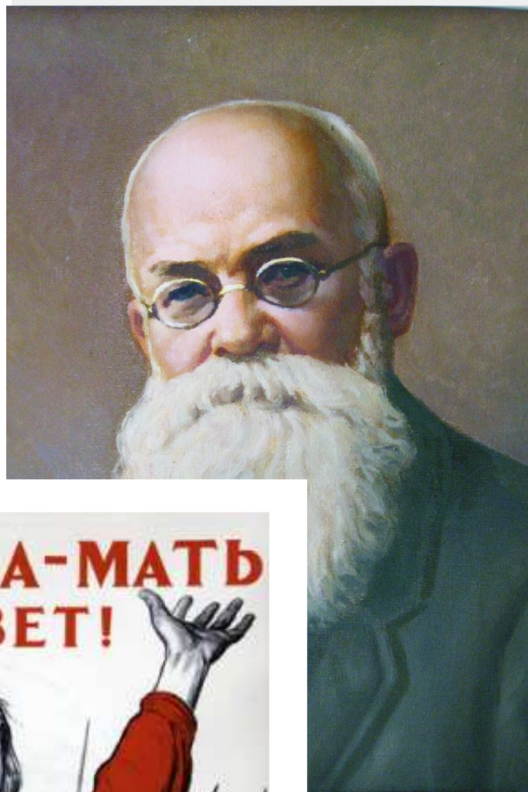

⬅ **ПЕТРО ГОНЧАР,
«ТАНОК», 1988 РІК**

Джерело: <https://day.kyiv.ua/article/kultura/mystetstvo-buty-vilnyny>

⬇ **МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ**

Джерело: http://www.spadshina.com/uploads/site_structure/content_uk/0760/86/00.jpg

⬆ **ПРОМОВА ЧЕРЧИЛЛЯ
У ФУЛТОНІ**

Джерело: https://zn.ua/ukr/HISTORY/vidlunnya-fultona-70-rokiv-tomu-svoyeyu-istorichnoyu-promovoyu-pro-zaliznu-zavisu-vinston-cherchill-ogolosiv-pohid-proti-komunizmu_.html

⬅ **ПЛАКАТ
«БАТЬКІВЩИНА-
МАТИ КЛИЧЕ!»**

Джерело: <http://bit.ly/3TGhfrX>

Про що цей посібник і як ним користуватись?

Пропаганда віддавна є частиною історії. Це інструмент держав і політичних партій, релігійних інституцій і громадських рухів, що допомагає їм доносити своє бачення світу та контролювати суспільство. Війна Росії проти України вкотре показала силу пропаганди. У 2014-му, а потім у 2022-му ми знову і знову бачили, як маніпуляції та брехня можуть отруїти ненавистю цілу націю, переконавши мільйони людей у тому, що сусідня держава не має права на існування. Особливу роль у війні російські пропагандисти надають історичним міфам і маніпуляціям. На їхньому озброєнні — радянські наративи про «братні народи», про українську неповносправність та російську культурну вищість. Образи та кліше, що з'явилися при імператорських палацах і в кабінетах партійних інститутів багато років тому, попри все, продовжують жити й знаходити своїх жертв.

Цей посібник про те, як політична пропаганда використовує історію. Він призначений для тих, хто хоче розібратися, чому історією можна маніпулювати та як давати раду цим маніпуляціям.

Цей посібник передусім для шкільних вчителів історії та суспільних дисциплін. Його матеріали дозволяють планувати та проводити уроки з учнівством переважно 10–12 класів на тему пропаганди у межах окремого спеціального курсу, а також доповнювати вже наявні курси про українську історію XX–XXI століть.

Автори посібника — історики, педагоги, медіаексперти — не ставили собі за мету розвінчувати певні міфи, натомість прагнули показати, за яких умов і чому історичні міфи взагалі змогли з'явитися та набутти поширення. На наше переконання, найкращий спосіб боротьби з історичними міфами пропаганди — це розуміння механізмів появи й функціонування таких міфів.

Посібник складається із трьох блоків. Перший присвячений загальнотеоретичним проблемам використання історії пропагандою. У другому блоці йдеться про те, як історія у Радянському Союзі стала інструментом пропаганди у творенні міфів про так звану російсько-українську єдність. Третій блок показує особливості роботи з історичними міфами у сучасній Україні.

Кожен із цих блоків містить окремі тематичні розділи, на основі яких можна планувати заняття з учнями. Кожен розділ починається з есею, що дає загальне уявлення про контекст того чи іншого аспекту використання історії пропагандою. Матеріали кожного розділу містять систему перехресних покликань, що дозволяє швидко знайти додаткову інформацію в інших розділах посібника.

11. Історія пропаганди

12. Чому історію використовують політики та політичні режим?

13. Міфологізація та героїзація історії

14. Політика пам'яті та війни пам'яті

15. Православна церква та використання історії

16. Спрощення наукового знання: публічна та популярна історія

Під час великої війни в Україні відбувається сплеск зацікавленості класовою історією, національною ідентичністю, проблемами непростого минулого. Люди почастіше в пошуках відповідей про минуле намагаються на спрощені пояснення або «експерти», які легко та розважливо про все розповідають, часто відтворюючи стереотипи й пропагандистські кліше. А споживачі довірливо потрапляють в оману через бажання дивитися і читати яскраві та емоційні контент, який «пояснює» за життя і після якого все стає зрозумілим». А це, своєю чергою, є добрим ґрунтом для виникнення та поширення історичних міфів.

→ детальніше про сучасні історичні міфи в Україні див. розділи 3.1 і 3.2.

Сьогодні, в час російсько-української війни, ми перебуваємо у стані соціального потрясіння та нестабільності, що збільшує сплеск зростання міфологічного та містичного мислення серед людей: у гістоках та фейсбуках, ютубах, по телебаченню та радіо ми щоразу намагаємося на «експерти», які начебто володіють секретними знаннями про сьогодення та майбутнє і говорять нам, де й коли будуть обстріли, коли та як ми переможемо ворога, як і коли розпадеться Росія тощо. Антинаукові аргументи дозволяють спрощено пояснювати складний світ та займатися самозакоханням. Тобто жити в міфологічному світі.

Аби зрозуміти особливості міфологізації історії, спершу треба

Розділи посібника також мають приклади завдань для учнів, які вчителі можуть використовувати на уроках історії України, всесвітньої історії, громадянської освіти, а також мистецтва, іноземних мов та літератури. Завдання містять обов'язковий методичний коментар, що пояснює алгоритм їхнього виконання.

Для належного планування навчального процесу у завданнях також подані *індекси обов'язкових результатів навчання та базових знань* відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти 2020 року (ДСБСО) та Державного стандарту профільної середньої освіти 2024 року (ДСПСО) за галуззю «Громадянська та історична освіта» (ГІО). Вказівки на держстандарт є лише орієнтовними: вчительство може обрати ті, які найкраще пасуватимуть до їхніх ідей. Завдання також містять вказівки на те, у межах тем яких навчальних програм їх можна використати. Теми навчальних програм подані за редакцією 2022 року. До окремих завдань пропонуються ідеї щодо міжпредметної інтеграції та вдосконалення завдань вчительством.

Матеріали посібника спрямовані на роботу з першоджерелами, історіографією та медіатекстами, що стосуються використання історії пропагандою. Водночас застерігаємо, що пропагандистські тексти, зображення чи речі є маніпулятивними й без належного ознайомлення із контекстом, наведеним у кожному розділі, не рекомендуються до використання.

Сподіваємося, що цей посібник стане корисним для українських шкіл та сприятиме розвитку критичного мислення.

Автори висловлюють подяку організації освіти дорослих DVV International Ukraine та Федеральному міністерству закордонних справ Німеччини за фінансову підтримку цього видання.

Блок 1

Особливості використання історії пропагандою

1.1. Історія пропаганди

1.2. Чому історію використовують політики та політичні режими?

1.3. Міфологізація та героїзація історії

1.4. Політика пам'яті та війни пам'яті

1.5. Православна церква та використання історії

1.6. Спрощення наукового знання: публічна та популярна історія

Розділ 1.1. Історія пропаганди

1.1. Історія пропаганди

1.2. Чому історію використовують політики та політичні режими?

1.3. Міфологізація та героїзація історії

1.4. Політика пам'яті та війни пам'яті

1.5. Православна церква та використання історії

1.6. Спрощення наукового знання: публічна та популярна історія

Пропаганда добре досліджена з точки зору різних наук та оптик і, здавалося б, є неможливою у світі, переповненому інформацією. Але сучасні політичні практики показують, що пропаганда і досі є дієвою.

Пропаганда нерозривно пов'язана з технологіями її розповсюдження, саме тому розглянути її історію найбільш продуктивно можна у контексті розвитку засобів масової комунікації.

Є багато визначень пропаганди, але всі вони сутнісно схожі. Загалом, пропаганда є набором певних ідей або принципів, які просуває та чи інша організація або політичний режим. Цю інформацію часто вважають упередженою, оманливою, такою, що слугує просуванню лише певної точки зору. Втім, такого відтінку термін «пропаганда» набув відносно недавно, у часи Першої світової, коли держави у стані війни вдавалися до різних засобів впливу як на своїх громадян і солдатів, так і на громадян та солдатів противника.

У давні часи інформація розповсюджувалася усно, однак, це не означає, що її вплив був незначний.

Якщо ми озирнемося на кілька тисяч років, у часи стародавніх Афін, де зародилася політика у сучасному розумінні цього слова, то побачимо, що претенденти на виборні посади у полісі мали вміти доносити свої ідеї до громадян у найбільш яскравий і зрозумілий спосіб. Чим краще це вдавалося — тим більші були шанси посісти бажану посаду. Промова афінянина Перікла (дійшла до нас від Фукідіда) під час похорону військових у 431 р. до н.е. вважається класичним прикладом, в якому ми можемо знайти купу пропагандистських кліше та штампів у сучасному розумінні. Перікл мав на меті підняти дух афінян через героїзацію загиблих військових:

Здається мені, що загибель їх уперше виявила й остаточно довела їх мужність. Справедливо, щоб усі вади людей закреслювала виявлена ними на війні за вітчизну відвага, бо вони добром знищують лихо і приносять усій громаді більше користі, ніж своїми хибами завдали шкоди. Ніхто з них не прагнув для себе багатства і не став боягузом у надії запобігти бідності та забагатіти, уникаючи жадливого кінця. Вони вважали, що покарати ворогів найважливіше, що наражатися на небезпеки — найкраще. Отже, вони побажали покарати ворогів, зазнавши небезпеки, і зректися своїх сподіванок. Вони залишили собі надію на непевний успіх, а самі в боротьбі поклалися на власні сили. Вони вирішили краще загинути, відбиваючи ворогів, ніж відступити і врятувати своє життя. Вони уникли ганебних слів, рятуючи справу, вони згубили своє тіло і в коротку вирішальну хвилину не стільки позбавилися страху, скільки досягли вершини своєї слави.¹

– 1 –

О. І. Білецький (ред.),
Антична література:
хрестоматія (Київ:
Радянська школа,
1936), 286.

Оскільки головною метою Перікла було вихвалення героїзму та самопожертви на користь захисту Батьківщини, за великим рахунком, він народив усталені героїчні кліше «герої не вмирають», «смерть заради слави». Крім того, протягом усієї європейської історії, коли освічені військові командувачі звертались до свого війська, вони прямо чи опосередковано згадували або Перікла, або його промову, показуючи тяглість героїзму. Європейська художня література загалом та українська словесність зокрема знають це як жанр «панегірик» — поезія, що прославляє подвиги померлого. Якщо мислити ширше, то Перікла можна зарахувати до одного із засновників історичної політики.

ПРОМОВА ПЕРІКЛА

Джерело: [https://
www.greece-is.com/
pericles-statement/](https://www.greece-is.com/pericles-statement/)

→ детальніше про історичну політику або політику пам'яті див. розділи 1.2 і 1.4.

Наступниками були християнські апологети — філософи та богослови, яким треба було проповідувати християнське вчення та заохочувати народи навертатися до церкви. Зрозуміло, що паралельно з пропагандою діяли й інші механізми — політичні та військові, прагматичні та невідворотні. Сам термін «пропаганда» був використаний вперше католиками. Папа Григорій XV у 1622 році створив Священну Конгрегацію поширення віри (*de propaganda fide*) — саме слово «пропаганда» латиною означає поширення. Завдання цієї пропаганди мали місіонерський та апологетичний зміст. Бо в цей час, після довгих та кривавих релігійних війн, у Європі поглибився християнський розкол між католиками та протестантами. І католики, аби підважити поширення протестантизму, вдалися до пропаганди, що зображала усіх протестантів «зрадниками», людьми, які перейшли на сторону зла і на яких очікує пекло².

→ детальніше про роль православної церкви у створенні історичної пропаганди див. розділ 1.5.

– 2 –

О. Мустафін, “Народження пропаганди. Інформаційна війна п'ятсотрічної давнини.” Історична правда, 3 червня 2019. <https://www.istpravda.com.ua/ticles/2019/06/3/155758>

Утім, якщо ми говоримо про засоби розповсюдження пропаганди, то, звісно, варто згадати про появу друкарського верстата. Друк уможливив створення та поширення матеріалів, які мали значно сильніший вплив, аніж промови, виголошені усно, чи переписані від руки книжки. Друковані памфлети й листівки, які розповсюджувались серед населення, зображення, що мали значно більший ефект, ніж почуте слово, змінили пропаганду докорінно. Крім того, поява друку спричинила збільшення кількості людей, здатних читати, а потім переповідати історії іншим. І часто саме в цих переказах додавалося багато того, що сьогодні ми можемо визначати як спрощення, маніпуляції чи стереотипізацію.

Війни також були важливим каталізатором пропаганди, оскільки уряди намагалися переконати населення у справедливості своїх дій та приховати жахіття, які відбувалися на полі бою.

На сайті Американської асоціації істориків опублікований памфлет-інструкція для американських військових Ральфа Д. Кейсі (1944 р.), в якому він наводить такий приклад: «Весна 1940 року. Армії союзників стикаються з німецькими колонами, але на фронті мало що відбувається, і група французьких солдатів знаходить час, щоб послухати ворожу радіопередачу. «Де англійці?» — запитує голос по радіо. Ворожий диктор говорить французькою. Солдати неспокійно слухають. «Я скажу вам, де ваші англійські товариші, — продовжує голос. — Вони розважаються в Парижі і відпочивають у барах. Ви не бачили Томмі на лінії Мажино? Звісно, що ні. Французькі солдати, ви знайдете Томмі за лінією фронту — разом зі своїми дружинами»³. Це було частиною німецької пропагандистської стратегії, що мала посіяти розкол, підозру і сумніви у вірності союзника.

У найстрашніший спосіб пропаганду використовували тоталітарні режими та їхні лідери У ХХ столітті: Гітлер, Муссоліні, Сталін, Пол Пот та інші. Як і у випадку з друкарським верстатом, розвиток технологій, зокрема радіо, вплинув на те, як ця нова пропаганда розвивалася. У 1933 році Гітлер усвідомив потенціал нових технологій — вже очевидним був вплив радіо на суспільство, досвід Італії також показував йому, як можна розповсюджувати інформацію. Гітлер вирішив створити цілу пропагандистську інфраструктуру, окреме міністерство, що контролювало б кіно і радіо, організовувало б свята та маніфести, створювало б потрібні символи.

Але все це не було б можливим без розвитку медіакомунікацій. Розповсюдження радіо та телебачення зробило пропаганду, з одного боку, всепроникною, а з іншого — більш яскравою й емоційно влучною, бо медіа надали можливості відтворювати та монтувати «хорошу» картинку, створюючи аудіовізуальний ряд (музика певного стилю та ритмічність) для покращення сприйняття.

Саме використання пропаганди в контексті воєн та існування тоталітарних режимів сформувало думку, що хорошої пропаганди не

– 3 –

R. Casey, “What is Propaganda.” Historians.org, July 1944. [https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/gi-roundtable-series/pamphlets/em-2-what-is-propaganda-\(1944\)](https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/gi-roundtable-series/pamphlets/em-2-what-is-propaganda-(1944))

буває. Втім, пропаганда є невіддільною частиною сучасного світу. Її елементи повсякчас присутні в рекламі, розважальних і політичних шоу, експертних виступах і дебатах по телебаченню чи на ютубі, у кіно. Але пропаганда завжди кидає виклик демократії, оскільки свобода слова та вибору, раціональне мислення — її головні вороги⁴.

— 4 —

Див. R. Rosenstone, History on Film/Film on History (Routledge, 2017).

Як перевірити, чи хтось намагається нам щось нав'язати, або чи перебуваємо ми під впливом пропаганди?

Є короткий, але дієвий метод чотирьох питань, який може допомогти зрозуміти, чи піддаємося ми впливу пропаганди:

→ також про методи роботи з історичною пропагандою та фейками див. розділи 3.2 та 3.3.

- Коли ми визначаємо, чи ми «нормальні», що є для нас «нормальним»?
- Як ми вирішуємо, у що і кому вірити?
- Як ми вирішуємо, як поводитися?
- Чи важливо нам бути, як усі? (Не такий / така, як, інший / інша, чужий/чужа)⁵

— 5 —

How to analyze propaganda. Sage Publications, n.d. https://us.sagepub.com/sites/default/files/upm-assets/102172_book_item_102172.pdf; A. Wanless, "How Propaganda Persuades You & 5 Things You Can Do About It.", La Generalista, 23 July 2014. <https://lageneralista.com/how-propaganda-persuades-you-and-5-things-you-can-do-about-it/>

Ці питання-маркери дозволяють нам задуматись, чи ми самостійно ухвалюємо рішення, чи підкоряємось тому, що бачимо в новинах, соціальних мережах, чуємо від вчителів, політиків тощо. Тобто, наскільки незалежне наше мислення, а значить — наскільки ми можемо піддатися на маніпуляції, вірити міфам та інформації, яку отримуємо з різних джерел. Ба більше, за допомогою цих питань ми також можемо поміркувати, наскільки невидимою та винахідливою може бути пропаганда, що не завжди має вигляд прямого маніпулювання фактами чи спотворення правди.

Крім того, для розуміння сучасної пропаганди варто також звернути увагу на те, які функції виконують медіа, що цю пропаганду розповсю-

← **ВИПУСК НОВИН DZIENNIK (ЖУРНАЛ), ЯКИЙ КРИТИКУВАВ КАПІТАЛІЗМ У ТОДІШНІЙ КОМУНІСТИЧНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ**

Джерело: https://en.wikipedia.org/wiki/Propaganda#/media/File:Kozera_DTV.jpg

– 6 –

P. Lazarsfeld & R. Merton, "Mass Communication, Popular Taste, and Organized Social Action.", 1948. <https://www.irfanerdogan.com/dergiweb2008/24/13.pdf>

– 7 –

Олександр Алфьоров. YouTube. https://www.youtube.com/channel/UCcctR-4JHkMji_tNVPp62w

– 8 –

О. Арестович, Русь-Україна: шлях до перейменування. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=yZww6jkxyqI>

– 9 –

Ю. Латынина, Алексей Арестович. День 358. Вменяем ли Путин? Империя ли Россия? Колония ли Украина? YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=VrPYLwLAOeU>

джують. Американський соціолог Поль Лазарсфельд, аналізуючи масову комунікацію, відзначив такі важливі соціальні функції медіа, що впливають на наше повсякдення: функція надання статусу (медіа надають престиж і обґрунтовують статус окремих осіб і груп); функція примусу до виконання соціальних норм; функція наркотизації уваги, коли медіа формують «порядок денний», свідомо залишаючи поза увагою важливе. що, своєю чергою, призводить до зменшення соціальної активності; функція формування суспільних норм та смаків, формування соціального конформізму та пропаганда соціальних цілей.⁶

На формування колективних уявлень про минуле значний вплив мають лідери думок (інфлюенсери) — це люди, які є авторитетами та вважаються експертами у певній галузі, мають великі аудиторії й розповсюджують знання на ці аудиторії (або формують ці знання) через телебачення, соціальні мережі, онлайнні платформи. Часто лідери думок є професіоналами, яких ми називаємо «публічні історики». Так, серед них можна згадати Ярослава Грицака або Олександра Алфьорова, який має понад 400 тисяч підписників на YouTube.⁷ Вони професійно, але просто пояснюють складні речі про минуле і цим допомагають глибше зрозуміти процеси та явища або отримати нові знання, засновані на фактах та підтвердженнях. Утім, часто лідери думок, які щось говорять про історію, не є професіоналами. Вони, навпаки, стереотипізують історію, викривляють її, спрощують або взагалі — «відміняють / підміняють» наявні знання. Звернімо увагу на два приклади.

Перший — інфлюенсер Олексій Арестович, який багато разів у своїх виступах пропонував ідею перейменування України на Русь-Україну. Маніпулюючи фактами, наводячи некоректні історичні порівняння (цитата: «Ми ж як Австрія. Ми дуже в цьому сенсі схожі на Австрію і Німеччину. Вони міряють землями. У нас теж треба землями міряти. У нас є відокремлені райони географічно — зі своєю мікрокультурою, зі своїм маленьким субетносом, зі своїми звичаями, зі своєю історією. Землями їх називати було б в самий раз, наприклад»), він, однак, створив провокаційну емоційну оповідь, що викликала інтерес аудиторії та жваві обговорення:⁸ «Перейменування в Русь-Україну забере в Росії право на приватизацію Київської Русі... Ми тут першорідні... Московія вкрала бренд... Насправді, руські — ми тут».⁹

Другий приклад пов'язаний із відомою телеведучою Вупі Голдберг у США. Під час одного з найпопулярніших американських ранкових шоу «Погляд» (The View) телеканалу ABC News 31 січня 2022 року вона сказала, що «Голокост — це не про расизм». Це спричинило хвилю обурення. Багато хто почав звинувачувати ведучу в непрофесіоналізмі. Нижче ви можете побачити реакцію спільноти в соціальній мережі «X» (раніше Twitter), де з критикою її висловлювання виступили й музей Голокосту в США, і дослідники історії, й активісти, й жертви Голокосту. Після цього телеканал «ABC News» призупинив з нею контракт, а її висловлювання спричинили нову хвилю обговорень про насилля в історії.

Отже, коли медіа заохочують величезну кількість розрізнених і не пов'язаних між собою людей ділитися однаковими матеріалами, вони фокусують увагу на тому, що є культурно важливим, про що варто думати, говорити й сперечатися з іншими людьми. Це називається формування «порядку денного».

Зазвичай медіа представляють ідеї трьома пов'язаними між собою способами: вони звертають увагу людей на правила і норми — кодекси прийнятної поведінки в суспільстві — й на те, як про них говорити; розповідають людям, що і хто має значення в їхньому світі й чому; а також, що інші думають про них, і що люди, «як вони самі», думають про інших. Це і є ґрунтом, на якому пропаганда будує свою владу.

Як пропаганда реалізує свою мету: цілеспрямовано впливає на думки або поведінку групи людей?

1. **Використання слогана / девізу / усталеної короткої фрази, крилатого вислову**, що легко запам'ятовується, передає основне, просте повідомлення («Армія. Мова. Віра», «Ніколи знову», «Країні — мир, селянам — землю», «Make America great again» (зробимо Америку великою знову)).
2. **Повторення слів, зображень, ідей, висловлювань**, аби сприяти звиканню («ми переможемо, з нами Бог», «наше діло — праве», «діди воювали», «хто бомбив Донбас»).
3. **Мова**. Використання емоційно забарвленої лексики, яка заміщує аргументи: «найкращий», «найсильніший», «спаситель нації», «батько народів», «вільний», «ворог народу», «зрадники», «п'ята колона» тощо.

4. Сильні образи. Використання візуальних образів, фотографій, мемів, картинок, які викликають емоційний вплив та легко запам'ятовуються: уявний образ «розіп'ятого хлопчика», який використала російська пропаганда 2014 року, фото радянського прапора в Берліні у травні 1945-го, «Сталін та діти», «Мао та діти», «Гітлер та діти» тощо.

5. Звернення до страхів. Ми всі чогось боїмося, і пропаганда цим користується, пропонуючи нам можливість подолати страхи, якщо ми проголосуємо за когось, повіримо чомусь, зробимо щось, про що говорить пропаганда. Серед таких страхів — втрата близької людини, втрата здоров'я, страх стати жертвою, страх самотності, страх бідності тощо.

6. Звернення до ваших бажань, ідеалів або потреб. Пропаганда намагається запевнити, ніби все, що вона говорить, допоможе вам в реалізації бажаного, за умов, якщо ви повірите цій пропаганді.

7. Формування образу «свій-чужий». Пропаганда завжди грає на групових соціальних почуттях та змушує вас стати на сторону «добра», бути більшістю, бути, як усі.

Попри зміну технічних засобів розповсюдження інформації упродовж історії, основні принципи пропаганди залишаються майже незмінними: використання риторичних прийомів, міфологізація, звернення до зрозумілих і яскравих образів, до почуттів та емоцій.

→ НАЦИСТСЬКИЙ ТА РАДЯНСЬКИЙ ПЛАКАТИ

Джерело: https://galinfo.com.ua/news/propaganda_porivnyaly_agitatsiyi_plakaty_radyanskogo_soyuzu_ta_tretogo_reyhu_326149.html

Белей, Лесь. «Пропаганда: історія питання.» *Uchoose.uacrisis.org*. Грудень 2, 2021. <https://uchoose.uacrisis.org/propaganda-istoriya-pytannya/>

Мустафін, Олексій. «Народження пропаганди. Інформаційна війна п'ятсотрічної давнини.» *Історична правда*. Червень 3, 2019. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/06/3/155758/>

Casey, Ralph. "What is Propaganda?" *Historians.org*. 1944.
[https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/gi-roundtable-series/pamphlets/em-2-what-is-propaganda-\(1944\)](https://www.historians.org/about-aha-and-membership/aha-history-and-archives/gi-roundtable-series/pamphlets/em-2-what-is-propaganda-(1944))

Lazarsfeld, Paul & Merton Robert, "Mass Communication, Popular Taste, and Organized Social Action." 1948. <https://www.irfanerdogan.com/dergiweb2008/24/13.pdf>

Для нотаток

[illegible]

Завдання для учнів

Завдання 1–1. Радіопропаганда у Другій світовій війні

Коментар для вчителів

Кожен із медійних засобів (газета, радіо, телебачення тощо) з моменту появи одразу стають трансляторами пропаганди. Особливо ці інструменти активно застосовуються у війнах та конфліктах для поларизації суспільства, поширення паніки та дезінформації. Наведемо приклад роботи з радіопередачею (аудіо) часів Другої світової війни.

Виконання подібних завдань є важливим, оскільки допомагає учнівству критично ставитися до аудіоповідомлень, що зараз є доступними у месенджерах, дуже популярними у вигляді подкастів тощо. Однак аналізувати такий вид інформації досить важко. Тому потрібен також текст та / чи переклад, якщо повідомлення іншомовне. Зауважимо, що виконання такого завдання (як наведено у прикладі 5-хвилинного повідомлення) займає щонайменше 20 хвилин. Тому, можливо, варто дати його як домашнє чи додаткове завдання, а потім обговорити найважливіші моменти під час уроку разом.

Мета виконання завдання — зрозуміти, як працює пропаганда через аудіозасоби (радіо, подкасти тощо); навчитися виокремлювати повідомлення, що містять маніпуляції; навчитися сприймати інформацію на слух та перевіряти її (виявляти невідповідність, мову ворожнечі тощо).

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

- **ГІО 3.2.** Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.
- **ГІО 3.3.** Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.
- **ГІО 4.2.** Добирає та оцінює аргументи.
- **ГІО 5.3.** Поважає розмаїття серед людей, протидіє та запобігає виявам дискримінації та утисків.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: інформація і медіа.
- Людина і влада: політичні режими.

Орієнтовні теми за навчальними програмами: Всесвітня історія. 10 клас. Друга світова війна.

Ідеї: завдання можна реалізувати через міжпредметні зв'язки (з іноземними мовами).

Компетентнісний потенціал: здатність спілкуватися рідною та іноземною мовами; громадянські та соціальні компетентності.

Орієнтовний час для виконання: 20–25 хв.

ДЖЕРЕЛО. Виступ Пола Ривера на німецькому радіо
9 вересня 1941 р.

Довідково

Дуглас Чандлер (26 травня 1889 року — після 1970-х років) був американським мовником нацистської пропаганди під час Другої світової війни під псевдонімом Пол Ривер. Визнаний винним у зраді й засуджений до довічного ув'язнення в 1947-му, але звільнений в 1963 році.

Прослухайте аудіо!

Зіскануйте код, щоб прослухати аудіо або скористайтесь посиланням:
<https://archive.org/details/PropagandaBroadcastByPaulRevere>

Транскрипція та переклад

00:06 From the heart of Hitler Germany, your messenger Paul Revere greets you again, countrymen, friends, foes, Jew haters, and Jew servers. Before proceeding to embark on the theme, which I have selected for my tonight's discourse, I must make reference to my last talk, the Paul Revere Message, of Wednesday, September 23rd.

00:38 It was based upon an open letter to Franklin Delano Roosevelt, a letter written by a very distinguished American citizen, of some three score and ten years, who with his wife is residing in Florence, Italy, an exile. Yes, an exile from Roosevelt's corrupt empire. The writer of that letter, Mr. Joshua Crane, internationally known philanthropist, sportsman, socialite, student of the world's political panorama, graduated in 1890 from Harvard University.

01:27 Dear friends, keep in mind that your betrayer in the house that once was white is also a graduate of Harvard. That revered alma mater in Cambridge by Boston has to bear

00:06 Із самого серця гітлерівської Німеччини ваш посланник Пол Ривер знову вітає вас, земляки, друзі, вороги, ненависники євреїв і служителі євреїв. Перш ніж перейти до теми, яку я обрав для свого сьогоднішнього обговорення, я маю згадати свою останню промову, Послання Пола Ривера, від середи, 23 вересня.

00:38 Воно було засновано на відкритому листі до Франкліна Делано Рузвельта, листі, написаному дуже видатним американським громадянином, якому близько 73 років, який разом зі своєю дружиною проживає у Флоренції, Італія, у вигнанні. Так, вигнанець із корумпованої імперії Рузвельта. Автор цього листа, пан Джошуа Крейн, всесвітньо відомий філантроп, спортсмен, світський лев, дослідник світової політичної панорами, закінчив у 1890 році Гарвардський університет.

01:27 Любі друзі, майте на увазі, що ваш зрадник у будинку, який колись був білим, також є випускником Гарварду. Ця шанована альма-матер у Кембриджі під Бос-

its own share of the blame for Roosevelt's anti-American deeds. Mr. Joshua Crane's letter attracted much attention amongst certain Harvard graduates who live here in Germany. So great was their interest that I was bombarded by requests to repeat the letter in another broadcast.

тоном має нести свою частку провини за антиамериканські вчинки Рузвельта. Лист пана Джошуа Крейна привернув велику увагу серед деяких випускників Гарварду, які живуть тут, у Німеччині. Їхній інтерес був таким великим, що мене засипали проханнями повторити листа в іншій передачі.

02:14 Therefore, for the benefit of those American listeners, especially Harvard listeners who failed to tune in last Wednesday night, I wish to announce that on Monday night, day after tomorrow, my two broadcasts will contain a repetition of Mr. Crane's righteous indictment of America's, quoted, great white cheat in the White House. Amen. So much for that.

02:14 Тому для тих американських слухачів, особливо слухачів Гарварду, які не змогли налаштуватися минулої середи ввечері, я хочу повідомити, що в понеділок увечері, післязавтра, мої дві трансляції міститимуть повторення праведного звинувачення пана Крейна проти американського, цитую, великого білого шахрайства в Білому домі. Амінь. От і все.

02:51 Tonight we are on the eve of the third birthday of the Axis Pact. Three years ago, tomorrow, Germany, Italy and Japan, underwrote the historic agreement, which stands today as the indestructible barrier against plutocratic reaction. For three years, the Axis partners have marched from victory on every front, military, diplomatic, economic.

02:51 Сьогодні ввечері ми напередодні третьої річниці Троїстого пакту (Пакту країн Осі). Три роки тому Німеччина, Італія та Японія підписали історичну угоду, яка сьогодні є незнищеним бар'єром проти плутократичної реакції. Протягом трьох років партнери по Осі йшли від перемоги до перемоги на кожному фронті: військовому, дипломатичному, економічному.

03:25 For three years, the democratic opponents of world progress, led by Churchill the charlatan and Roosevelt the renegade, have sought to substitute deeds, little deeds, with words. All their futility, all their shameful incompetence these men have tried to cover behind an impenetrable smokescreen of lying words.

03:25 Протягом трьох років демократичні противники світового прогресу на чолі з шарлатаном Черчиллем і ренегатом Рузвельтом намагалися замінити вчинки, маленькі вчинки, словами. Усю свою марність, всю свою ганебну некомпетентність ці люди намагалися прикрити непроникною димовою завісою брехливих слів.

04:02 The military defeats of the denighted nations, they have camouflaged under the cunning ruse of we quote, successful strategic withdrawals, or more flamboyantly, glorious retreats. From the debacle of Dunkirk to the present crushing of the Soviet backbone of Stalingrad, the same technique has been employed. (04:35)

04:02 Військові поразки зневірених націй вони маскували під хитромудрим вивертом, цитуємо, успішного стратегічного відступу, або, що більш яскраво, славних відступів. Від поразки під Дюнкерком до теперішнього розгрому радянського хребта під Сталінградом використовувалася одна і та ж техніка. (04:35)

- 1** Прослухайте аудіо (перше прослуховування) [00:00–04:35]. Які ключові моменти вдалося зрозуміти (власні назви, імена, дати тощо)? Про який період в історії йдеться?
- 2** Перегляньте текст англійською та його переклад. Прослухайте аудіо (друге прослуховування) по частинах та знайдіть відповіді на запитання:
 - а)** (00:00–00:38). Звідки ведеться радіоповідомлення? Коли зроблена ця трансляція? Чи помітно у висловлюваннях мову ворожнечі? (00:38–01:27).
 - б)** (00:38–01:27). Навіщо додавати деталі, звідки отримана інформація? Чи можна це перевірити насправді? Які оцінні судження та емоційні слова використані?
 - в)** (01:27–02:14). Навіщо наголошувати на популярності інформації/суджень?
 - г)** (02:14–02:51). У який день тижня ведеться трансляція? Навіщо радіопередача регулярно повторюється, на вашу думку?
 - г)** (02:51–03:25). Що таке «Троїстий пакт»? Чи можна встановити рік запису цієї передачі? Чому відрізняється рік за фактами, що викладає мовець, та тим, що зазначає архів (1941)? Які емоційні епітети використовує диктор? На чий стороні мовець? Які «фронти» названі?
 - д)** (03:25–04:02). Які епітети використані щодо Черчилля та Рузвельта? Чому?
 - е)** (04:02–04:35). Які міста згадані? Пригадайте, яка воєнна ситуація була в цих містах під час цієї радіопередачі.
- 3** Прослухайте цілісно ще раз радіопередачу (третє прослуховування). Які елементи цієї радіопередачі вказують на її пропагандистський характер?
- 4** Чому ця радіопередача англійською мовою? Ким вона зроблена? На кого розрахована?
- 5** Чому радіо є ефективним засобом пропаганди (колись та зараз)?

Завдання 1–2. Пропаганда у політичній промові

Коментар для вчителівства

Для пропаганди політична промова — це інструмент для поширення своїх ідей, вкладений у вуста політичного лідера. Однак не всі промови є пропагандою, часто вони є інформативними, звертаються до даних, аргументів та стимулюють дискусію. Політична промова може містити елементи пропаганди, особливо коли використовується для маніпулювання аудиторією. Багато виступів лідерів тоталітарних режимів є виключно пропагандистськими (не містять фактичних даних, звертаються до емоцій, мають беззаперечно прийматися аудиторією). Зрештою, зрозуміти, чи є політична промова важливою інформативно, чи вона є інструментом пропаганди, інколи дуже важко, переважна більшість буде міститися у спектрі — поєднання правди й маніпуляцій, апеляцій до розуму й емоцій, сприйматися на віру в харизматичного мовця чи викликати скепсис до невпевнених голосів. Варто звернути увагу, що промови переважно сприймаються усно, тому там багато прийомів риторики й можуть траплятися повтори. Структура ж промови має бути дуже простою та зрозумілою, щоб слухачі могли простежити хід думки. Вправа з аналізу промови допоможе учнівству не лише розрізняти маніпулятивні звернення, а й більше зрозуміти, як краще висловлюватися публічно.

Мета виконання завдання — зрозуміти сутність політичної промови й уміти визначити співвідношення в ній інформативності та пропаганди; навчити структурувати текст промови; навчити визначати шлях комунікації політика до своїх адресатів (можливий шлях поширення політичної пропаганди).

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

- **ГЮ 1.2.** Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.
- **ГЮ 3.2.** Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.
- **ГЮ 3.3.** Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.
- **ГЮ 4.1.** Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.
- **ГЮ 4.2.** Добирає та оцінює аргументи.
- **ГЮ 6.3.** Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; інформація і медіа.
- Людина і влада: політична організація суспільства; політичні режими.

Орієнтовні теми за навчальними програмами: Всесвітня історія. 8 клас. Держави Західної Європи XVI–XVIII ст.

Ідеї: зверніться до таких праць, як «Промови, які змінили світ» (кілька різних укладачів та перекладів українською мовою), що допоможе підібрати текст до періоду, який вивчається.

Компетентнісний потенціал: громадянські та соціальні компетентності; вільне володіння державною мовою; математична.

Орієнтовний час для виконання: 20 хв.

Для нотаток

ДЖЕРЕЛО. Промова у парламенті Джеймса I (1609 р.).

Промова королівської величності перед лордами та громадами в середу, 21 березня, Року Божого 1609.

(1) Стан монархії є найвищою річчю на землі. Бо королі є не тільки Божими заступниками на землі та сидять на Божому престолі, але навіть самим Богом вони називаються богами.

(2) Є три основні аналогії, які ілюструють стан монархії. Одна взята зі Слова Божого, а дві інших — з основ політики та філософії. У Священному Писанні королі називаються богами, й тому їхню владу певною мірою порівнюють із батьками родин, бо король справді є батьком батьківщини, політичним батьком народу. І останнє, королі порівнюються з головою у мікрокосмі тіла людини.

(3) Королів справедливо називають богами за те, що вони користуються певним чином або подібно до божественної влади на землі. Бо якщо ви розглянете атрибути Бога, ви побачите, як вони збігаються в особі короля. Бог має владу створювати або руйнувати, справляти або скасовувати за своїм бажанням, давати життя або посилати смерть, судити всіх, але ніхто не може його засудити... І подібну владу мають королі.

(4) Що стосується батька родини, то королі мали з давніх часів за законом природи батьківську владу щодо своїх дітей чи родини.

...Тепер батько може розпоряджатися своєю спадщиною своїм дітям на свій розсуд: так, навіть позбавити старшого спадщини саме в таких випадках і віддати перевагу молодшому на свій смак; робить їх жебраками або багатими за своїм бажанням... Так дозволено королю обходитися зі своїми підданими.

(5) І, нарешті, що стосується голови природного тіла, то голова має владу спрямовувати всі частини тіла на те, що вважається головою найпотрібнішим. Це передбачає застосовувати гострі ліки або відсікати зіпсовані частини, пропускати кров у тій пропорції, яку вважає за потрібне, і скільки тіло може заощадити, але все ж таки вся ця сила встановлена Богом для створення, а не руйнування.

(6) Проте тепер, у наші часи, ми повинні розрізняти стан королів за їхнього первісного походження та стан осілих королів і монархів, які в цей час правлять у цивілізованих королівствах. Бо навіть тоді, коли Бог за часів Старого Завіту говорив через оракули та творив чудеса, Йому було завгодно заснувати Церкву через жертву Його єдиного Сина, Христа... Бог завжди керуватиме своїм народом і Церквою у межах своєї об'явленої волі. Отже, у первісному походженні королів, де одні починалися із завоювання, а деякі — з виборів народу, їхні волі на той час слугували законом. Але як тільки королівства почали формуватися цивілізовано та політикою, тоді королі встановлювали свої думки законами, які належним чином ухвалював лише король, але за волевиявленням народу, і на це був отриманий королівський дозвіл.

(7) Так як кожен справедливий король у встановленому королівстві зобов'язаний дотримуватись того договору, який його народ дав своїм

законам. Він утворює своє правління відповідно до цього договору, який Бог уклав із Ноем після потопу: «Надалі — час посіву та жнив, холоду й спеки, літа і зими, дня і ночі не припиняться, доки існує Земля». І тому король, який править у встановленому королівстві, залишається бути королем і перетворюється на тирана, як тільки він перестає правити згідно зі своїми законами. У цьому випадку сумління короля може промовити до нього так, як бідна вдова сказала Філіппу Македонському: «Або керуй за своїм законом, або ти — не цар».

(8) І хоча жоден християнин не повинен допускати повстання людей проти свого правителя, однак Бог ніколи не залишає королів безкарними, коли вони переступають ці обмеження. ...Чим вище ми будемо стояти, тим більшим буде наше падіння. ...Щодо мене, то я дякую Богу, що за весь свій час я дбав найбільше про те, щоб Його закони належним чином дотримувалися.

(9) Тоді я завершую цю промову стосовно влади королів аксіомою божественності. ...Суперечка же про те, що може робити король у розквіті своєї влади, є бунтом серед підданих. Але справедливі королі завжди будуть готові оголосити, що вони будуть робити, щоб не накликати на себе прокляття Бога. Я не буду задоволений, якщо моя влада буде оскаржена. Але я завжди буду бажати прояснити причину всіх моїх вчинків і керувати своїми діями згідно зі своїми законами.

1 ПОРТРЕТ КОРОЛЯ АНГЛІЇ ДЖЕЙМСА I

Джерело: https://en.wikipedia.org/wiki/James_VI_and_I

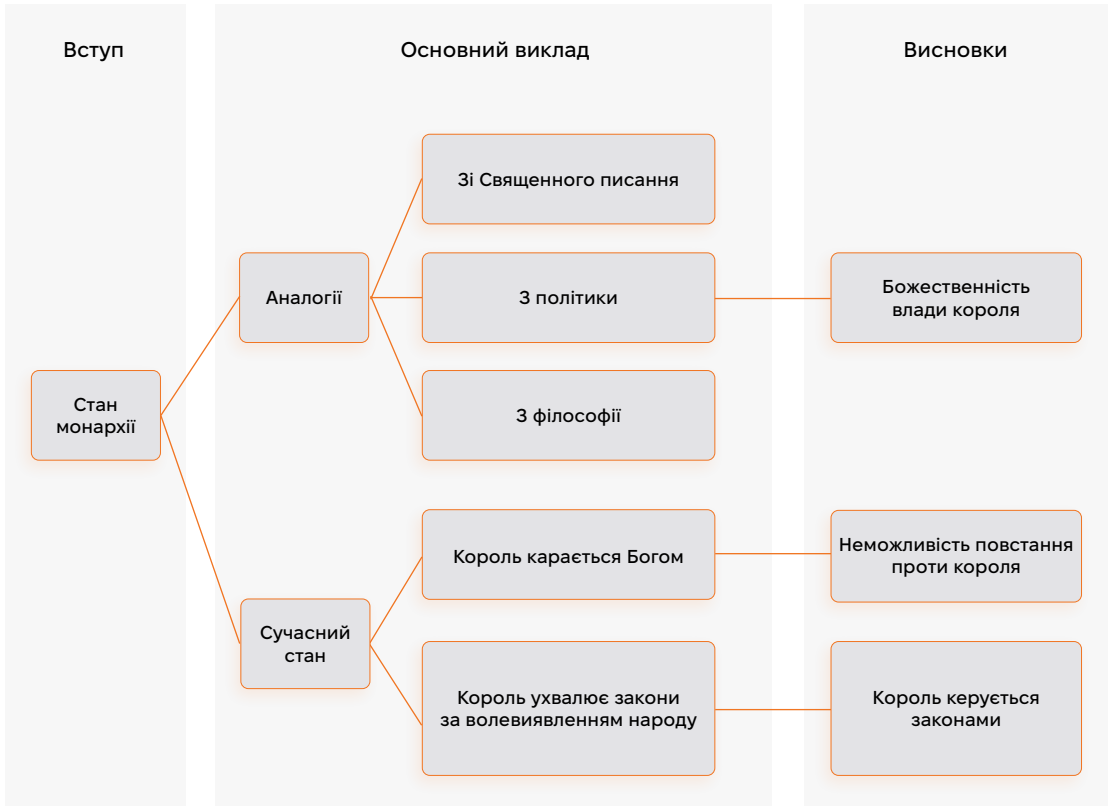

Для нотаток

 Текст перекладений з

<https://history.hanover.edu/courses/excerpts/eurjam1.html>

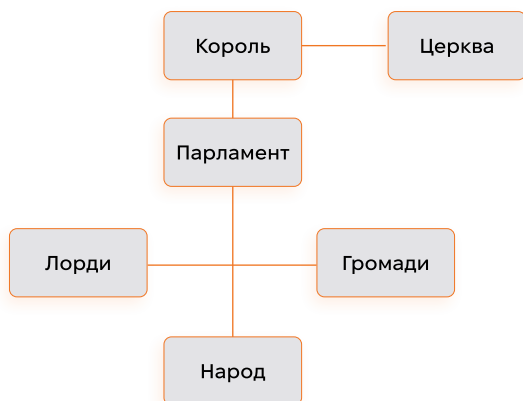
- 1 Хто такий Джеймс І? Які історичні події пов'язані з цим діячем?
- 2 Прочитайте текст та визначте основну ідею / ідеї. Коли та де Джеймс І виголосив цю промову?
- 3 Розгляньте схему 1, що відображає структуру тексту та основних тез. Доповніть її номерами **абзаців тексту**.

↑ **СХЕМА 1**

- 4 Знайдіть у тексті посилання на історії з Біблії та легенд. Для чого наводяться ці аргументи з міфологічного минулого?
- 5 Чим вирізняються королі XVI ст. та Джеймс І зокрема, відповідно до цієї промови?
- 6 Яким шляхом ця промова сприяла формуванню й поширенню образу короля Джеймса І серед підданих? Прокоментуйте схему 2.

СХЕМА 2 →

7 Визначте, чи політична промова Джеймса I є пропагандою за критеріями та позначте її на шкалі.

8 Чому та як сприяла промова Джеймса I 1609 р. для інституту короля в Англії?

Розділ 1.2. Чому історію використовують політики та політичні режими?

1.1. Історія пропаганди

1.2. Чому історію використовують політики та політичні режими?

1.3. Міфологізація та героїзація історії

1.4. Політика пам'яті та війни пам'яті

1.5. Православна церква та використання історії

1.6. Спрощення наукового знання: публічна та популярна історія

– 1 –

The Institute for the Study of War
(eng): <https://www.understandingwar.org>

– 2 –

Office of the Historian
(eng): <https://history.state.gov/about>

«Так історично склалось...», «наша історія показує...», «герої нашої історії...», «у важкі моменти історії ми виявляли героїзм...», «ми знову стали великими...», «наші пращури не боялись...» — ці вислови ми постійно чуємо від політиків різних країн, які часто вдаються до історичних аналогій або вживають історичну аргументацію не тільки як риторичний, а й реальний аргумент на підтвердження власної думки або рішення. Зазвичай, такі аргументи та апелювання до минулого мають із самим минулим дуже мало спільного.

Чому політики постійно звертаються до історії?

Є щонайменше два напрямки використання історії політиками та політичними режимами. Перший, прагматичний, — використання історичної аналітики, дослідження процесів та явищ минулого для розв'язання завдань сьогодення чи моделювання можливих загроз від впровадження тих чи інших змін. Відповідно, історичне дослідження у цьому випадку є повноцінною аналітикою, на яку спиратимуться ті, хто ухвалює політичні рішення. Прикладом є існування спеціальних інституцій у багатьох країнах, де історики-дослідники аналізують дані про минуле, аби допомогти своїм урядам ухвалювати обґрунтовані, засновані на історичних фактах, рішення. Найвідомішим і найілюстративнішим прикладом такої історії сьогодні є ISW¹ — інститут вивчення війни, який у режимі реального часу не лише досліджує ситуацію на фронтах російсько-української війни, подає власну аналітику, моделює можливі дії ворога, а й проводить масштабну дослідницьку роботу з аналізу та інтерпретації історичних даних і воєнних процесів.

У США є окремий «Офіс істориків» як частина структури Державного Департаменту. Співробітники «офісу» визначають себе професіоналами, що «готують історичні дослідження для керівників Департаменту та інших відомств. Ці дослідження надають важливу довідкову інформацію, оцінюють, як і чому розвивалася політика, визначають прецеденти та показують уроки минулого. Ухвалюючи рішення, співробітники департаментів покладаються на інституційну пам'ять, колективну мудрість і особистий досвід; ретельний історичний аналіз може загострити, сфокусувати й обґрунтувати вибір державної політики»². «Офіс істориків» має цілу низку функцій, починаючи від підготовки інформаційних записок і завершуючи багаторічними дослідницькими проєктами чи поданням пропозицій до різних урядових та неурядових політик.

Також впродовж останніх трьох століть історики часто працювали в урядах, де спирались на історичні знання, реалізуючи

певні проєкти: вони будували міста (засновники Лондонської школи економіки та політичних наук Беатріс та Сідні Вебб керували програмою побудови житла, так званою «Лондонською програмою», створеною у 1892 році), були радниками президентів (американський історик Артур Шлезінгер, дослідник «великої депресії» та «нового курсу» Рузвельта, був радником президента США Дж. Кеннеді³ та інших політичних діячів; Генрі Кіссінджер — відомий американський дипломат, держсекретар США з 1973 до 1977 рр. — теж був істориком та досліджував питання політичної історії), навіть очолювали міністерства (чинний польський прем'єр-міністр Дональд Туск закінчив історичний факультет Гданського університету).

Другий напрямок використання історії політиками — це звернення до історії для організації суспільного устрою та формування / утвердження / підтримання певного політичного порядку. Історія в цьому випадку — це передусім набір міфів і механізмів легітимації влади, не аналітика, а пропаганда, не самоціль, а інструмент.

↑ ПРЕЗИДЕНТ КЕННЕДІ РАЗОМ З АРТУРОМ ШЛЕЗІНГЕРОМ

Джерело: <https://www.nytimes.com/2016/08/29/opinion/why-did-we-stop-teaching-political-history.html>

– 3 –

D. Armitage,
«Why politicians
need historians.»
The Guardian. 7
October 2014. [www.theguardian.com/
education/2014/
oct/07/why-
politicians-need-
historians.](http://www.theguardian.com/education/2014/oct/07/why-politicians-need-historians)

Минуле як засіб легітимізації влади

Коли правителі апелюють до минулого, традицій чи вкорінених у минулому моделей поведінки, вони намагаються, з одного боку, впевнити свій народ у тому, що їхня влада не є випадковою, показавши тяглість політичного процесу й виправдавши власні дії, а з іншого — знайти фундамент чинним нормам і практикам у «сакральній історії».

→ про роль історії у легітимізації радянської влади див. розділи 2.4 і 2.5

— 4 —

C. H. McIlwain (ed.),
“James I’s The true law
of free monarchies:
or the reciprocal and
mutual duty between
a free king and his
natural subjects 1598”.
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.03.0071%3Asection%3D4%3Asubsection%3D2>

Класичний приклад — промова англійського короля Джеймса (Якова) I (1566–1625), в якій він стверджував про божественне походження королів, їхню виключність, і, відповідно, легітимізував право одноосібно вирішувати, якою має бути Англія⁴. Чому він вирішив говорити про божественне право на владу?

Це були часи змін: династичних, релігійних, соціальних. Це був час політичної кризи в Англії та Шотландії. Після смерті Єлизавети Тюдор він, син шотландської королеви Марії Стюарт, починає боротьбу за одноосібну владу династії Стюартів над цими двома територіями, активно протистоїть вороже налаштованій еліті. Його початкове перебування на троні досить хитке, і, вибудовуючи таку форму правління, в якій він би керував одноосібно, без парламенту, Джеймс починає шукати фундамент, на якому постане його абсолютизм. І знаходить його в ідеї божественного походження королівської влади. В 1609 році перед парламентом, з яким активно боровся, він виголошує:

«Королів дійсно називають богами, бо вони мають на землі владу, що нагадує божественну. Подумайте про властивості Бога, і ви впізнаєте їх в особі короля. Бог має владу створювати й руйнувати, робити й перероблювати за власним бажанням, дарувати життя або засуджувати до смерті, судити всіх, нікому не даючи звіту. І королі мають подібну владу. Доля підданих залежить від їхньої волі; вони можуть підносити й понижувати, розпоряджатися життям і смертю, судити всіх своїх підданих, не звітуючи нікому, крім Бога...»⁵

Цей самий аргумент використовує і його наступник Чарльз (Карл) I (1625–1649).

Очевидно, концепція божественного походження влади була популярною з найдавніших часів: і в стародавньому Китаї, і у державах Межиріччя. А потім стала обов’язковим атрибутом влади у середньовічній Європі.

Інший приклад — Бісмарк, який у боротьбі за об’єднання Німеччини у XIX столітті завжди апелював до історії в пошуках аргументів на користь об’єднання розрізнених німецькомовних князівств, створення спільної культури й традицій. Тобто, ідейним, базовим підґрунтям процесу об’єднання стала історія⁶. Період 1880-х років для німців — час патріотичного піднесення після війн з Австрією та Францією. Після розпаду Німецького союзу в 1867 році з’являється союз Північнонімецький, до якого, окрім Пруссії, входило чимало північних німецьких держав.

— 5 —

F. Luttmer, (ed.),
“James I of England’s
Speech to Parliament,
1609.” <https://history.hanover.edu/courses/excerpts/eurjam1.html>

— 6 —

O. Pflanze, Bismarck
and the Development
of Germany: The
Period of Unification,
1815-1871 (Princeton
University Press,
1963), 3–14.

Саме тоді розпочинається створення, «будування», національної німецької держави. А для того, аби цю державу створити, треба спільна точка збору. Для Бісмарка нею стала історія. Він намагався зміцнити почуття національної приналежності серед населення різними методами: постійно наголошував на унікальності історії Пруссії, могутності її армії, внеску німців у розвиток європейської цивілізації. Бісмарк говорив про Пруссію як законного спадкоємця величної історичної спадщини Тевтонського ордена та Фрідріха Великого. А політику уніфікації він виправдовував загрозами для німців, що історично походять від Франції та Австрії.

Виправдання війни як ризикованого процесу для будь-якого політика також завжди супроводжується набором історичних аргументів різної якості та ступеня правдивості. Звісно, тут ми можемо говорити про цілі «методички» та різнобарвні прийоми, до яких вдається влада, аби впевнити свій народ у правильності власних дій.

→ порівняйте це з історичною міфотворчістю див. розділи 3.1 та 3.2:

- мовні ігри (вживання історичних метафор на кшталт: «золоті часи» чи «вільні люди», аналогій: порівняння російсько-української війни з Другою світовою чи з періодом 1917–1922 років, маніпулятивних висловів типу: «завжди так було», «більшість вважає», «всі так думають», «наше велике минуле», «великий Наполеон», метонімії (перенесення слова на позначення іншого предмета, дії, явища: «народ кипить», «Париж танцює» (про революцію 1789 р.), евфемізмів (способи, якими ми інакше висловлюємо думки, як правило, використовуючи пом'якшувальні, «обхідні» слова, як-от: «хлопки», а не вибухи, «вільне плавання» замість «корабель тоне» тощо);
- фактологічні маніпуляції чи спрощення («Ленін створив Україну», «без Радянського Союзу не було б модернізації», «Богдан Хмельницький попросився до Росії для захисту спільної віри та боротьби з ворогом»);
- універсалізація процесів або сакралізація минулого («Крим — сакральне місце», «Москва — третій Рим», «діди воювали з фашизмом», «Гайдамаки — приклад відважної боротьби з несправедливістю панів»);
- створення емоційних образів минулого (переважно пропаганда та міфологізація історії). Тут йдеться і про стереотипізацію (багатостраждальний народ, терплячий народ, розповіді про походи князів та славні часи Київської Русі, історії про героїчний супротив «капіталістичному Заходу» тощо).

– 7 –

B. Mussolini, I Discorsi dell' Impero 1935-1936. <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/80033686>

Розгляньмо виступ Муссоліні перед мешканцями Рима у 1935 році: «Дорогі італійці, ми знову стали великою імперією, наші війська увійшли в Абіссинію»⁷. Так, з одного боку, Муссоліні показував тяглість італійської історії, звернувшись до міфу про велику Римську імперію як прадавню основу італійської нації, з іншого — ще більше легітимізував свій спосіб правління як де-факто ще одного імператора в історії Італії.

Минуле — дуже хороше уявне, безрозмірне місце, де політики часто і зазвичай доволіно шукають виправдань браку економічних чи соціальних успіхів у сьогоденні. Історія для них — це інструмент утримання соціального порядку та спосіб його пояснення, або пояснення власних невдач чи бездіяльності. Так з'являються конспірологічні теорії про «неправильні шляхи розвитку», «революції, яких не мало б бути», «унікальні історичні виклики». Мабуть, найбільше прикладів можна побачити у Європі після Першої світової війни, коли підписання Версальського та низки інших договорів «зачепило» національну гордість багатьох країн. Породжений цим ресентимент, вкорінений в історії, став підґрунтям Другої світової, ба навіть існує у багатьох країнах до сьогодні. Показовий приклад — це так звана «травма Тріанона» в Угорщині. Історія, яку використовує теперішній політичний режим цієї країни, говорить, що підписання угоди у Тріаноні у 1920-му, коли значна частина Угорського королівства перейшла до сусідніх націй, було помилкою.

Навіть більше, політики створюють цілі набори аргументів, апелюючи до процесів минулого і звинувачуючи тодішніх діячів у некомпетентності, на кшталт: «заклали атомну бомбу під будівлю, яка називається Росією, вона і рвонула потім. І світова революція нам не потрібна була».⁸

Творення оповідей про національне минуле та національну ідентичність

Історія спільноти формується через різноманітні історичні оповіді та практики пам'яті (наративи та комеморації). Ці оповіді можна знайти у шкільних підручниках, символах нації, ритуалах та звичаях. І дослідники називають це комеморативними практиками або практиками пам'яті.⁹

Наприклад, практики пам'яті можуть стосуватися різноманітних подій минулого, які регулярно пригадуються за допомогою певних ритуалів, як, наприклад, відзначення свят (День скорботи, День перемоги та інші) або покладання квітів до пам'ятників, запалювання свічки пам'яті в річницю Голодомору. Ці дії допомагають спільноті зберігати зв'язок зі своєю минувиною та відтворювати історичні події у свідомості сучасних поколінь, вони також формують колективні уявлення про минуле.

Але практики пам'яті та колективні уявлення про минуле часто змінюються та еволюціонують, враховуючи нові дослідження, політичні та соціальні перетворення. У процесі суспільного розвитку відбувається як запам'ятовування, так і забування про щось, цензурування та самоцен-

– 8 –

А. Кречетніков, «Ленін і Донбас: навіщо Путін згадує історію?» BBC Ukrainian. 27 січня 2016. https://www.bbc.com/ukrainian/blogs/2016/01/160127_putin_lenin_remarks_analysis_krechetnikov_blog_vs

– 9 –

Р. Конертон, Як суспільства пам'ятають. (Ніка-Центр, 2004), 184.

зурування: перейменування вулиць, встановлення нових пам'ятників або знесення попередніх. Цей процес відображає пошуки спільнотою нової колективної ідентичності.

Політики постійно апелюють до важливих історій і подій, на кшталт воєн та революцій, які мають нести об'єднавчі для спільноти елементи, формувати спільну історію та бути предметом гордості і єдності. Ці почуття є основою національної ідентичності. Так, наприклад, кожний президент США в інавгураційних промовах зазвичай посиляється або на батьків-засновників країни, або на події громадянської війни Півночі та Півдня 1861–1865, або на інші події минулого, що зрозумілі й емоційно забарвлені.

Історик Еріх Гобсбаум, аналізуючи процеси націєтворення в Європі, запропонував поняття «винайдена традиція» — умисне створення низки практик і ритуалів, що «намагаються прищепити певні цінності та норми поведінки через повторюваність», а також місць, на кшталт музеїв, де представлений певний образ національного минулого і де минуле пов'язується із сучасним¹⁰. Тобто, у кожної нації є набори якихось символів та практик: візуальних, обрядових, законодавчих, які формуються та утворюються у процесі історії й водночас показують тяглість і приналежність спільноти до чогось давнього й усталеного. Наприклад, різдвяні традиції та ритуали, створення Санта-Клауса, який, здавалося, існував завжди, а насправду — вигаданий у XIX столітті, українська традиція поминального обіду на кладовищі після Великодня.

Отже, система традицій, повторюваність дій, ритуалів і символів мають викликати відчуття причетності до спільного минулого, а також утвердити усталений хід речей та процесів, особливо політичних, і сформувати єдність та спільну ідентичність, яка базується навколо історичної тяглості.

→ про роль ритуалів у колективній пам'яті див. розділи 1.5 та 2.3.

Зазвичай, наративи національних історій — це не результат копіткої роботи над історичними дослідженнями, а результат політичного акту, що має на меті забезпечити єдність нації. Ці наративи мають певний набір усталених практик та дат, норм поведінки та цінностей, героїв та антигероїв, символів та свят. Так виникає історична «символічна політика» (термін французького соціолога та філософа П. Бурдьє¹¹) як спосіб інтерпретації минулого, який домінує у публічному просторі та легітимує владні дії, підтримує соціальний порядок.

Історія як мобілізаційний інструмент

У механізмі пропаганди історія є чи не основним інструментом, здатним мобілізувати, об'єднати чи роз'єднати (залежно від мети) суспільство.

– 10 –

Е. Гобсбаум та
Т. Рейнджер, Т. (ред.),
Винайдення традицій.
(Ніка-Центр, 2010), 13.

– 11 –

P. Bourdieu, Language
and symbolic power
(Cambridge: Polity
Press, 1991).

→ порівняйте це з мобілізаційним потенціалом політики пам'яті
Див. розділ 1.4.

Так, брутальна війна Росії проти України пояснюється ідеєю «історичного братерства», «єдністю народів», «неіснування історичної України», вигаданим «нацизмом», «унікальною історичною роллю Росії» та іншим. Приклади КНДР і Південної Кореї, НДР і ФРН також є показовими класичними історіями про те, як пропаганда (як система цінностей, яку поділяє певна група людей та за яку готова боротися) розділяє історичні нації та «перемальовує» мапу світу.

Гітлер, здобувши владу, активно використовував політичну риторичку, в якій провідною темою було повернення величі минулого, національне відродження та побудова великого майбутнього. Час і контекст допоміг Гітлеру, народ активно розділяв створене ним бажання відродити минуле, щоб відчувати себе німцями. Пропагандистська машина Райху вміло використала історію як політичний інструмент: створення власної міфології, переписування історії на користь політичної ідеології або навіть створення «нової» еволюційної історії на основі расової теорії про те, що є раси вищі та нижчі, розвинені та ні. Навесні 1933 року міністр освіти й культури Баварії Ганс Шемм заявив викладачам Мюнхенського університету: «Відтепер вашим завданням є не з'ясування того, чи є щось правдивим, а те, чи відповідає це переконанням націонал-соціалістичного уряду».¹²

У перші десятиліття після Другої світової війни історія стала «полем бою» (вперше це словосполучення було вживане представником французької школи «Анналів», істориком Люсьєном Февром, а сьогодні набуло ширшого значення) між жертвами та катями, між капіталістичним і соціалістичним світами. Активно відбувався процес боротьби з пам'яттю (наприклад, «година нуль» у Німеччині — себто намагання почати «з чистого аркуша», «забувши» про певні незручні моменти у минулому). Тема Другої світової війни чи не в кожній європейській та американській країні стала фундаментом вироблення різних практик, технологій і способів використання історії в політиці. До сьогодні політики маніпулюють історією Другої світової і часто звертаються саме до подій цієї війни у пошуках яскравих прикладів та аналогій для пояснення власних дій у сьогоденні.

Історія як інструмент для об'єднання

«Ніколи знову» — один із центральних історичних аргументів, вкорінених у травмі Другої світової війни, що сприяв суспільній єдності у різних країнах Європи до падіння Берлінської стіни та розпаду СРСР. Розділення світу на два табори — капіталістичний та соціалістичний — не тільки змінило сутність історичної пропаганди, а й стало підґрунтям для пошуку порозуміння через дипломатію та осмислення національних історій. Європейський Союз постав саме із цих пошуків у історії

– 12 –

M. Sabrow, "The Use of History to Legitimize Political Power: The Case of Germany." In H. Swoboda & J. M. Wiersma (Eds.), *Politics of the Past: The Use and Abuse of History* (Renner Institut, 2009). 97.

примирення та єдності. Під гаслом «Єдність у різноманітті» різні нації ЄС переглядають і переосмислюють пантеон свої національних героїв та антигероїв, образи ворогів та друзів, зрадників та саможертвовців, аби у такий спосіб знайти можливість жити разом. Показовий приклад цього — намагання створити спільні підручники з історії, де не буде місця нетерпимості до сусідів.

Один із найяскравіших прикладів того, як історія може об'єднувати — це діяльність Мартіна Лютера Кінга у США. У 1963 році він виголосив промову «У мене є мрія», що започаткувала потужний антирасистський рух із переосмислення національної історії, зокрема рабства та зображення афроамериканських діячів у національному наративі та пантеоні героїв. Один із цих результатів — поява та розвиток музею афро-американської історії у Вашингтоні.¹³ А фраза «У мене є мрія» стала загальноновживаною. Крім того, ця історична подія є також певним елементом «історії на експорт», коли специфічно американська ідея та процес, що виник у конкретних історичних умовах, набув широкого розповсюдження по всьому світу.

– 13 –

Голос Америки.
(2015, Листопад 12).
“Справа кожного.
Як рух за права
чорношкірих став
загальноамерикан-
ським.” [https://
www.holosameryky.
com/a/fifty-years-
ago/1738023.html](https://www.holosameryky.com/a/fifty-years-ago/1738023.html)

Додаткова література

Armitage, David. “Why Politicians Need Historians.” The Guardian. October 7, 2014. www.theguardian.com/education/2014/oct/07/why-politicians-need-historians.

Кречетніков, Артем. “Ленін і Донбас: навіщо Путін згадує історію?” BBC Ukrainian. Січень 27, 2016. https://www.bbc.com/ukrainian/blogs/2016/01/160127_putin_lenin_remarks_analysis_krechetnikov_blog_vs

Гобсбаум, Ерік, та Рейнджер Теренс ред. Винайдення традицій. Ніка-Центр, 2010.

Swoboda, Hannes, & Wiersma Jan Marinus. Politics of the Past: The Use and Abuse of History. Renner Institut, 2009.

Завдання для учнів

Завдання 2-1. Історія для брендів / Бренди з історією

Коментар для вчительства

Пояснити, що таке політичні режими, досить складно для учнівства 5–8 класів, тим паче заглибитися у те, як вони маніпулюють історією. Однак це не завадить обговорити це питання спрощено, спочатку на прикладі брендів та побутових речей. Для учнівства 9–12 класів це може бути вступом до обговорення теми про використання політичними режимами історії. Бренди також будують свою історію, використовують історичні образи, записують вигадані чи справжні дати свого заснування на логотипах і упаковці. Історичні посилення тут виконують ті ж функції, що й для політичних режимів: обґрунтовують довіру до бренду, показують ідентичність групи, для якої вони працюють, об'єднують цю групу в окрему категорію тощо. Особлива відмінність же в тому, що бренди прагнуть впізнаваності та купівлі товарів споживачами, а політичні режими — визнання та голосів / підтримки громадянства.

Мета виконання завдання — зрозуміти, що історія може використовуватися для впливу на сучасне суспільство (зокрема, викликати почуття, скажімо, патріотизму, гордості, значимості, вищості тощо), об'єднувати певну групу суспільства й бути інструментом маніпуляції (наприклад, спонукати до покупки за завищеною ціною); навчитися дешифрувати / розуміти умовно-знакові символи (логотипи, знаки, герби тощо) як носія інформації, зокрема історичної.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГІО 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГІО 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГІО 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і світ матеріальних речей: матеріальна культура індустріального та постіндустріального суспільств.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; символи.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Всесвітня історія. 9 клас. Розвиток культури й повсякденне життя (кінець XVIII — початок XX ст.)

- Історія України. 11 клас. Європейський вибір України. Російсько-українська війна.

Ідеї: можна замінити наведені приклади на локальні бренди; можна порівняти логотип бренду та герб / знак закладу освіти, населеного пункту.

Компетентнісний потенціал: громадські та соціальні компетентності; підприємливість і фінансова грамотність.

Орієнтовний час для виконання: 10 хв.

Для нотаток

[illegible]

ДЖЕРЕЛО 1. Екошопер «Харків — це Україна» від бренду «U.Free».

Напис під світлиною фронтону будівлі Харківської обласної адміністрації — пам'ятки архітектури XX ст., яка була зруйнована авіаударом 1 березня 2022 р.

↑ Ніяк не можна уявити цей бій
Цей бій показує, хто чужий, хто свій
Цей бій заради майбутнього, авжеж
Майбутнього свободи нашої без меж

Джерело: <https://ufree.com.ua/ua/p1663822618-originalnaya-eko-sumka.html>

ДЖЕРЕЛО 2. Сумка «Ермес».

Hermès International S. A. — французький дизайнерський дім класу люкс, заснований 15 червня 1837 року як виробник кінської упряжі для вищих верств населення. Він спеціалізується на шкіряних виробках, аксесуарах для стилю життя, предметах інтер'єру, парфумерії, ювелірних виробках, годинниках і готових речах. З 1950-х років його логотипом є зображення герцогської карети та помаранчевий колір шкіряних виробів як фірмовий.

HERMÈS
PARIS

↑ Джерело: <https://en.wikipedia.org/wiki/Hermès>

- 1 Розгляньте фото (джерело 1 та 2). Які речі на них зображені? Що ви знаєте про екошопери та бренд «Ермес»?
- 2 Як історія відображена на колажі екошопера та логотипі бренду «Ермес»?
- 3 Прочитайте вірш, надрукований на екошопері. На вашу думку, про які події йдеться? Який настрій вірша?
- 4 Яка кольорова гама сумки «Ермес» та логотипу бренду? Який настрій асоціюється із цим кольором?

- 5 Чому український екошопер звертається до України та націлюється на майбутнє у вірші?
- 6 Чому бренд «Ермес» у логотипі звертається до Парижа та своєї історії XIX ст., коли вони виробляли упряжі та карети?
- 7 Навіщо сучасні компанії використовують культурні й історичні символи? Яким чином різні бренди можуть використовувати історію, щоб привернути увагу покупців та спонукати до покупки?
- 8 З вашого досвіду наведіть приклади брендів, де використовуються історичні образи в логотипах та/або рекламі, дати заснування тощо. На вашу думку, що дає таке використання історії?

Для нотаток

[illegible]

Завдання 2–2. Популярна біографія

Коментар для вчителівства

Історична особистість у популярних книгах та художніх фільмах — це спосіб розказати історію, відповідно осучаснивши її, знайти нові акценти й розуміння. Це постійний процес творення й перетворення історичних постатей, що стають національними міфами. Важливо пояснити учнівству відмінності історичних постатей та героїв / героїнь історії, коли та ж персона стає об'єктом ідеологій чи пропаганди.

Мета виконання завдання — зрозуміти особливості історичної науково-популярної книги, що може мати заангажований характер; навчити добирати книги з історичної тематики для власного читання та оцінювати книгу за авторством й анотацією; навчити порівнювати біографії осіб, що діяли у різний час.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГЮ 3.1. Добирає джерела історичної та суспільно значущої інформації.

ГЮ 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГЮ 4.3. Інтерпретує факти, явища, процеси з минулого і сучасного; формулює судження, гіпотезу.

ГЮ 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: інтереси й цінності; ідентичність людини.
- Людина і влада: демократія, її переваги та ризики.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Всесвітня історія. 10 клас. Друга світова війна.
- Всесвітня історія. 11 клас. Держави Північної Америки та Західної Європи: формування постіндустріального суспільства. Міжнародні відносини.

Ідеї: залежно від теми чи віку учнівства можна обрати персону й присвячену їй популярну книгу / фільм (прочитати анотацію / переглянути трейлер); завдання можна виконати наперед, перед вивченням історичних подій, або після, порівняти художній / журналістський та історичний образи; доречно обговорювати про роль художньої чи популярної літератури й мистецтва у формуванні уявлень про історичних діячів та діячок.

Компетентнісний потенціал: навчання впродовж життя, культурна компетентність, громадські та соціальні компетентності.

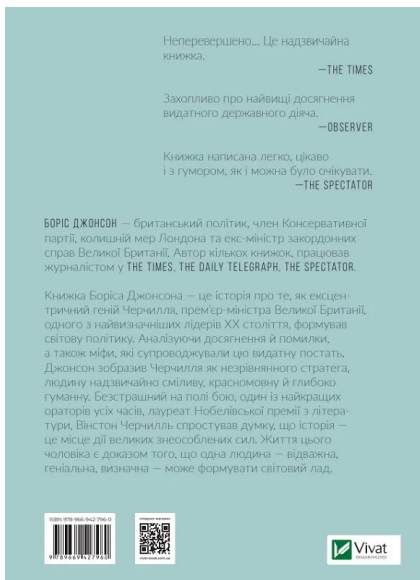
Орієнтовний час для виконання: 15–20 хв.

ДЖЕРЕЛО 1. Обкладинка книги «Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію» Бориса Джонсона (видавництво «Віват»).

Боріс Джонсон. Прем'єр-міністр Великої Британії й лідер Консервативної партії, один із найвпливовіших світових політиків, колишній мер Лондона. Автор кількох книг, працював журналістом у The Times, The Daily Telegraph, The Spectator.

Книжка Бориса Джонсона — це історія про те, як ексцентричний геній Черчилля, прем'єр-міністра Великої Британії, одного з найвизначніших лідерів XX століття, формував світову політику. Аналізуючи досягнення й помилки, а також міфи, які супроводжували цю видатну постать, Джонсон зобразив Черчилля як незрівнянного стратега, людину надзвичайно сміливу, красномовну й глибоко гуманну. Безстрашний на полі бою, один із найкращих ораторів усіх часів, лауреат Нобелівської премії з літератури, Вінстон Черчилль спростував думку, що історія — це місце дії великих знеособлених сил.

Життя цього чоловіка є доказом того, що одна людина — відважна, геніальна, визначна — може впливати на світовий лад.

Джерело: <https://vivat.com.ua/product/faktor-cherchyllia-yak-odna-liudyna-zminyla-istoriiu/>

ДЖЕРЕЛО 2. Біографічні довідки.

Боріс Джонсон (народився 19 червня 1964 року, Нью-Йорк, штат Нью-Йорк, США) — британський журналіст американського походження та політик від Консервативної партії, який став прем'єр-міністром Сполученого Королівства у липні 2019 року. Залишив посаду у вересні 2022 року через скандал. Раніше обіймав посаду другого обраного мера Лондона (2008–2016 рр.) і міністра закордонних справ (2016–18 рр.) при прем'єр-міністерці Терезі Мей.

Текст за <https://www.britannica.com/biography/Boris-Johnson>

У дитинстві Джонсон жив у Нью-Йорку, Лондоні та Брюсселі, перш ніж почав навчатися у школі-інтернаті в Англії. Він отримав стипендію в Ітонському коледжі, а згодом вивчав класичну літературу в коледжі Бейлліол в Оксфорді. Після короткої роботи консультантом із менеджменту Джонсон розпочав кар'єру журналіста. Працював репортером у The Times у 1987 році, але був звільнений за сфабриковану цитату. Згодом почав працювати в The Daily Telegraph кореспондентом, висвітлюючи теми про Європейський Союз (1989–94), а потім — помічником редактора (1994–99). У 1994 році Джонсон став політичним оглядачем для The Spectator, а в 1999 році був призначений редактором журналу, продовжуючи працювати на цій посаді до 2005-го.

Ставши політиком, Джонсон продовжував писати. Його творчий доробок включає збірку есеїв «Позич мені свої вуха» (2003), роман «Сімдесят дві дівчата» (2004) та історичне дослідження про Римську імперію «Омріяний Рим» (2006). У 2014 році він видав книгу «Фактор Черчилля: як одна людина змінила історію».

Текст за <https://www.britannica.com/biography/Winston-Churchill>

Вінстон Черчилль (народився 30 листопада 1874 року, Бленхеймський палац, Оксфордшир, Англія — помер 24 січня 1965 року, Лондон) — британський державний діяч, оратор і письменник, який як прем'єр-міністр (1940–45, 1951–55) згуртував британський народ під час Другої світової війни та привів свою країну від межі поразки до перемоги.

Після сенсаційного злету в національній політиці перед Першою світовою війною Черчилль здобув репутацію нестабільного політика під час самої війни й протягом десятиліття після неї. Політично підозрюваний, він був самотньою фігурою, поки його відповідь на виклик Адольфа Гітлера не привела до керівництва національною коаліцією в 1940 році. Разом із Франкліном Д. Рузвельтом і Йосипом Сталіним він формував стратегію союзників у Другій світовій війні, а після розпаду альянсу попередив Захід про експансіоністську загрозу з боку Радянського Союзу. Він знову очолив Консервативну партію в 1951 році й залишався прем'єр-міністром до 1955 року, допоки поганий стан здоров'я не змусив його піти у відставку.

- 1 Прочитайте анотацію книги та довідку про автора. Хто є автором книги? Що ви про нього знаєте? Кому присвячена книга? Хто такий Вінстон Черчилль? Чи можна пояснити вибір Борисом Джонсоном героєм своєї книги саме Вінстона Черчилля?
- 2 Як ви вважаєте, цей виклад біографії Вінстона Черчилля є більше історичною чи політичною працею? Чому?
- 3 Які заслуги Вінстона Черчилля підкреслені в анотації? Як це впливає на сприйняття особистості ще до того, як ви прочитали книгу?

- 4 Яка, на думку Бориса Джонсона, роль особистості в історії, на прикладі Вінстона Черчилля?
- 5 Чи відомі вам художні фільми про Вінстона Черчилля? Перегляньте трейлери. Як цей політик зображений у них?
- 6 Як біографія історичного діяча може бути використана для пропаганди певної країни, її місця в сучасному світі та політичної ваги?

Для нотаток

This image shows a full page of white paper with horizontal dashed lines, typical of primary-ruled notebook paper. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Розділ 1.3. Міфологізація та героїзація історії

1.1. Історія пропаганди

1.2. Чому історію використовують політики та політичні режими?

1.3. Міфологізація та героїзація історії

1.4. Політика пам'яті та війни пам'яті

1.5. Православна церква та використання історії

1.6. Спрощення наукового знання: публічна та популярна історія

Під час великої війни в Україні відбувається сплеск зацікавленості власною історією, національною ідентичністю, проблемами непростого минулого. Люди почасти в пошуках відповіді про минуле натикаються на спрощені пояснення або «експертів», які легко та розважливо про все розповідають, часто відтворюючи стереотипи й пропагандистські кліше. А споживачі довірливо потрапляють в оману через бажання дивитися і читати яскравий та емоційний контент, який «чіплятиме за живе» і після якого «все стане зрозумілим». А це, своєю чергою, є добрим ґрунтом для виникнення та поширення історичних міфів.

→ детальніше про сучасні історичні міфи в Україні див. розділи 3.1 і 3.2.

Сьогодні, в час російсько-української війни, ми перебуваємо у стані соціального потрясіння та нестабільності, що неабияк сприяє зростанню міфологічного та містичного мислення серед людей: у тіктоках та фейсбуках, ютубах, по телебаченню та радіо ми щораз натикаємося на «експертів», які начебто володіють сакральними знаннями про сьогодення та майбутнє і говорять нам, де й коли будуть обстріли, коли та як ми переможемо ворога, як і коли розпадеться Росія тощо. Антинаукові аргументи дозволяють спрощено пояснювати складний світ та займатися самозаспокоєнням. Тобто жити в міфологічному світі.

Аби зрозуміти особливості міфологізації історії, спершу треба коротко пояснити, що таке міф узагалі та чому він існує. Міф — це така форма мислення, що поєднує в собі систему уявлень про світ та набір механізмів для його сприйняття. З одного боку, міф є інструментом у формуванні уявлень про навколишнє середовище, а з іншого — він є віковою традицією, що зазнає постійних змін, але багато у чому зберігає свою сутність. У давніх суспільствах міф був первинною формою культури та способом пояснення світу. У ті часи, коли наука не існувала в сучасному розумінні, а навколишнє середовище сприймалося як загадкове, міф був важливим засобом розуміння та визначення світу. По суті, архаїчна міфологія була чи не єдиним способом цього самого пояснення світу та думання про нього.

Але якщо давні люди хотіли зрозуміти світ, бути дотичними до нього, і міф давав їм таку можливість, то сьогодні міфи свідомо конструюються тими, хто має владу: економічну, медійну, політичну. Змінилося завдання міфу: його мета тепер — не зрозуміти світ,

↑ ФАКТИ ТА МІФИ — РІЗНІ НАПРЯМКИ РЕАЛЬНОСТІ

Джерело: <https://www.socialstudies.com/blog/urban-legends-arent-a-new-thing-teaching-media-literacy-with-historical-examples/>

а забезпечити міфотворцю можливість керувати ним. Саме в цьому основоположна різниця між міфом класичним та міфом сьогодишнім.

Сучасне міфологічне мислення — це, за великим рахунком, схематичне мислення, яке складається з набору певних формул, що пояснюють цей світ. Які ознаки міфу? Перша ознака — це **колективність** (міф має існувати у певному колективі й підтримуватися, передаватися цим колективом далі — наступним поколінням; усі члени колективу мають у нього вірити). Другою ознакою є **прецедентність** — це міфологема, тобто коротка ідея (наприклад, ідея свободи) або якесь прецедентне ім'я (наприклад, Наполеон), яка лежить в основі процесу міфотворення. Отже, прецедентність міфу — це його словесне, ідейне, іменне ядро, навколо якого вибудовується сам міфологічний сюжет (наприклад, міф про класову нерівність, що призвело до виникнення та розповсюдження не тільки ідеї світової революції, а й інституційного оформлення цієї ідеї у вигляді Інтернаціоналу). Ці міфи показують героїв та антигероїв, історії походження націй (міфи «переселення народів»), історії походження ідей тощо.

Третя ознака міфу полягає у **принципі бінарності** (двоїстості системи бачення світу). У міфологічній оповіді можна чітко побачити опозиції добро-зло, підкорений-підкорювач, світло-темрява. Насамкінець, міф послуговується **логікою бріколажу** (термін французького соціолога, культуролога та філософа Клода Леві-Стросса)¹. Іншими словами, міф використовує те, що є «під рукою», для пояснення / створення чогось нового. Бріколаж — це наша здатність додавати до міфу якісь нові значення, епітети, образи тощо. Це коли ми, відтворюючи міф про «золоті брежнєвські часи», додаємо до нього як доказ власний досвід або якусь додаткову деталь, тобто є учасниками «співтворення» історичного міфу.

Всі ці ознаки є наявними й у сьогодишніх історичних міфах. Людині, що вірить у певний міф, важливо знати, що й інші поділяють ті ж переконання; міфи пояснюють логіку поведінки, поділяючи світ на біле та чорне, персонажів минулого — на героїв та антигероїв, а історію — на правильну й неправильну. Міф завжди наповнений оціночними судженнями, й це важливо пам'ятати, коли ми слухаємо / читаємо / дивимось / розповідаємо історію.

Коли ми говоримо про сучасні історичні міфи, то здебільшого маємо на увазі не історію як таку, а певні пояснення, які часто є далекими від правди. Такі пояснення використовують прості схеми, які, виходячи з певних світоглядних принципів, дають оцінку тим чи іншим подіям та особам минулого.

Історичний науковий текст чи наукова розповідь про минуле завжди відрізнятимуться від міфологічної розповіді, адже історики не пояснюють щось через свої світоглядні принципи, чітко визначаючи добро і зло, а критично працюють із джерелами, виходячи з принципу історизму, за яким «минуле є чужою країною, люди поведуться там інакше»². Однак історики все ж також бувають творцями або відтворювачами певних історичних міфів.

– 1 –

C. Levi-Strauss, *The savage mind* (University of Chicago Press, 1968), 24.

– 2 –

Цитата за романом Леслі Гартлі *The Go-Between*, детальніше за посиланням: <https://www.penguin.co.uk/books/57119/the-go-between-by-hartley-1-p/9780141187785>

Дослідник Єжи Топольський, говорячи про міфи в історичній оповіді, виокремлює такі різновиди міфів:

1. **Міфи про походження (світу, народів, племен, націй, держав).** Це те, що сьогодні ми називаємо національними історичними наративами (детальніше див. перший розділ). Тобто це створення лінійної й зрозумілої історії про коріння та розвиток націй. Прикладом може бути наратив про Київську Русь як початок винятково української нації.
2. **Міфи про майбутнє:** міф про комунізм й побудову соціалізму, що був навіть зафіксований у радянській конституції, чи міф про тисячолітній Рейх тощо.
3. **Історіографічні міфи:** фактографічні маніпуляції про певні історичні події, на кшталт міфу про 300 студентів, що намагалися зупинити більшовицьку армію під Крутами.
4. **Фундаментальні міфи** — «усталені способи мислення про дійсність, тобто глибоко вкорінені у свідомості структури, механізми, штампи, погляди» про світ та суспільство³. Наприклад, міф про соціалістичну революцію як можливість побудувати нове рівноправне суспільство.

– 3 –

Є. Топольський, Як ми пишемо і розуміємо історію. *Таємниці історичної нарації*. (Київ: K.I.C., 2012), 210.

Історичні міфи, частина сучасної міфології, — це, як правило, тексти, наративи, набори стереотипів, маніпуляції, що, за словами філософа Ролана Барта⁴, заміщують реальність, спрощують її, забезпечуючи суспільству відчуття комфорту. Такі міфи розповідають про історичну подію і допомагають зберегти пам'ять про неї. Але пам'ять, створена цими міфами, є неточною, а історичні події набувають сенсу, що часом докорінно відрізняється від правди.

На основі сучасного українського медіапростору, зокрема й шкільних підручників, можна виділити такі специфічні історичні міфи:

- **Антиміфи.** Це такий спосіб боротися з вигаданою історією, коли ми намагаємось деконструвати якийсь наявний штамп, кліше, міф, а натомість самі створюємо нові міфологічні сюжети (детальніше див. розділ про міфоборство).
- **Міфи про походження.** Філософ та релігієзнавець Мірча Еліаде стверджував, що міф дозволяє його adeptам знову й знову лишати простори історичного часу і перебувати біля так званих «славетних витоків». Це групи міфів про походження націй та держав, міфи про «приватизацію» історії Київської Русі, міфи про козаків, міфи, в яких ми шукаємо корені величності тощо. Наприклад, розхожий міф про походження українців від трипільців, що є абсолютно антинауковим твердженням.

– 4 –

R. Barthes, *Mythologies* (translated by A. Lavers). (Farrar, Straus and Giroux, 1972), 107-164.

- **Міфи-виправдання, або міфи-алібі.** Це створення таких історій про історію, які б легко і зрозуміло пояснювали певні політичні дії та історичні процеси: «ми не напали», «хто бомбив Донбас», «якби не ми, НАТО б напало», «ми прийшли, щоб звільнити», «ми не воюємо в Афганістані / Африці — ми допомагаємо людям навести порядок, рятуємо їх», «Крим завжди був російським».
- **Героїчні міфи.** Це створення пантеонів постатей минулого, виокремлення певних персон на історичному тлі, їхня героїзація чи демонізація.
- **Есхатологічні міфи.** Сьогодні, в ситуації соціальної катастрофи, війни, дуже популярні міфологічні сюжети про кінець світу, держав, спільнот, кінець епохи, кінець стабільності: міф про третю світову, міф «смерть демократії».
- **Міфи-пояснення,** які дуже просто та, як правило, емоційно відповідають на запитання «чому?», «навіщо?», «як так сталося?», «кого винуватити?», «що робити?», «як це відбувалось?» тощо. Наприклад: «це все Америка», «так вигідно політикам», «ми нічого не вирішуємо», а також цілі набори конспірологічних міфів — про всесвітню змову, расистські міфи, про «винятковість» народу.
- **Міфи-ресентименти,** які закликають до відновлення «історичної справедливості» та створені на основі відчуття образи й травматичної історії.
- **Міфи-симулякри.** За великим рахунком, це фейки. Це геть вигадані події минулого чи геть вигадані пояснення справжніх подій. Наприклад, міф про «Леніна, який створив Україну».
- **Міфи-ностальгії.** Вони є в усіх, без винятку, історичних спільнотах. Це міфи про «золотий час», «коли всі жили добре». Наприклад, Дональд Трамп у своїх політичних кампаніях завжди звертається до «золотого часу Америки», у французів існують «золоті революційні часи», у людей, які ностальгують за радянським, часто період правління Леоніда Брежнєва визначається як «золоті часи». Це ностальгія і за певними формами соціального життя: «краща освіта в СРСР», «усі читали книжки», «усі були рівними», «була справедливість».

Історичні міфи, історична пропаганда, але так само і шкільна історія, завжди наповнені героїчними міфами. Образи героїв є моделями поведінки для сучасників, через них артикулюється унікальність національ-

➤ **ЗУСТРІЧ СИМОНА ПЕТЛЮРИ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ВОКЗАЛІ У ФАСТОВІ ПІСЛЯ ТОГО, ЯК З МІСТА ВИТІСНИЛИ БІЛЬШОВИКІВ. 29 СЕРПНЯ**

Джерело: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-39216782>

ного історичного досвіду. За допомогою таких образів твориться схема розуміння минулого, відчуття причетності до нього, пояснюються певні траєкторії історичного руху та нав'язуються певні моделі поведінки.

Схема «герої та антигерої» є зручною формою пояснення, втім, вона надміру спрощує історичне мислення та знання про цей світ. Герої таких історій — це завжди або політики, або інші відомі персони, або звичайні люди, які стали надзвичайними в надзвичайних обставинах.

Але саме це виключає з процесу історії повсякденне життя більшості людей з їхніми болями, переживаннями, цінностями, повсякденними практиками та проблемами в конкретний історичний період у конкретному контексті.

Героїзація історії — це також спосіб сформувати список діячів, які на лінії часу показуватимуть унікальні національні досягнення. Роль таких діячів, за словами вже загаданого Топольського, — це створення «інтегральних елементів», що зможуть об'єднувати різних «людей, які належать до цього суспільства... і є об'єктом вшанування в суспільстві»⁵. Це також історії про національну звиягу над сусідами, на кшталт «прибиття щита на воротах Царгорода».

Хай навіть героїзація історії і є невіддільною частиною творення наративів національних історій, однак вона несе і суттєві ризики. Передусім героїзація сприяє некритичному погляду на минуле, а також формуванню культів осіб, що можуть бути використані на шкоду суспільству.

Додаткова література

Топольський, Єжи. *Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації*. Київ: К.І.С., 2012.

Barthes, Roland. *Mythologies* (translated by Annette Lavers). Farrar, Straus and Giroux, 1972.

Білоусенко, Ольга. «Корисних» історичних міфів і фейків для науки не існує.» *Detector Media*. Лютий 17, 2022. <https://ms.detector.media/trendi/post/28969/2022-02-17-korysnykh-istorychnykh-mifiv-i-feykiv-dlya-nauky-ne-isnuie/>

«Десять міфів про Українську революцію». *BBC Ukrainian*. Березень 13, 2017. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-39216782>

Артюх, Володимир. «Що таке історичний міф та як він можливий?» *History.Sumy*. Грудень 29, 2021. <https://history.sumy.ua/theoryofhistory/9468-shcho-take-istorychnyi-mif-ta-iak-vin-mozhlyvyi.html>

– 5 –

Є. Топольський,
Як ми пишемо і
розуміємо історію.
*Таємниці історичної
нарації*. (Київ: К.І.С.,
2012), 309.

Завдання для учнів

Завдання 3–1. Міфи / герої минулого на ідеологічних плакатах

Коментар для вчительства

Для аналізу ідеологічних плакатів, передвиборної агітації тощо пропонуємо використати такі напрями питань для обговорення з учнівством (можна обрати ті, які доречні до вашого конкретного прикладу).

Візуальні елементи	Тексти	Джерело	Маніпуляції	Перевірка
Кольори (які? Чи мають символічне значення?) Символи (які? Що вони означають?) Образи (які? З якими історіями пов'язані? Які емоції викликають?)	Гасла (які? Які емоції викликають?) Мова (яка? Емоційно забарвлена / нейтральна) Факти (числа, дати. Як перевірити?)	Хто створив? Коли створено? Навіщо створено? Кому адресований плакат?	Чи здається плакат занадто емоційним? Чи використовує плакат чорно-біле мислення? Чи використовує плакат неправдиву інформацію? Чи маніпулює плакат вашими емоціями?	Не вірте всьому, що ви бачите. Шукайте альтернативні точки зору. Перевіряйте факти.

Мета виконання завдання — зрозуміти важливість мистецького осмислення історії України для формування патріотичних почуттів; навчити працювати з плакатом як історичним джерелом та джерелом ідеології.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ПО 1.1. Орієнтується в історичному часі.

ПО 1.2. Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.

ПО 1.3. Виявляє і прогнозує суспільні (історичні) зміни.

ПО 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ПО 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ПО 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГІО 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГІО 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; патріотизм.
- Людина і влада: імперії та національні держави; політичні режими.

Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 10 клас. Україна в роки Другої світової війни.
- Історія України. 11 клас. Україна у повоєнний період. Європейський вибір України. Російсько-українська війна.

Компетентнісний потенціал: громадянські та соціальні компетентності; культурна компетентність.

Орієнтовний час для виконання: 15–20 хв.

Для нотаток

ДЖЕРЕЛО: плакат Ніла Хасевича.

КЛАСИЧНА ГРА-
ВЮРА ХАСЕВИЧА:
ПОВСТАНЕЦЬ ТОП-
ЧЕ РАДЯНСЬКИЙ
І НАЦИСТСЬКИЙ
ПРАПОР

Джерело: <https://www.lstpravda.com.ua/artefacts/2011/03/7/29826/>

- 1 Які свідчення про Ніла Хасевича вам відомі?
- 2 Розгляньте роботу Ніла Хасевича, визначте основну ідею. Доберіть доречну назву до цього плаката.
- 3 Поділіть зображення на кілька частин та дайте відповіді на запитання:

- а) Що є центральним елементом цієї частини?
 - б) Який період історії України відображений? Яка ключова подія (якщо доречно)?
 - в) Які символи можна виокремити?
- 4 Як частини зображення доповнюють одне одного, утворюючи розповідь про українську військову звитягу?
 - 5 Які емоції викликає це зображення?
 - 6 Які елементи свідчать про пропагандистський жанр твору?

Для нотаток

This image shows a full page of white paper with horizontal dashed lines, typical of primary-ruled notebook paper. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Завдання 3–2. Літопис як пропагандистський твір

Коментар для вчителів

Літопис традиційно сприймається як історичний твір, де викладені переважно факти. Однак для історіографів минулого це був жанр літератури, де можна було додати неперевірені дані для возвеличення чи драматичного ефекту, цитувати твори класичної літератури, порівнюючи героїв із троянцями чи спартанцями тощо. Загалом такі твори мали більше ідеологічний характер, ніж історичний. Кожен автор намагався виокремити свого замовника чи мав свою заангажовану ідею.

Мета виконання завдання — зрозуміти мотивацію автора, який створює текст; навчитися розрізняти суб'єктивні судження й історичні факти; навчитися структурувати текст, що має значний обсяг.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом

ГЮ 1.2. Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.

ГЮ 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГЮ 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГЮ 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГЮ 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГЮ 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; інформація і медіа.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 10 клас. Україна в роки Другої світової війни.
- Історія України. 11 клас. Україна у повоєнний період. Європейський вибір України. Російсько-українська війна.

Ідеї: можна добрати уривок із літопису періоду, який вивчається; зображення у рукописі та/чи давніх друках слугували тій же меті, що і текст — возвеличити людину, яка зображується, тому можна доповнити текст візуальним матеріалом; вивчення, зокрема, козацьких літописів входить до курсу української літератури, що є можливістю для побудови спільних уроків / занять.

Компетентнісний потенціал: громадянські та соціальні компетентності; вільне володіння українською мовою; культурна компетентність.

Орієнтовний час для виконання: 15–20 хв.

Для нотаток

[illegible]

ДЖЕРЕЛО. Вступ до «Літопису» Григорія Грабянки.

(1) Оскільки в книгах, що написані давніми історіографами (римськими та польськими — Кромером, Бельським, Стрийковським, Гваґніним, Каховським — а також німецькими Пофендорфом та Гибнером) і нині за велінням Петра Першого Імператора Всеросійського на слов'янську мову перекладених, оскільки скрізь у цих книгах пишуть про битви козаків супроти бусурман, розповідають, як козаки в пустельних луках на узбережжях Дніпра та Бугу з давніх-давен збираються не заради наживи, а тільки задля оборони та зміцнення віри християнської, як вони й на землі, й на морі тьму турок і татар побивали та під личиною самоволі суґубо добре діло творили: по-перше, від хижаків-татар бранців-християн відбивали та волю їм дарували, по-друге, Польське Королівство і Русь від злоби татарської мужньо відстояли. І в битвах тих були звияжними не заради слави, а заради оборони землі своєї від тих, хто хотів заволодіти нею. І до сьогодні вони відстояли її цілком і навіть розширили, що і засвідчили землеміри на картах світу, виділивши в них воєводства Київське, Чернігівське, Брацлавське та Подільське, де протікають ріки Дністро, Буг, Горинь, Дніпро, Десна та Сурож, а звідти до Чорного моря. І заради того, щоб славетні звершення їхні під проводом благополучних вождів здійснені, а особливо за Богдана Хмельницького, преславного вождя запорозького, котрий стояв за вольності руські супроти поляків та за спокій, при якому б у землях українських не було б воєвод, каштелянів, старост, судіїв та інших представників влади, що їх король Казимир перший року 1340 під присягою своїм наступникам повелів оберігати і які стояли за скасування вольностей козацьких, що козакам королями були даровані, котрий виступив проти образ нестерпних, які чинили поляки за владарювання найясніших королів польських Владислава та Казимира, і щоб звершення ці не пішли в забуття, я замислив оцю історію написати на незабудь нащадкам.

(2) Я вибирав дещо зі щоденників наших воїнів, що перебували у війську, дещо з духовних та мирських літописців, наскільки міг знайти в них щось достовірне, долучав розповіді очевидців, що ще й нині в живих ходять, і їхні розповіді підтверджують слова літописців. І хай читач не думає, що я хоч щось додаю від себе, ні — кажу тільки те, про що повідали історики, що підтвердили очевидці, а я тільки зібрав все це і записав.

(3) А багато ж які з нинішніх преславних військових виправ славу писану щонайдревніших царів явно побивають і до нащадків так і не сягають. Ну, а хто б нині знав про богоданого проводиря Моїсея, котрий плем'я іудейське з рабства єгипетського немов по суші через Червоне море вивів і в ньому ж царя єгипетського та його воїв потопив, коли б про нього нічого не було сказано в писанні? Хто б про Навуходоносора щонайпершого на землі по славі, хто б про Кіра, що найперший море кораблями виповнив, хто б про Олександра, славою увінчаного, і про Августа, що над світом єдиний владарював, і, нарешті, хто б про Дмитрія, князя московського, що мільон та двісті тисяч гордих своїм

Мамаєм татар винищив і що їхні землі татарській росіянам коритися примусив, хто б про тих, чию славу й земля вмістити не могла, знав, і чи змогли б всі вони перепливати безодню забуття і чи не потонули б посеред глибин невідання, коли б святе писаніє не виставило б їхні діяння на всесвітнє позорище, а проповідники і красноглаголивії витії словом божим діяння їхні не оздобили?

(4) Про них і до них подібних упокорювачів історії я не раз думав, коли годинами солодко читав і коли прозрівав ту користь для їхніх народів, що в'язалася з безсмертною славою, але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різниться і, бачачи її звияти в пучині забуття, я не заради якоїсь любовстрасної слави, а спонукуваний спільною користю і заради неї вирішив не лишати в попелі мовчання схованими дії щонайвірнішого нашого сина благорозумного вождя Богдана Хмельницького, який Малу Росію від щонайтяжчого ярма лядського козацькою мужністю вивільнив і що до російського монарха зі стольними містами в підданство привів. Я хотів явити всім народам, що не лише славеноруські монархи своєю силою напускали страх на всі сторони, а й їхні піддані, відстоюючи вітчизну і встаючи за образи росіян, спроможні проти щонаймогутніших владарів збройно стояти.

Текст поданий за <http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>

Для нотаток

- 1 Прочитайте текст. Визначте його головну ідею. Підкресліть слова, що є для вас незнайомими або здаються застарілими (дізнайтеся їхнє значення).
- 2 Що можна сказати про автора цього тексту (його освіченість, його зайнятість / професію тощо)?
- 3 Яка мотивація автора? Прочитайте перший абзац та доповніть таблицю:

Початок думки	Аргумент	Деталізація	Завершення думки
Оскільки / Бо / Щоб ...	в книгах, що написані давніми історіографами	[книги] тепер перекладені	... я замислив оцю історію написати.
	у цих книгах пишуть про битви козаків	[битви] не заради наживи, а тільки задля оборони	
	[козаки] добре діло творили	по-перше, від хижаків-татар бранців-християн відбивали та волю їм дарували, по-друге, Польське Королівство і Русь від злоби татарської мужньо відстояли	
	[козаки] у битвах тих були звияжцями	заради оборони землі своєї від тих, хто хотів заволодіти нею	
	[козаки] до сьогодні відстояли території цілком	і навіть розширили [перелік територій]	
	славетні звершення [козаків] під проводом благополучних вождів здійснені	а особливо за Богдана Хмельницького [перелік досягнень]	
	звершення ці не пішли в забуття		

- 4 Виокремте джерела, на які спирався автор у своєму «Літописі» (абзац 2).
- 5 До яких історичних постатей звертається автор? (абзац 3). Чому він добирає цих осіб?
- 6 Які прикметники (епітети) обирає автор для возвеличення власного народу (абзац 4)? Які емоції вони мають викликати у читачів?
- 7 Взаємодія яких народів згадується у вступі? Яка культура возвеличується? Чому для автора це головне? Як ми зараз ставимося до різних культур?
- 8 Підсумуйте, чи автор мав на меті створити твір заангажований, возвеличуючи певні внески в історію, чи аполітичний, виважений та тільки говорити про факти?

Для нотаток

[illegible]

Завдання 3–3. Виставка «Ефемероїди. XX століття у плакаті» (2016)

Коментар для вчителів

Віртуальні виставки музеїв можуть стати цінним інструментом для покращення уроків історії, пропонуючи учнівству унікальний та захопливий досвід вивчення минулого. Такі виставки є інтерактивними та доступними; вони збагачують навчальний досвід та пов'язують навчання з реальним життям; формують / розвивають навички дослідження; підвищують мотивацію учнівства тощо. Однак вивчення матеріалів виставки може зайняти значну частину уроку, тому певні завдання можна винести як домашні (заздалегідь або для закріплення знань).

Мета виконання завдання — зрозуміти плакат як історичне джерело XX–XXI ст.; навчитися отримувати інформацію з історичних виставок (зокрема віртуальних); заохочувати до відвідування музеїв та галерей протягом усього життя.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГЮ 1.1. Орієнтується в історичному часі.

ГЮ 1.2. Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.

ГЮ 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГЮ 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГЮ 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГЮ 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГЮ 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: взаємодія людей, інтереси й цінності, ідентичність і гідність людини.
- Людина і влада: політичні режими; протестні рухи, революції та реформи.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Всесвітня історія / Історія України. 10/11 клас. Повторення. Вступ. Культура. Узагальнення.

Ідеї: доберіть виставку з місцевого або світового музею, якщо вона відповідає темі уроку, та підготуйте матеріали за зразком цього завдан-

This image shows a full page of handwriting practice paper. It features multiple sets of horizontal dashed lines spaced evenly down the page, providing a guide for letter height and placement. The background is white, and the lines are light gray. There is no text or other markings on the page.

ДЖЕРЕЛО 1. Трейлер проєкту.

«Мистецький арсенал» представляє міжнародний проєкт «Ефемероїди» — історія XX століття у плакаті. Понад 300 унікальних експонатів, твори видатних графіків, гостроактуальні теми: «Війна», «Тоталітаризм», «Людина». З 20 жовтня — тільки у «Мистецькому арсеналі».

Джерело
<https://www.youtube.com/watch?v=6eY4g36F-w4&t>

ДЖЕРЕЛО 2. Анотація проєкту.

Ефемероїди — вигадане фахівцями Музею дизайну в Цюриху визначення, якнайкраще передає сутність плакату — як швидкоплинність фізичного існування цього клаптика паперу, так і мінливість ідей та стереотипів, що створені за його допомогою. Плакат як візуальне повідомлення, що має нав'язувати конкретний висновок та спонукати до дій, через свою оригінальну графічну форму відображає специфіку конкретної історичної ситуації. Така особливість поєднує його суспільну значущість із формальними якостями та створює феномен, коли історичний документ є одночасно мистецьким витвором і навпаки.

Історія XX ст. багата на події, які сформували сучасний світ: дві світові війни, виникнення тоталітарних режимів, розпад колоніальних імперій і становлення нових незалежних держав. Зелена революція в 40–70-х роках XX ст. разом з успіхами медицини призвела до швидкого зростання населення Землі та тривалості життя людини. XX ст. — ера технологічної революції й низки проривних винаходів, що визначило перехід від індустріального до інформаційного суспільства. Водночас межа XX і XXI століть стала часом загострення глобальних проблем людства: перенаселення, вичерпання ресурсів, деградація довкілля. Всі ці зміни знайшли своє відображення у плакаті як особливому виді графічного мистецтва, який завжди виконував роль комунікатора великої виразної сили. У плакатах — історія епохи, її важливі події та ідеологічні акценти.

Проєкт «Ефемероїди. XX століття у плакаті» має на меті простежити механізми формування шаблонів сприйняття через ретроспективу історії мистецтва плакату; продемонструвати інструментарій впливу на масову свідомість та маніпуляцію нею з боку держави, політичних партій, комерційних компаній.

ДЖЕРЕЛО 3. Вебсайт проєкту.

ВІЙНА

Упродовж XX ст. система міжнародних відносин двічі зазнавала кардинальних зрушень внаслідок світових воєн та виснажливої «холодної війни». Водночас з 1945 по 2003 рр. у світі було зафіксовано понад 470 воєнних конфліктів, які забрали життя понад 30 млн. осіб. Практично перманентне військове протистояння потребувало створення потужної системи пропаганди. Саме під час Першої світової війни Едвард Бернейс започаткував таємну акцію з метою формування громадської думки на користь відправлення американських військових у Європу,

Джерело
<https://artarsenal.in.ua/vystavka/efemeroyidy-hh-stolittya-u-plakati/>

перетворивши рекламу на потужний інструмент політичної маніпуляції.

Невіддільною частиною пропагандистської системи був агітаційний плакат, який закликав вступати до лав війська, допомагати армії та пораненим тощо. Проте головним завданням пропаганди було нав'язування візуального образу ворога, на противагу якому створювалась постать воїна-рятівника. При цьому стилістично та сюжетно плакати, що походили з різних таборів, є майже тотожними.

ТОТАЛІТАРИЗМ

Плакат як відображення особливих зв'язків між людиною і владою, що складається в авторитарних режимах. Характерним для всіх тоталітарних соціальних систем, що виникають в Європі, починаючи з 1930-х років, є домінування «людини маси», що є результатом «гіпердемократії», нехтування правами меншості. Її основна риса — пересічність як усвідомлена даність. Людина розчиняється у натовпі й беззастережно віддає свої права, відповідальність державі, отримуючи політичний спосіб організації суспільного життя із всеосяжним контролем з боку влади над суспільством і особистістю, підпорядкуванням усієї суспільної системи колективним цілям і офіційній ідеології. Звідси наскрізні візуальні образи — людина-функція («будівник комунізму», воїн тощо), нескінченний ряд зображень «мудрого керманіча». Формується певний візуальний шаблон, спільний для всіх тоталітарних режимів — ідеальний герой (героїня), вождь, який закликає до мети.

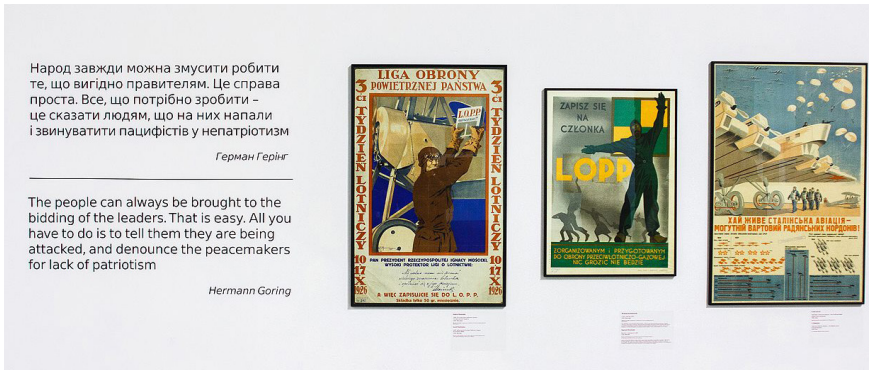
ЛЮДИНА

«Art de vivre! /Мистецтво жити», «Art de la survie! /Мистецтво вижити» — це відоме мотто має в концепції проєкту подвійний сенс. Первісний — деякою мірою легковажний, що стосується образу життя, коли цінуються його принади. Власне «мистецтво жити» було поштовхом до виникнення плаката як жанру спочатку у вигляді реклами видовищ, вишуканих напоїв та їжі, одягу, машин тощо. Ще наприкінці 1860-х років французький сценограф Жюль Шере сформулював візію рекламного плаката, що дотепер використовується у маркетингових технологіях. Економічна реклама програмує масові смаки й попит, маніпулюючи свідомістю споживача через емоції, що викликані яскравою мистецькою візуалізацією. Проте упродовж XX ст. за умов глобальних гуманітарних та екологічних загроз, демографічних та соціальних проблем «мистецтво жити» набуло метафоричного сенсу і було перефразовано на «мистецтво виживати», що відображено у розвитку соціального плаката, який пропагує базові суспільні цінності, відбиває всебічні прояви особистості, специфіку соціальних відносин.

ДЖЕРЕЛО 4. Фото з виставки.

Джерело
<https://artarsenal.in.ua/vystavky/fotogalereyi/efemeroydy-hh-stolittya-u-plakati/>

- 1 Перегляньте трейлер виставки (джерело 1). Яка її назва, основна ідея та де вона буде проходити? Які ключові три теми будуть презентовані? Чи цікаво вам було б відвідати таку виставку та чому?
- 2 Прочитайте анотацію виставки (джерело 2).
 - а) Що таке ефемероїди?
 - б) Про що можна дізнатися з плаката як історичного джерела?
 - в) Яка мета виставки?
- 3 Поділіться на три групи та прочитайте одну з тем джерела 3 — «Війна», «Тоталітаризм» та «Людина». Обговоріть текст у групі, поставте кілька запитань до тексту та дізнайтеся більше за допомогою пошуку в Інтернеті (значення незнайомих слів, про людей, події, які згадуються тощо). На основі тексту підготуйте повідомлення для інших груп про ключові моменти, що ви дізналися та вважаєте важливими.
- 4 Розгляньте фото з виставки (джерело 4). Оберіть одне / кілька для обговорення. Поставте запитання до цього / цих фото та знайдіть спільно відповідь.
- 5 Які враження у вас від віртуального відвідування виставки «Ефемероїди»?

Розділ 1.4. Політика пам'яті та війни пам'яті

1.1. Історія пропаганди

1.2. Чому історію використовують політики та політичні режими?

1.3. Міфологізація та героїзація історії

1.4. Політика пам'яті та війни пам'яті

1.5. Православна церква та використання історії

1.6. Спрощення наукового знання: публічна та популярна історія

Історія часто є зручним інструментом для формування національної ідентичності й суспільної згуртованості. Як було з'ясовано у попередньому розділі, державні інститути та політична еліта вдаються до використання історії, аби створити у громадян певний образ минулого, що пояснював би виклики сьогодення. Така політично-інструменталізована історія часом розлючує професійних істориків своєю маніпулятивністю та утилітаризмом, вона потрапляє у заголовки газет, провокуючи нескінченні дискусії про те, «як все було насправді».

→ порівняйте це з особливостями історичної міфотворчості. Див. розділи 1.3, 3.1 та 3.2.

За словами історикині Анни Кларк, створена політиками історія іноді «розділяє і захоплює, вона політизує і поляризує»¹.

Усі типи історії — академічна, публічна і популярна — впливають на розвиток історичної пам'яті суспільства та формують такі уявлення про минуле, що часто суперечать історичним джерелам. На стику цих трьох форм історії державні інститути займаються тим, що дослідники називають *політикою пам'яті*.

Політика пам'яті — це дії державної влади, що спрямовані на формування у суспільства певної колективної (історичної) пам'яті, яка увиразнюватиме ідеологічні цінності політичного режиму та сприятиме досягненню політичних цілей сьогодення. Мета політики пам'яті полягає у формуванні суспільної свідомості, ідентичності за допомогою історії. Загально вживаним є розуміння політики пам'яті як набору офіційних та неофіційних стратегій, наративів, дій, які певна країна чи суспільство застосовує / реалізовує для того, аби пам'ятати та інтерпретувати історичні події, особливо які є суперечливими та травматичними.

До концепту політики пам'яті зазвичай відносять набір дій державних інститутів, що впливають на те, як суспільства пам'ятають певні історичні події та постаті. Відповідно, освітні програми, меморіали, пам'ятні церемонії, державні музеї, закони про вшанування певних подій чи постатей, документальні фільми, створені державними медіа, — все це є тими джерелами, що дозволяють дослідникам аналізувати, як політика пам'яті працює.

Впроваджуючи певну політику пам'яті, уряди створюють і просувають певну *інтерпретацію* історичних подій, що подаються як «історична правда». З метою просування цих інтерпретацій створюються спеціальні інституції (як-от інститути національної пам'яті), ухвалюються закони, що регламентують ставлення до певних подій чи діячів, зрештою, споруджуються меморіальні комплекси. Усе це задля забезпечення організованого пам'ятання

– 1 –

A. Clark, *Private Lives, Public History*. (Melbourne University Press, 2016), 14.

про щось або, як зазначає дослідник Пол Коннертон, *«організованого забуття»* про певні події².

Історичні наративи, що створюються у межах реалізації політики пам'яті, сприяють зміцненню суспільної згуртованості (наприклад, коли символічно усувають певну «історичну несправедливість»), а іноді навпаки сприяють зростанню суспільної напруженості (коли певні історичні події замовчуються за допомогою «організованого забуття»).

Політика пам'яті окремих держав також впливає на міжнародні відносини: на спільному розумінні трагічності історії ХХ століття ґрунтується єдність Європейського Союзу, натомість останнє десятиліття показує, як польсько-українські державні взаємини можуть страждати через різні підходи до реалізації політики пам'яті у сусідніх країнах.

→ детальніше про використання історії політиками див. розділ 1.2.

Поява поняття «політика пам'яті»

У науковому середовищі поняття «політика пам'яті» набуло широкого вжитку після так званої «суперечки істориків» (нім. *Historikerstreit*), що відбулася у Німеччині в 1980-х роках. Суперечка стосувалася питань історичної відповідальності Німеччини за злочини нацизму та викликів, пов'язаних із (недостатнім / надмірним) місцем пам'яті про період нацизму в колективній пам'яті ФРН, зокрема в історіографії та шкільних програмах історії. За словами німецького історика Йорна Рюзена, це була дискусія «про значимість націонал-соціалістичного минулого для сьогодення федеративної республіки»³.

«Суперечка» навколо історії вплинула на політику канцлера Гельмута Коля (1982–1997). Його діяльність щодо історичного минулого вважається хрестоматійним прикладом реалізації політики пам'яті. Ця політика включала в себе визнання провини (за нацизм, Голокост, Другу світову війну), створення музеїв та меморіалів, дослідницьких інституцій, пов'язаних із вивченням злочинів німців, які вони чинили в період нацизму, впровадження в шкільній освіті уроків про Голокост та ризики тоталітаризму, зовнішня політика, спрямована на вибачення.

Так, першим кроком офіційної політики пам'яті в Німеччині після приходу Коля було офіційне публічне вибачення канцлера за злочини нацизму. Саме його уряд оголосив про виплату репарацій постраждалим від нацизму та вперше організував пам'ятні заходи, спрямовані на визнання злочинів, скоєних у 1930–1940 роках. Коль також став першим німецьким канцлером, що відвідав колишній концентраційний табір Аушвіц 1989 року. Цей жест був сприйнятий як символ готовності Німеччини переосмислити своє минуле.

Крім того, Коль розглядав Німеччину як невіддільну частину європейської сім'ї народів, а відтак підкреслював важливість спільної для Європи пам'яті про уроки ХХ століття для запобігання майбутнім конфліктам. Маастрихтська угода 1992 року, що фактично створила сучасний Європейський Союз, заклала основи спільного європейського

– 2 –

П. Коннертон, *Як суспільства пам'ятають?* (Київ: Ніка-Центр, 2004).

– 3 –

Й. Рюзен, *Нові шляхи історичного мислення* (Львів: Літопис, 2010).

нарративу про минуле. Так почали формуватися елементи спільної політики пам'яті в ЄС, хоча в окремих країнах і досі є «непропрацьовані» травми історії, що не узгоджуються з основним європейським наративом (проблема участі угорців у нацистських злочинах, відсутність публічних дискусій та засудження фашизму в Італії тощо).

«Війни пам'яті»

«Війни пам'яті» відбуваються, коли різні або протилежні інтерпретації історії спричиняють конфлікти або всередині суспільства, або між різними націями. Ці конфлікти можуть виникати через розбіжності в тому, як окремі особи, групи чи суспільства сприймають і реконструюють минуле. Протилежні погляди можуть призвести до палких дебатов, протестів і навіть політичної напруженості. Надзвичайно часто «війни пам'яті» є прямим наслідком політики пам'яті.

Термін «історичні війни», або «війни пам'яті», набув популярності у 1994 році через суперечку, що виникла навколо планів Смітсонівського музею у США провести виставку з нагоди п'ятдесятої річниці завершення війни у Тихому океані (1945 р.). Музей запропонував відвідувачам поміркувати про моральні аспекти використання атомної бомби проти Японії, що викликало протест лідера республіканців у Палаті представників Конгресу Ньюта Гінгріча. Він звинуватив музей у «політичній коректності», що, на його думку, спотворювала історію⁴.

Ця суперечка не обмежилася лише військовою історією, вона сприяла ширшій дискусії про загальні принципи й цінності, які мали бути представлені в історичних експозиціях, наукових роботах та шкільній програмі з історії задля всеосяжного і правдивого відображення американської історії.

Так активізувались «війни» навколо історії корінних американців у контексті спадщини колоніалізму (дискусії навколо того, як викладати історію корінних американців у школах, визнання / невизнання прав корінних народів, дебати навколо відкривачів та завойовників Америки), рабства та расизму, сегрегації та руху за громадянські права, постійний системний вплив расизму на американське суспільство, дебати щодо спадщини «батьків-засновників» (від їхньої героїзації як засновників демократії до їхньої причетності до розповсюдження рабства).

Шкільна історія часто є предметом, що спричиняє подібні «війни пам'яті», особливо коли держава намагається контролювати тексти підручників та наповнення шкільних програм, свідомо виключаючи «некомфортну» історію.

→ про роль шкільної освіти у продукуванні історичної пам'яті див. розділи 2.2, 2.4, 3.1 та 3.3. Показовим прикладом є британська прем'єрка Маргарет Тетчер (1979–1990).

Прагнучи посилити патріотичні настрої британців, Тетчер вдалася до реформування шкільної історичної освіти. У 1988-му вона впровадила Національний навчальний план, який кардинально вплинув на освітній процес у Великій Британії, був прийнятий «Закон про реформу освіти»⁵. Цей навчальний план визначав, що має вивчатися в школах, особливо в контексті історії. Акцент був зроблений на просуванні наративу британської історії, який наголошував на патріотизмі, національній гордості та досягненнях Британської імперії. Такий підхід мав на меті прищепити учням почуття гордості щодо національної ідентичності та спадщини.

Також метою реформи було прищеплення учням консервативних цінностей, що включало вивчення таких тем, як індивідуальна відповідальність, вільна ринкова економіка та роль держави. Критики Тетчер стверджували, що цей підхід применшує або ігнорує такі аспекти історії, як колоніалізм, соціальна нерівність і боротьба маргіналізованих груп, активно обговорювались і політичне втручання в навчальну програму, і спроби просування певного ідеологічного порядку денного.

Головна мета Тетчер була змусити молодші покоління пишатися своєю країною. Прем'єрка вважала, що цього можна досягти, якщо їм викладати винятково героїчну історію, де британці завжди боролися зі злом та не вчиняли злочинів.

Схожа ситуація трапилася у 1994 році під час обговорення нових стандартів шкільної історичної освіти у США. Запропоновані авторами стандарти чи не вперше закликали порушувати на уроках історії такі теми, як неоднозначний спадок громадянської війни Півночі та Півдня (1862–1865), рабство та расизм чи американський імперіалізм.

Деякі політики та журналісти, зокрема консерватор Раш Лімбо, вважали ці стандарти частиною плану, який намагається змінити усталені уявлення про країну, переконуючи учнів, що «Америка погана». Деякі політики навіть заявили, що історики-автори таких стандартів — це люди, які, «мабуть, стидяться своєї країни»⁶. Зрештою, після важкої дискусії, Сенат США проголосував проти нових стандартів, і лише одна людина проголосувала «за».

Термін «війни пам'яті» поширився на всі сфери, де відбувається боротьба за тлумачення та переосмислення минулого. Не останню роль у таких війнах відіграє мова ворожнечі, що сприяє конструюванню образу «ворога», який намагається змінити або спотворити історію нації.

Особливої гостроти в останні роки набули «війни пам'яті», пов'язані з осмисленням спадку колоніалізму. Дискусії щодо колоніалізму та постколоніальної пам'яті переважно стосуються того, як колишнім колонізаторам та колонізованим говорити про історію поневолення та що робити з меморіалами, творами мистецтва та музеями, які були створені для ушляхення колонізаторів.

Наприклад, у Південній Африканській Республіці є багато пам'ятників, знаків, меморіальних дошок, які лишилися у спадок від Британської імперії. Та щодо цих пам'ятних місць точаться постійні суперечки між

– 5 –

T. Fisher, T. "The Era of Centralisation: the 1988 Education Reform Act and its consequences." *Forum*, 2008, 50 (2).<https://journals.lwbooks.co.uk/forum/vol-50-issue-2/article-3254/#:~:text=The%201988%20Act%20changed%20the,not%2C%20however%2C%20primarily%20structural>

– 6 –

S. Macintyre & A. Clark, *The history wars* (Melbourne University Press, 2004).

тими, хто вважає їх свідченнями колоніалізму, та тими, хто стверджує, що це «історичні знаки» цивілізаторської політики Великої Британії.

Політика пам'яті, як колишніх колонізаторів, так і колишніх колоній, яка стосується колоніального минулого, часто ґрунтується на суперечливих поглядах щодо того, як інтерпретувати це минуле. Корінні народи та етнічні групи, які стали жертвами колоніалізму, мають власні розповіді про минуле, що кидають виклик домінуючим історичним наративам. Вони прагнуть не лише визнання своїх страждань, а й можливості «озвучити» їх. Важливо зазначити, що «війни пам'яті» не є просто академічними дебатами. Вони мають реальні наслідки для суспільства, впливаючи на політику, освіту та національну ідентичність.

Негативне та позитивне застосування політики пам'яті

Політика пам'яті може набувати як негативних, так і позитивних обрисів. Прикладом позитивної політики є Австралія. Там десятиліттями триває фінансована державою кампанія з переосмислення історії участі країни у Першій світовій війні. У міру зростання мультикультуралізму та посилення закликів рахуватися з історією колоніального насильства супроти корінного населення Австралії, уряд вкладає великі кошти у програми меморіалізації Першої світової війни, щоб просувати мілітаризоване бачення сильної Австралії, яка пишається своїми зв'язками з Британською імперською спадщиною.⁷

Щороку 25 квітня австралійці відзначають національне свято — День АНЗАК. Цього дня 1915 року частини Австрало-новозеландського армійського корпусу (АНЗАК) разом із військами Антанти висадилися на півострів Галліполі біля протоки Дарданелли. Вони були оточені турецькими військами. Антанта намагалася контролювати протоку, що відкривала вихід до Чорного моря, і допомогти Росії, яка вела війну на два фронти — в Європі та Закавказзі.

– 7 –

K. Patin, "Year in review: How memory wars have shaped global headlines." *Coda Media*, 14 December 2023. <https://www.codastory.com/rewriting-history/2023-year-in-review-history/>

➔ **ДЕНЬ АНЗАК.
ПІДПИС: «ЩОБ
МИ ПАМ'ЯТАЛИ»**

Джеперо: <https://www.i-stpravda.com.ua/artefact/2011/03/7/29826/>

Під час висадки на Галліполі загинули тисячі австралійських солдатів. Згодом союзники були змушені відступити з півострова, не досягнувши перемоги. 25 квітня символізує для австралійського народу всі війни, в яких Австралія брала участь. Утім, навколо цього свята серед істориків і в суспільстві триває дискусія, адже держава використала анзаків, аби просувати ідеї жертвності нації та її повсякчасної готовності до боротьби. Із покоління в покоління передаються міфи про героїчність анзаків, в той час як частина суспільства воліє говорити про трагічність воєнного досвіду та негативні наслідки колоніалізму, що через нього Австралія була втягнута у війну.

У цьому прикладі позитивний обрис політики пам'яті полягає у, по-перше, розумінні поваги та визнанні важливості пам'ятування і вшанування військових, які брали участь у війнах, де Австралія була учасницею; по-друге, АНЗАК можна вважати зібраним символом пам'яті всіх війн для австралійців, що є основою для вивчення історії Австралії та формування національної ідентичності.

Негативним прикладом слугує Росія. Намагаючись виправдати повномасштабне вторгнення в Україну, російські чиновники почали переписувати підручники з історії для середньої школи та змінили навчальну програму, аби «навчити учнів», навіщо потрібно було вести війну з сусідньою країною. На сьогодні в російській освіті затверджено єдині підручники для 10–11 класів, у перспективі — єдині підручники для молодших класів. Таким чином держава унеможливорює демократичний погляд на освітній процес та контролює «історичну пам'ять», яку формують під час навчання в школярів.

Навіть більше, у новому підручнику наведена цитата президента Путіна про «відродження нацизму» в Україні й наголошується, що така країна не повинна існувати. Такий прямий політичний вплив на історичні знання можна поєднати з практиками радянської освітньої соціальної інженерії, які містили насамперед ідеологічну індоктринацію, тобто пропагування ідеології комунізму серед учнів було першочерговою задачею, що проявлялося у вивченні промов вождів, їхній героїзації, вихованні у дусі служіння народу та державі, вихованні «нової людини». Освіта також сприяла формуванню класового бачення у дусі пошуку ворогів народу як всередині країни, так і зовні, створенні двоїстої системи бачення світу — правих і правильних, і тих, кого треба знищити. За великим рахунком, сучасна освітня політика Росії використовує ту саму систему виховання, тільки радянське заміщене російським.

→ порівняйте це з радянським проєктом з індоктринації. Див. розділи 2.1 та 2.2.

Тобто, очевидно, тут ми можемо говорити, що політика пам'яті стає ідеологічним інструментом, що формує суспільну свідомість та легітимізує дії влади, в тому числі направлені на війну проти інших держав.

Політика пам'яті та геноциди

Масові злочини та геноциди минулого століття завдали чимало травм різноманітним суспільствам, тож геть не дивно, що пам'ять про такі травматичні події набула неймовірної ваги у формуванні колективної чи національної ідентичності. Державні інституції інструменталізують пам'ять про геноцид та сприяють суспільному запиту на відновлення «історичної справедливості» задля посилення суспільної згуртованості.

ЖІНКА ПЛАЧЕ БІЛЯ КІСТОК ЗАКАТОВАНИХ У РЕЗУЛЬТАТІ МАСОВИХ ВБИВСТВ В ІНДОНЕЗІЇ

Джерело: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-39216782>

Розгляньмо приклад геноциду в Камбоджі (Кампучії), що стався протягом 1975–1979 років під час правління режиму «червоних кхмерів» на чолі з Пол Потом. У цей період масових вбивств загинуло, за різними оцінками, від 1,5 до 3 мільйонів людей, що становило майже чверть населення країни.

Червоні кхмери, місцеві представники комуністичної партії, на чолі з диктатором Пол Потом мали на меті створити аграрне соціалістичне суспільство шляхом примусової евакуації людей із міст і міських ра-

йонів для роботи в сільських комунах та трудових таборах, часто люди вмирали на роботах від виснаження. Але й насильницька «селянизація» відбувалася під гаслами боротьби з ворогами держави — містянами, інтелігенцією, етнічними меншинами, освітянами, усіма, хто вважався ідеологічною загрозою.

Геноцид характеризувався масовими вбивствами, примусовою працею, тортурами, голодом і відсутністю медичної допомоги. Людей піддавали надзвичайній жорстокості, страти були звичною справою, їх часто здійснювали у масових похованнях, відомих як «поля смерті».

Режим червоних кхмерів був повалений у 1979 році в'єтнамськими військами. Геноцид залишив глибокі шрами в Камбоджі, впливаючи на її населення, економіку та соціальну структуру на довгі роки. Зусилля, спрямовані на встановлення справедливості та примирення, тривають і донині, включаючи судові процеси над лідерами червоних кхмерів за воєнні злочини та злочини проти людяності.

Політика пам'яті уряду Камбоджі стосовно пам'яті про геноцид еволюціонувала з часом. Так, у 1997 році уряд Камбоджі звернувся до ООН з проханням допомогти у створенні суду для переслідування вищих лідерів червоних кхмерів. У 2001 році Камбоджійський парламент ухвалив закон про створення цього суду, який мав розглядати злочини, скоєні під час правління червоних кхмерів у 1975–1979 роках. Цей суд був водночас частиною судової системи Камбоджі та міжнародного судочинства, оскільки була укладена угода з ООН щодо допомоги та участі міжнародного співтовариства в Надзвичайних палатах цього

суду. Попри те, що його створили уряд Камбоджі та ООН, цей суд є незалежним і застосовує міжнародні стандарти правосуддя⁸.

У 2006 році уряд створив спеціальні палати у судах, відомі як «Трибунал над червоними кхмерами», що мали розслідувати злочини геноциду. Водночас трибунали стали місцем, де ті, хто вижив, могли публічно розказати свою історію. Це сприяло жвавим дискусіям про геноцид, його жертв та винуватців, зокрема серед молодого покоління, і, врешті, створенню різноманітних проєктів із вшанування пам'яті закатованих.

Попри те, що робота трибуналів зазнавала політичного втручання і навіть викликала занепокоєння щодо потенційного довгострокового впливу на національну єдність у країні, публічний майданчик, яким такі трибунали стали, дозволив суспільству «проговорити» травматичні історичні події та те, як суспільству досягти відчуття справедливості.

Політика пам'яті стосовно таких трагедій є складною та часто суперечливою, оскільки державні актори загалом схильні до створення вкрай спрощених історичних наративів про складну та неоднозначну історичну подію, які є, як правило, або жертвовими («нас знищували»), або героїчними («попри все, ми вистояли»).

Одне з основних завдань політики пам'яті полягає у формуванні та задоволенні запиту на «історичну справедливість». Важливу роль у відновленні «історичної справедливості» після геноциду також відіграють і міжнародні інституції, такі як комісії «правди та примирення», міжнародні трибунали та ініціативи з меморіалізації⁹. Вони є інструментами для встановлення істини, притягнення винних до відповідальності та вшанування пам'яті загиблих, поєднуючи функції кримінального слідства, історичного дослідження та комеморативних практик. Діяльність таких інституцій також спрямована на запобігання майбутнім звірствам за допомогою просування певної культури пам'яті та відповідальності на глобальному рівні¹⁰.

У випадку Камбоджі діяльність таких інституцій уможливила процес встановлення істини, пошуку та притягнення до відповідальності винних, вшанування пам'яті загиблих шляхом побудови пам'ятних місць та меморіальних комплексів. Важливим стало і формування *культури пам'яті*, яка спрямована на запобігання подібним злочинам і визнання невідоротної відповідальності.

Додаткова література

Griffiths, Tom. *Hunters and collectors: The antiquarian imagination in Australia*. Cambridge University Press, 1996.

Clark, Anna. *Private Lives, Public History*. Melbourne University Press, 2016.

Macintyre, Stuart & Clark, Anna. *The history wars*. Melbourne University Press, 2004.

Patin, Katia. "Year in review: How memory wars have shaped global headlines." *Coda Media*. December 14, 2023. <https://www.codastory.com/rewriting-history/2023-year-in-review-history/>

– 8 –

“Спеціальний міжнародний трибунал щодо злочину агресії РФ проти України немає аналогів в історії або чим він відрізняється від усіх попередніх.” *Громадський простір*, 31 серпня 2023. <https://www.prostir.ua/?library=nal-schodo-zlochynuahresijirf-protiyukrajiny-nemajeanalohiv-v-istoriji-abochymvinvidriznyajetsyavid-usih-poperednih>

– 9 –

Наприклад, комісія правди в ПАР; Латинська-американська комісія правди та інші.

– 10 –

J. Barsalou, & V. Baxter, "Urge to Remember: The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice." *United States Institute of Peace*, 2007. <https://www.usip.org/sites/default/files/resources/srs5.pdf>

Barsalou, Judy & Baxter, Victoria. "Urge to Remember: The Role of Memorials in Social Reconstruction and Transitional Justice." *United States Institute of Peace*, 2007. <https://www.usip.org/sites/default/files/resources/srs5.pdf>

Для нотаток

Завдання для учнів

Завдання 4–1. Меморіали / пам'ятники

Коментар для вчительства

Меморіали та пам'ятники можуть слугувати зв'язком минулого та сьогодення для учнівства. Важливо пам'ятати, що меморіали та пам'ятники не завжди є нейтральними. Вони часто відображають точку зору людей, які їх створили, важливо розуміти, що вони не завжди представляють повну картину минулого. Завдання подано у двох варіантах. Для 5–6 класу зосереджена увага на пам'ятнику як такому, з «нейтральною» темою, акцент саме на важливості меморіалів для суспільства. Для 7–10 класу пропонуємо обрати, що має різне суспільне бачення та неоднозначну інтерпретацію, що дає поле для обговорення також значення історичних осіб та героїв, змін суспільства та відображення цих змін в історичній пам'яті (інтерпретації подій).

Мета виконання завдання — зрозуміти, як функціонують пам'ятники / меморіали в суспільстві та просторі; навчитися характеризувати пам'ятник / меморіал; розуміти потребу залученості до суспільного простору та не бути байдужими до історичної пам'яті.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГІО 2.3. Орієнтується у громадському просторі та долучається до його формування.

ГІО 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГІО 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГІО 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГІО 5.3. Поважає розмаїття серед людей, протидіє та запобігає виявам дискримінації та утисків.

ГІО 6.2. Бере участь у розв'язанні проблем спільнот.

ГІО 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: взаємодія людей, інтереси й цінності, ідентичність та гідність людини; патріотизм; конфлікти та їхнє розв'язання.
- Людина і світ уявлень та ідей: світогляд і цінності, ідентичність та основи її формування; історія ідей, ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

- Ідеї:** відвідати локальні меморіали чи пам'ятники або запропонувати учнівству відвідати самотійно та зробити презентації; запросити експерта / експертку, наприклад, історика / історикиню або художника / художницю, поговорити з учнівством про меморіали та пам'ятники.

Орієнтовний час для виконання: 30–45 хв.

[illegible]

Варіант 1. 5–6 клас

ДЖЕРЕЛО 1. Фото.

Джерело
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Animal_Memorial2.jpg

ДЖЕРЕЛО 2. Інформаційна картка.

Назва	Меморіал тваринам у війні
Дата відкриття	3 листопада 2012 рік
Місце розташування	Оттава, Канада
Автор	Девід Клендінінг
Опис	Меморіал складається з трьох табличок, встановлених на камені, й скульптури собаки з відбитками лап, розташованих поряд з Меморіалом війни у Південній Африці в Оттаві та біля Національного пам'ятника ветеранам-аборигенам. Таблички містять присвяти: тваринам на війні; мулам; коням; собакам. Написи на табличках англійською та французькою мовами.

Вступне обговорення

Розгляньте фото (джерело 1) та обговоріть, що ви бачите. Використайте ці запитання як орієнтир:

- Що сфотографоване? Яке місце зображене?
 - Чому люди ставлять пам'ятники та розташовують пам'ятні знаки?
- Які деталі ви помітили?
 - Чи важливі тварини у війнах і конфліктах? Чому?
- Яке враження справляє це фото / зображене місце?
 - Чому важливо створювати такі місця пам'яті? Як вшановувати пам'ять?

Виконання основного завдання

- Прочитайте інформаційну картку (джерело 2).
- Складіть план вашої письмової та/або усної розповіді про пам'ятник (джерело 1).
- Підготуйте текст-розповідь про пам'ятник.

Підсумкове обговорення

- Чи бачили ви пам'ятники тваринам в Україні? Чи є потреба у створенні подібних пам'яток?

Варіант 2. 7–10 клас

ДЖЕРЕЛО 1. Меморіал Колумбу. Всесвітня виставка 1933 року в Чикаго.

Джерело
https://collections.carli.illinois.edu/digital/collection/nby_teich/id/416404

ДЖЕРЕЛО 2. 25 тисяч італійців приєдналися до яскравої програми виставки.

Вікторія Гарднер
8 серпня 1933 року

Двадцять п'ять тисяч американців італійського походження вчора відсвяткували день Італії на «Столітті прогресу» церемоніями, які включили відкриття бронзової статуї Колумба в Грант-парку і на бульварі Колумба та завершилися виконанням «Аїди» у дворі Зали Наука вчора ввечері.

Це був веселий день з прапорами, що спокійно коливалися на вітрі, з маршем тисяч італійців зі стягами їхніх товариств, з промовами та піснями. Серед учасників свята було багато італійських родин, жінки, одягнені в чорний шовк, діти, що з трепетом спостерігали за подіями, й чоловіки, чиї обличчя сяяли від захвату, коли промовці використовували їхню рідну італійську мову замість англійської.

Вони почули «бачення нового суспільства» президента Рузвельта порівняно з баченням Колумба нової землі від губернатора Міннесоти Флойда Б. Олсона у промові на відкритті та урочистій програмі, а потім на заходах у дворі холу. Вони аплодували, коли він переказував вітання від імені президента і коли посол Аугусто Россо, який прибув ранковим поїздом із Вашингтона, зачитав послання прем'єра Муссоліні «Муссоліні вітає Чикаго».

Посол Россо виступив на церемонії відкриття статуї, яка є подарунком італоамериканців у Чикаго та округу Кук. Він зачитав послання Муссоліні «до динамічного міста Чикаго». У висновках: «Сьогодні в Чикаго за ініціативою італійської громади урочисто відкривають пам'ятник Колумбу, сміливому генуезькому мореплавцю, який з натхненням і терпінням плавав океанами, щоб відкрити новий континент. Італія, омолоджена фашизмом, із задоволенням приєднується до святкування. Впевнена в майбутньому, Італія відправила в небо флот своїх авіаторів, щоб повторити американському народу запевнення, що плідна співпраця двох великих націй прискорить настання кращого завтра».

Посол Россо розповів про подію 540-річної давнини 3 серпня, коли маленький флот Колумба з гавані Палос (Іспанія) зняв якір і вийшов назустріч невідомому — пригода, яка закінчилася побаченням нової землі 12 жовтня, і початок нової цивілізації.

Губернатор Олсон прочитав листа, в якому президент Рузвельт прошив його відвідати церемонії італійського дня за його відсутності та передати всім учасникам його щирі вітання.

Відкриття статуї заввишки 11 футів 7 дюймів, що височіє над п'єдесталом заввишки 22 фути, було відкладене на мить. Міс Люсіль Ясільо, як міс Італія, потягнула за шнур, який мав відкинути покривало, але вітер переплутав зависи, й вони не рухалися. Джон Валеріо, 20 років, з Ньюберрі-авеню 1014, піднявся на вершину статуї та зняв драпірування.

 Джерело
https://archive.org/details/per_chicago-daily-tribune_1933-08-04_92_185/page/n31/mode/2up

Джерело
<https://suspilne.media/50623-u-cikago-demontuvali-dva-pamatniku-kolumbu/>

Максим Івануха
25 липня 2020 року

У заяві мера Чикаго Лорі Лайтфут йдеться, що пам'ятники Колумбу в Грант-парку і Арріґо-парку були тимчасово демонтовані до подальшого повідомлення, згідно з її наказом. Рішення було ухвалене після того, як протестувальники зіткнулися з поліцією, намагаючись повалити пам'ятник у Грант-парку на минулому тижні.

76

Вступне обговорення

Розгляньте фото й обговоріть, що ви бачите. Використайте ці питання як орієнтир:

- Що сфотографоване? Яке місце зображене?
- Які деталі ви помітили?
- Яке враження справляє це фото / зображене місце?

Виконання основного завдання

- Прочитайте репортаж Вікторії Гарднер з відкриття статуї Колумбу для «Чикаго Дейлі Триб'юн» (джерело 2). Визначте, хто та чому звів цей пам'ятник у Чикаго. Яка політична мета стояла за відкриттям цього монумента?
- Прочитайте новину Максима Іванухи для «Суспільного» (джерело 3). Чому пам'ятник Колумбу був демонтований? Як ви ставитеся до такого рішення влади?

Підсумкове обговорення

- Чому встановлення та відкриття пам'ятника чи його знесення є важливою суспільною та політичною подією?
- Пам'ятники яким діячам ви вважаєте недоречними зараз? Аргументуйте вашу думку.

Для нотаток

Завдання 4–2. Порівняння різнотипних джерел

Коментар для вчительства

Будь-яке історичне джерело є суб'єктивним, до того ж його пізнання залежить від нашого культурного середовища та освіченості. Порівняння різних типів джерел з однієї проблеми та/чи історичної події допомагає отримати повнішу картину, оцінити джерела, критично оцінювати інформацію та робить уроки цікавішими (зміщується фокус із читання / розглядання одного джерела до порівняння). Важливо підкреслити перевагу якісних сучасних досліджень та чому історики / історикині змінюють уявлення про минуле події у зв'язку з виявленням нових джерел та способів їхнього опрацювання. Учнівству можна показати, як їхній досвід впливає на інтерпретацію візуальних джерел. Так само історики / історикині належать до свого часу та суспільства, що також впливає на їхній виклад тем, які вони обирають для дослідження.

Мета виконання завдання — зрозуміти, що погляд на одну історичну подію може різнитися залежно від джерел, які ми використовуємо; навчитися зіставляти джерела різних типів щодо однієї події; зрозуміти, чому частина подій «забувається».

У цьому завданні звертаємо увагу на пандемію 1918–1919 років, що увійшла в історію як іспанський грип, або «іспанка». Відновлення інтересу до неї було спричинене новою пандемією через сторіччя — КОВІД-19. У джерелі 1 ви знайдете зміни у повсякденні людей 1919 року, що й у людей 2020–2023 років, — прикривання органів дихання для захисту від вірусу. Інтерпретацію цієї карикатури можна дати «інтуїтивно», через те, що учнівство могло спостерігати аналогію у своєму повсякденні. Так само розуміння джерела 2 — автопортрет Едварда Мунка — можна побудувати через досвід самого учнівства (переживання хвороби, виснаження через грип тощо). Відображення пандемії у художніх образах — один із важливих елементів фіксування досвіду людства. Варто зазначити, що в українській історичній пам'яті «іспанка» відбилася слабо, хоча вона була поширена і на території України. Виставка документів Центрального державного архіву вищих органів влади України, з якої наведене джерело 3, інформує дещо «канцелярською» офіційною мовою про пандемію в 1918 році в Україні. Там ми простежуємо багато організаційних і фінансових проблем, пов'язаних із вирішенням поширення хвороб. Українські визвольні змагання, які розгорталися у той же час, забрали на себе основну увагу в історичній пам'яті. Тому «іспанка» відійшла на задній план історії України. Джерело 4 у вигляді наукового сучасного дослідження дає уявлення про поширення хвороби у 1918–1919 роках на українських територіях.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГЮ 3.1. Добирає джерела історичної та суспільно значущої інформації.

ГЮ 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГЮ 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГЮ 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГЮ 4.3. Інтерпретує факти, явища, процеси з минулого і сучасного; формулює судження, гіпотезу.

ГЮ 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і природа: сталий розвиток.
- Людина і матеріальний світ речей: умови життя і праці в місті та селі.
- Людина і суспільство: взаємодія людей, інтереси й цінності.
- Людина і світ уявлень та ідей: наука і мистецтво.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Всесвітня історія / Історія України. 10 клас. Перша світова війна.

Компетентнісний потенціал: навчання впродовж життя, громадянські та соціальні компетентності, культурна компетентність.

Орієнтовний час для виконання: 15 хв.

Для нотаток

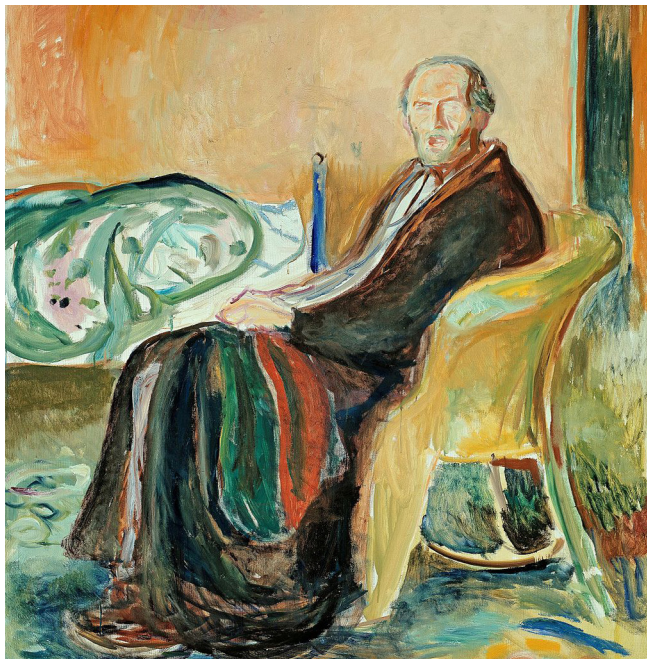
ДЖЕРЕЛО 1. Карикатура Чарльза Нутталла з мельбурнської газети (Австралія, лютий 1919 р.).

Джерело: <https://www.naa.gov.au/students-and-teachers/learning-resources/learning-resource-themes/health-and-welfare/epidemics-and-quarantine/newspaper-illustration-precautions-against-spanish-influenza>

ДЖЕРЕЛО 2. Едвард Мунк «Автопортрет з іспанським грипом» (1919 р.).

Джерело: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Edvard_Munch_-_Self-Portrait_with_the_Spanish_Flu_\(1919\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Edvard_Munch_-_Self-Portrait_with_the_Spanish_Flu_(1919).jpg)

ДЖЕРЕЛО 3. Лист Київської губернської земської управи до Міністерства народного здоров'я та піклування Української Держави (30 вересня 1918 р.).

По одержанним відомостям, як од Повітових Управ, так і од участкових і санітарних лікарів по всіх повітах Київщини значно ширяться пошесть Гішпанської грипу, часто в дуже тяжкій формі і подекуди с значним відсотком смертних випадків.

Брак коштів і персонала в Повітових Земствах, а також скрутне фінансове становище Губерніяльного Земства, — всі ці умови не дають змоги вести боротьбу в такому широкому масштабі, якого вимага поширення епідемії на Київщині.

ДЖЕРЕЛО 4. Стаття д. і. н. Любові Жванко «Пандемія-1918: карантин, щеплення та закриті кордони» (уривок).

«Іспанка»

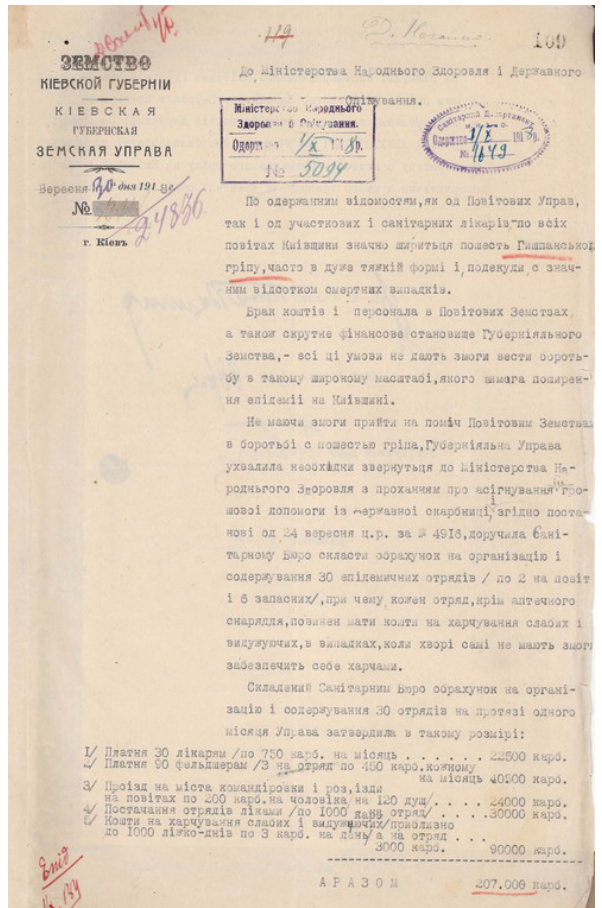
«Іспанка» — це різновид вірусу грипу N1H1. Першою державою, що заявила про спалах хвороби, була Іспанія. Звідси й пішла назва. Хворіли переважно молоді люди. Хвороба протікала надзвичайно швидко — хворі помирали буквально за лічені дні. Основні прояви — посиніння тіла, кашель з кров'ю.

Другою за часом появи в Україні смертельно небезпечною хворобою стала епідемія «іспанки». Перші випадки хвороби були зафіксовані в окремих повітах Херсонської губернії вже в середині липня 1918 року. З другої половини серпня хвороба охопила Катеринославську, Полтавську, а трохи згодом і Київську, Харківську, Чернігівську та Волинську губернії, вже протягом вересня — початку жовтня вона досягла розмірів епідемії.

Санітарні лікарні Полтавщини, подаючи до губернської земської управи дані про кількість випадків хвороби станом на 1 жовтня, констатували той факт, що у частині повітів на «іспанку» було уражено до 50% населення.

З моменту появи епідемії й до початку жовтня у Полтавській губернії від неї померли 25 150 чоловік.

Такий відсоток ураження населення був зафіксований і на Київщині. На Волині щодня вмирала значна кількість людей. На початку листопада 1918 року «іспанка» охопила населення Холмщини та у частині Подільської губернії.

Джерело
<https://tsdavo.gov.ua/dokumenty-czdavo-ukrayiny-pro-epidemiyu-ispanskogo-grypu-v-ukrayini/>

Джерело
<https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/03/23/157219/>

- 1** Поділіться на 4 групи. Охарактеризуйте джерело, заповнивши таблицю.

Назва джерела	Меморіал тваринам у війні
Дата джерела	
Тип джерела	
Про яку подію йдеться?	«іспанський» грип
Яку інформацію про подію дає це джерело?	
У чому специфіка цієї інформації??	

- 2** Зробіть коротку презентацію про ваше джерело для інших команд.
- 3** Порівняйте інформацію, яку містить кожне із джерел. Як інформація з одного джерела доповнює інформацію з інших? Яке із джерел є найбільш інформативним про цю хворобу, а яке — індивідуальним сприйняттям хвороби?
- 4** Чи можна порівнювати досвід людей, які переживали епідемію в Мельбурні та Києві? Чи подібним був досвід людей під час епідемії КОВІД-19?
- 5** Чому можуть скластися різні історії про одну і ту ж подію? Чому одні події забуваються, а інші — залишаються важливими протягом багатьох десятиліть чи століть і довго зберігаються в «історичній пам'яті»?

This image shows a full page of white paper with horizontal dashed lines, typical of primary school handwriting practice paper. The lines are evenly spaced and run across the entire width of the page. There are no margins, text, or other markings present.

Розділ 1.5. Православна церква та використання історії

1.1. Історія пропаганди

1.2. Чому історію використовують політики та політичні режими?

1.3. Міфологізація та героїзація історії

1.4. Політика пам'яті та війни пам'яті

1.5. Православна церква та використання історії

1.6. Спрощення наукового знання: публічна та популярна історія

Коли йдеться про використання історії пропагандою, творення історичних міфів та фейків, тема релігії зринає не часто. Однак, як показує досвід російської війни проти України, релігія і особливо така інституція, як православна церква, може бути не просто інструментом поширення державної пропаганди, а й повноцінним творцем власних пропагандистських наративів, що стосуються минулого та сучасного.

Протягом довгих століть свого існування церква допомагала політичній еліті та державним режимам підтримувати соціальний порядок, пояснюючи, у тому числі за допомогою сакралізації історії, чому суспільство влаштоване саме так, а не інакше. Крім того, через потребу розповсюджувати християнське віровчення та навертати нових вірян, церква засвоїла принципи пропаганди й навчилася використовувати технологічний прогрес у медіакомунікаціях для найбільш ефективного поширення своїх меседжів. Давайте у цьому розділі поміркуємо про роль православ'я у творенні історичних міфів про національну історію, зокрема з'ясуємо:

- а) чому православ'я пов'язане з ідеєю нації та національною історією?
- б) як церква формує суспільні уявлення про минуле?
- в) які є приклади історичної пропаганди, створені церквою?

Церква і нація

У 2017 році американський соціологічний центр Pew провів опитування у країнах, що колись були або під радянською окупацією, або у радянській сфері впливу в Європі. Опитування показало, що респонденти з цих країн були схильні ототожнювати свою національну ідентичність із — хай навіть номінальною — належністю до православної церкви¹.

На користь зв'язку між церквою та національною ідентичністю в Україні свідчать події, пов'язані з отриманням Томоса для української церкви у 2018–19 роках. Томос — це акт проголошення церковної незалежності. У кампанію щодо його отримання була так чи інакше залучена значна частина суспільства. Через Томос набув поширення мем про «атеїста Київського патріархату», що позначав зафіксовану соціологами групу українців, які не ходили до церкви, та однак надавали великої ваги питанням унезалежнення української церкви від Москви².

Як пояснити такий зв'язок церковного та національного? Є два основні фактори: специфіка **устрою** православ'я та **давнина**.

– 1 –

Pew Research Center, *Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe*. 2017. <https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/20/2017/05/CEUP-FULL-REPORT.pdf>

– 2 –

Світова православна церква фактично є конфедерацією різних помісних — тобто місцевих — церков. Ці місцеві церкви зазвичай організовані за національним чи територіальним принципом, себто є Болгарія і є Болгарська церква, а є Північна Америка і є Американська церква. Через те, що такі помісні церкви є фактично незалежними одна від одної, вони можуть обирати ту мову для богослужінь, якою говорять їхні парафіяни, вшановувати більш урочисто тих святих, що пов'язані з місцевою історією та традицією, й у такий спосіб впливати на національну ідентичність.

Православ'я стояло біля витоків київської середньовічної державності та писемної культури. Ба більше, на деяких етапах історії, саме належність до православної церкви була тим маркером, що допомагав місцевому українському населенню (само)усвідомити себе окремим народом та відділити «своїх» від «чужих». І у випадку Литовсько-Руської держави XIV–XVI століть, і в часи Речі Посполитої XVI–XVII століть, православна церква була чи не головною інституцією, що впливала на традиції, мову та культуру, об'єднуючи «простолуд» та «аристократію», і у такий спосіб створюючи відчуття спільноти, яка з часом перетворюється на націю.

Водночас не слід забувати, що росіяни також були православними. Коли Московське царство поглинуло Український Гетьманат упродовж XVII–XVIII століть та приєднало Київську православну митрополію до своєї церкви у 1686 році, то заклало підвалини для поступового злиття української православної традиції з російсько-імперською, а відтак і асиміляції українців як окремого народу. Як наслідок, православна церква на Наддніпрянщині стала інструментом імперії, тож не дивно, що вона не відіграла помітної ролі у національному відродженні на цих теренах³.

Натомість на підавстрійських землях греко-католицька церква (що зберігала православний обряд, але була підпорядкована Римському папі) помітно вплинула на українське націєтворення. Канадський історик Джон-Пол Хімка звертає увагу на те, що суттєва частина галицьких «будителів» або належала до кліру, або походила із церковного середовища. Крім того, на відміну від наддніпрянського православ'я, греко-католики були зусбіч оточені візуально та мовно інакшими релігійними традиціями — тож їхній обряд допомагав відрізняти «свого», «українця», «тутейшного» від «латинника», «поляка»⁴. Церква й досі лишається таким важливим маркером для (само)визначення частини українців, що мешкають, наприклад, у сучасній Польщі⁵.

Церква — (спів)творець історичних міфів

Зв'язок між православною та національною ідентичністю укупі з «єдиновірним» сусідом, що прагнув збудувати імперію, створив у церкві сприятливе середовище для виникнення міфів про українську історію. Ще у XVII столітті, прагнучи забезпечити собі привілеї у Московській державі, київські церковні інтелектуали активно ство-

КМІС, Конфесійна структура і створення православної церкви України: травень 2019. 2019. https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20192205_tomos/Tomos_may%202019.pdf

– 3 –

J.P. Himka, "The Place of Religion in the Ukrainian National Revival". https://shron1.chtyvo.org.ua/Khymka_Ivan-Pavlo/The_Place_of_Religion_in_the_Ukrainian_National_Revival_anhl.pdf?PHPSESSID=ju9vbpr12md919b5t2vucm37r2

– 4 –

J.P. Himka, *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900*. (McGill-Queen's University Press, 1999).

– 5 –

Ю. Буйських, *На Захід від Бугу: щоденники з пограниччя*, (видавництво 21, 2023).

– 6 –

М. Яременко, “Як українське духовенство вигадувало Росію.” *Локальна історія*. 5 лютого 2024. <https://localhistory.org.ua/texts/statti/iak-ukrayinske-dukhovenstvo-vigaduvalo-rosiiu/>

рювали наратив про «слов’янський народ» (українців та росіян), який об’єднує православна віра, де царі московські чи не вперше поставали спадкоємцями Київських середньовічних князів⁶. Пізніше цей наратив, створений Київською церквою, ліг в основу російського концепту про «один народ».

Розгляньмо два приклади більш сучасної історичної пропаганди, створені Російською православною церквою (РПЦ) задля обґрунтування свого панування в Україні.

Перший приклад стосується повоєнного СРСР.

→ порівняйте це з радянською історичною пропагандою. Див. розділи 2.4 і 2.5.

– 7 –

Н. Шліхта, *Церква тих, хто вижив*. (Харків: Акта, 2011), 255-263.

Після повторної окупації України у 1944 році Сталін вирішив ліквідувати Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ). На переконання істориків, цей крок не був продиктований типовою для комунізму логікою боротьби з релігією, а радше бажанням радянського керівництва знищити українську національну інституцію, що потенційно могла підважити владу СРСР⁷. Як пам’ятаємо, греко-католицька церква була важливим інструментом формування української нації на тих українських землях, що спочатку перебували під владою Австрії, а згодом — Польщі. 1946 року у Львові залякана владою частина священників УГКЦ проголосувала за скасування унії з Римом 1596 року та звернулася до Москви з проханням прийняти їхні парафії до складу РПЦ. Саме РПЦ, за задумом Сталіна, мала асимілювати українських греко-католиків, аби перетворити їх на «правильних» радянських громадян.

Частиною процесу асиміляції, що провадила церква, було створення історичного пояснення, чому унія — це погано і чому українці мають визнавати зверхником своєї церкви саме патріарха у Москві. Для колишніх греко-католиків писали спеціальні статті з церковної історії, до них приїздили високопоставлені єпископи виголошувати проповіді з «правильним» змістом до річниць «возз’єднання» 1946 року тощо. Історичні наративи, представлені у цих статтях та проповідях, акцентували увагу на двох речах.

По-перше, українці й росіяни проголошувались «братніми народами», які мали «спільну колиску хрещення» у Київській Русі. Ці «братні народи» мали спільну культуру, церкву та державу. Однак у певний момент зовнішні вороги — Литва, Польща, Австрія тощо — цю єдність знищили, «відірвавши» Україну від Москви. Та, попри «іноземний гніт», українці все одно «прагнули возз’єднатись з єдиновірним російським народом», тож еліта Речі Посполитої вирішила за допомогою унії «полонізувати» українців, змусити їх «забути» про їхню «віковічну» духовну єдність із Москвою. Таким чином, пропагандисти з РПЦ зображували унію з Римом 1596 року не просто як зраду православ’я, а як зраду «народних прагнень» українців⁸.

По-друге, УГКЦ зображувалася як «антинародний» політичний проєкт, винятковим завданням якого було «розірвати духовні стосунки

– 8 –

A. Fert, “Equivocal Memory: What Does the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate Remember?” *In Religion During the Russian-Ukrainian Conflict*, D. Vovk and E. Clark eds., (London: Routledge, 2019), 194-196.

між Україною та Росією»⁹. Греко-католики, за словами пропагандистів, співпрацювали з «антинародною владою», байдуже, чи у Польщі XVII століття, чи в Австрії XIX століття. Така співпраця завжди маркувалася як «політична» чи «націоналістична», адже ці поняття мали виразне негативне значення у СРСР. Водночас співпраця православної церкви з Росією чи Радянським Союзом словом «політична» ніколи не позначалася. Коли йшлося про Росію, лексика пропаганди завжди усіляко підкреслювала, що співпраця з Москвою була мало не природним «прагненням» українців до союзу з «братнім» чи «єдиновірним» народом, з яким вони мали спільне походження.

Греко-католицька церква пережила асиміляцію та відновилася наприкінці 1980-х років, однак тези історичної пропаганди, створені РПЦ, існують досі й знаходять відгук серед багатьох українських православних вірян. Тож другий приклад церковної історичної пропаганди, який варто розглянути, — це ідеологія «руського міра» чи «Святої Русі» — церковної версії «руського міра».

→ **детальніше про історичні міфи у сучасній Україні див. розділи 3.1 і 3.2.**

Слід одразу зауважити, що РПЦ не вигадала «руський мір» самостійно. Це поняття з'явилося поза церквою у 1990-ті роки, але саме церква згодом взялася активно його просувати. Концепт «руського міра» дозволяв РПЦ обґрунтувати, чому її влада поширювалася не лише на російські церкви, а й на парафії й монастирі у низці інших колишніх радянських республік. Тож коли ці республіки здобули незалежність, церкві довелося шукати спосіб, як пояснити й своїм вірянам, і суспільствам нових держав, чому вона й досі керує православним життям поза Росією.

У концепті «Свята Русь» українці та росіяни фактично зображалися як один народ, об'єднаний православною культурою, що походить зі «спільної купелі хрещення» — Київської Русі¹⁰. Очевидно, що «спільна православна культура» передбачала і спільну церковну адміністрацію у Москві. Дозволимо собі довгу, але вельми показову цитату з виступу патріарха Кіріла 2009 року, що чудово ілюструє, як церква використовувала історію для обґрунтування своєї влади у сьогоденні (ключові тези позначені жирним кеглем):

В основі руского міра лежить **православна віра**, яку ми здобули у **спільній Київській купелі** хрещення. Завдяки історичному вибору святого князя Володимира наші предки приєдналися до сім'ї християнських народів і стали бачити могутню єдину Русь. Численні святі... вчили **наш народ** любити Бога... Тобто йдеться про формування глибинних, базисних духовних цінностей, що стали реальністю **в історичному житті нашого народу**. Попри різні перипетії, ці цінності були незмінними орієнтирами для національного життя на всі часи, тому **народ наш** і став називатися народом-богоносцем... Для руської людини **немислимо**

— 9 —

М. Денисенко, *Православна Церква в Україні: сто років розділення*. (Київ: Дух і Літери, 2019), 187.

— 10 —

«Україна, Росія та Білорусь — це разом Свята Русь», — багато разів повторював очільник РПЦ патріарх Кіріл, коли відвідував Україну мало не щороку між 2009 та 2013 роками, посиляючись на сфальшовані праці українського святого Лаврентія Чернігівського.

– 11 –

Проповідь патріарха Кіріла 2009 року. Детальніше на заблокованому в Україні ресурсі: www.patriarchia.ru/db/text/928446.html

протиставляти «українського» рівноапостольного князя Володимира «російському» преподобному Сергію Радонезькому («російському» я, звичайно, говорю в лапках), «російського» благовірного князя Олександра Невського «білоруській» преподобній Єфросинії Полоцькій, «молдавського» преподобного Паїсія Величковського «російському» святителю Ігнатію (Брянчанінову). Це виглядає просто як анекдот, як жарт. Все це святі **Руської землі**, тому ми маємо **зберегти єдність Руської Церкви**, шанувати спільних святих¹¹.

Єдність культури, на якій наголошував Кіріл, означала, що, попри існування незалежної України та її окремішньої культури, є щось значно більше — «руська культура», у якій не може бути українських чи російських елементів. Це помітно відрізнялося від пропаганди радянської, яка визнавала хоч і обмежену, та все ж культурну інакшість українців. Історичні наративи, що їх створила РПЦ для пропаганди, підкреслювали «духовну єдність», де українська національна ідентичність розчинялася у «руській» = російській культурі. Та «Свята Русь» все ж успадкувала від радянської пропаганди певні елементи. Всі ворожі РПЦ українські церкви продовжували зображуватися як «політичні проекти». Однак тепер увагу вірян звертали не на те, що ці церкви прагнуть «розірвати духовний зв'язок» українців та росіян, а радше замінити «справжнє» християнство на «націоналізм» та «політику».

Пропаганда через релігійні практики

Для поширення історичних міфів та пропагандистських наративів церква використовує інструменти, що роблять ці міфи менш помітними, однак набагато ефективнішими. Цими інструментами є релігійні практики та ритуали: молитви, церковні свята, культ святих.

→ про роль ритуалів у творенні уявлень про минуле див. розділи 1.2, 1.3 та 2.3.

Розгляньмо два приклади: вшанування князя Олександра Невського та святкування Дня хрещення Русі.

Середньовічний князь Новгородський (і номінально Київський) Олександр Невський є популярною фігурою у російській пропаганді, адже його культ легко надається до просування ідеї російської військової потуги. Як зазначає історикня Лілія Бережна, спочатку культ цього святого у Московській церкві був позбавлений мілітаризму: князь зображувався або як чернець (адже наприкінці життя він став ченцем), або як «воїн Христовий», для якого насильство є вимушеним і засадничо несправедливим. Однак, від часів царя Петра I (1696–1725), церква починає все більше акцентувати саме на мілітарних аспектах: князь

➔ **ЖУРНАЛ
«ПРАВОСЛАВ-
НИЙ ВІСНИК»
1971, №5**

Джерело:
https://chtyvo.org.ua/authors/Pravoslavnyi_Visnyk/1971_N05/

– 12 –

L. Berezhnaya, “‘God is in truth, not in power!’ The re-militarization of the cult of St Alexander Nevsky in contemporary Russian cultural memory” in *Memory and Religion from A Postsecular Perspective* edited by Z. Bogumil and Y. Yurchuk (London: Routledge, 2022), 111-132.

– 13 –

“Благовірний великий князь Олександр Невський, в схімі Олексій,” *Благовіст*. <https://blagovist.church.ua/zhyttaa-sviatykh/blahovirnyy-velyky-knyaz-oleksandr-nevskyy-v-skhyimi-oleksiy>

– 14 –

Г. Колман, “З Києва по всій Росії: 900-річчя хрещення Русі і творення національного Святого на окраїнах імперії.” *Україна модерна*. 3 червня 2020.

зображується майже винятково з мечем, а у житіях та молитвах згадується його військові здобутки¹².

Трохи пом'якшений мілітарний культ Невського і досі поширений серед багатьох православних громад в Україні. Наприклад, просвітницький проєкт «Благовіст», що є частиною української православної церкви, підпорядкованої РПЦ, пропонує житіє Невського, в якому велика увага приділена саме військовим здобуткам князя: захисту «західних рубежів Русі» та «мудрій» дипломатії у стосунках з Ордою. Так само і в молитві згадується, що «победив полкі супостатів, от предѣлов русских отгнал еси, (Ты) и на нас ополчающихся всех видимых и невидимых врагов низложи»¹³.

Окремо варто зазначити, що РПЦ та її українська частина використовують особливий діалект церковно-слов'янської мови, за яким князь у молитвах називається «сокрѡвище русстей землѣй», заступником «сыновѡм русским» тощо. Під час молитов термін «русский» (що відсилає до історично правильного терміну «руський»), однак не розтлумачується як такий, що не має жодного стосунку до сучасної Росії. Позбавлене належного історичного контексту, слово «русский» сприяє неабияким історичним маніпуляціям про російсько-українську спільність.

День хрещення Русі — церковне свято на честь запровадження християнства князем Володимиром Великим у X столітті, що стало регулярно відзначатися з 2008 року, але корінням своїм сягає часів Російської імперії¹⁴. У 2000-х роках Українська православна церква, яка була частиною РПЦ, ініціювала регулярне святкування Дня хрещення

Русі — у такий спосіб церковні очільники прагнули підкреслити свій зв'язок із києво-руською спадщиною, а відтак і свою українськість, яку регулярно піддавали сумнівам через їхню підпорядкованість Москві.

Щороку 27 та 28 липня православні віряни збиралися у Києво-Печерській лаврі та проходили хресною ходою до пам'ятника князю Володимирі на київських пагорбах, символічно вшановуючи запровадження християнства. Однак із плином часу це свято перетворилося на важливий майданчик для просування ідей російсько-української єдності, зокрема згаданої вже «Святої Русі», а також російських наративів про гібридну війну 2014–2022 років.

Зокрема, напередодні відзначення свята у 2015 році, під час активної фази антитерористичної операції, церква представила нові варіанти життій¹⁵ князя Володимира, а також його синів Бориса та Гліба, у яких підкреслювалися «миротворчі» риси цих святих. Володимир зображався як князь, що об'єднав «розрізнені слов'янські племена» за допомогою християнства, а не зброї. Борис та Гліб поставали як такі, що відмовились від свого права на престол після смерті батька, аби «зберегти мир» у Київській Русі. Такі акценти були не випадкові, бо, як пояснював у своєму зверненні до вірян очільник церкви митрополит Онуфрій, для припинення «силового протистояння» на сході варто було «наслідувати приклад» згаданих князів і сісти за стіл перемовин (вочевидь із сепаратистами — АФ)¹⁶. Ба більше, вже за рік церква використала культи цих святих для створення молитви «за мир та припинення міжусобної ворожнечі», що фактично повторювала тези російської пропаганди про «громадянську війну» на Донбасі:

Владико Вседержителю... прийми прохання святого і благовірного князя Володимира, хрестителя та просвітителя землі нашої; прийми молитву страсотерпців святих Бориса та Гліба, що навчають не піднімати руки своєї на брата свого... Найбільше прийми молитовний Покров Пресвятої Матері Твоєї, Владичиці нашої Богородиці і Приснодіві Марії, що за її заступництва Ти народ Свій багато разів звільняв від усякої ворожнечі й міжусобної брані¹⁷.

Молитовна практика автоматично надає більшій ваги та сакральності, а регулярне повторення закріплює у свідомості потрібні наративи. Освячена молитвою пропаганда перестає сприйматись як пропаганда і набуває вигляду чогось природного, такого, що існувало завжди.

Додаткова література

Максим Яременко, *Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті*. Львів, Видавництво УКУ, 2017.

Микола Денисенко, *Православна церква в Україні: сто років розділення*, Київ, Дух і Літера, 2019.

–15–

Сакралізований життєпис святого.

–16–

Газета Церковна Православна, 2015, 13 (382), 5.

–17–

Газета Церковна Православна, 2016, 13 (407), 16.

Наталя Шліхта, *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр.*, Харків, Акта, 2011.

John-Paul Himka, *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900*, Montreal, McGill-Queen's University Press, 1999.

Serhii Plokhyy and Frank E. Sysyn, *Religion and Nation in Modern Ukraine*, Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2003.

Для нотаток

Завдання для учнів

Завдання 5–1. Історія церкви та пропаганда в Радянському Союзі

Коментар для вчительства

Пропаганда в Радянському Союзі досить часто зверталася до підміни понять — певні дії влади виправдовувалися та подавалися для суспільства у позитивному світлі як діяльність, до якої йшли всі попередні покоління, та була здійснена радянським керівництвом. У цьому завданні використане звернення православних ієрархів щодо річниці Львівського собору 1946 року, наслідком якого стала ліквідація греко-католицької церкви як основи українськості. Завдання варто виконати після опрацювання цієї теми на уроці, оскільки джерело заідеологізоване та може викликати неправильне уявлення в учнівства про події того собору. Варто наголосити про відмінності того, як подається ця подія у пропагандистському джерелі, та того, що сталося насправді.

Текст джерела (скорочено) наданий з: Єпархіальний вісник. Львів, 1947, березень, №3. С. 67–69.

Мета виконання завдання — проаналізувати історичну інформацію, яка міститься у джерелі.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГІО 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГІО 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГІО 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГІО 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГІО 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; інформація і медіа.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 11 клас. Україна у повоєнний період.

Компетентнісний потенціал: громадські та соціальні компетентності.

Орієнтовний час для виконання: 15–20 хв.

З ласки Божої

Смиренний МАКАРІЙ, Архієпископ Львівський і Тернопільський,
Священноархімандрит Почаївський Св.-Успенської Лаври

Смиренний АНТОНІЙ, Єпископ Станиславський і Коломийський
Смиренний МИХАЇЛ, Єпископ Самбірський і Дрогобицький

Всечеснішим душпастирям, благочесливим інокам і всім вірним
Наших Єпархій у Західних областях України.

Рік тому на церковному соборі у місті Львові в катедральному храмі св. Юра «ізволися Святому Духу» (Діян. 15,28) повернути побожний народ Галичини до святої православної віри наших благочесливих предків, до Православної Церкви всієї Русі.

Сам Господь вказав цей єдиний спасенний шлях віруючому народові Галичини. Завдяки безмірним жертвам, завдяки всесвітнього подиву гідним подвигам народів Великої Вітчизни нашої, після славетної перемоги над лютим ворогом слов'янства і всіх волелюбних народів, здійснилися найдорожчі, найкращі мрії та бажання всіх поколінь нашого народу. Прийшов радісний час повного, навек нерозривного возз'єднання наших земель з Великою Вітчизною нашою. Коли наш народ, після довгих віків історичної неволі, нарешті став наче одна сім'я, було б гріховним непослухом волі Божій, шкідливим ворогуванням супроти рідного народу й Батьківщини, якби на наших землях тривало й далі церковне, духовне роз'єднання, відчуження від православного українського народу.

Згадали вони, що від часів святого рівноапостольного Просвітителя Русі — Володимира Великого, князя Київського, весь наш народ був возз'єднаний у вільному визнанні святої православної віри. Згадали вони, що святу віру православну, як найдорожчий скарб своєї побожної душі, як вічну основу нерозривної єдності з усім народом українським і братніми народами російським та білоруським, Галицький люд охороняв протягом довгих віків страждань під кормигою чужинців.

Наша Галицька земля найдовше зберігала вірність святому Православію. З-поміж своїх дітей вона висунула щирих і ревних оборонців благочесливої Церкви Православної проти польсько-латинських унійних намагань. Галицькі єпископи — Львівський Гедеон Балабан, Перемиський Михаїл Копистинський, як також і представники єпископа Мукачівського Амфілохія, на Берестейському соборі (1596 р.) відкинули унію з Римом і зберегли вірність Православній Церкві. Вогненним словом правди, а надто живим прикладом святого християнського життя послужили Святій Православній Церкві великі подвижники в монастирях: Іван Вишенський, святий преподобний Йов Желізо Почаївський та основоположник славного Манявського скита — Йов Княгиницький. Галицька земля дала Православній Церкві багато учених, письменників, єпископів, що своєю самовідданою ревністю вельми послужили обороні Православної Церкви на всій Україні. Сам побожний народ на наших землях гуртувався в братства для оборони своєї благочесливої православної віри від унії та римо-католицтва.

Ці братства, за проводом Львівського Ставропігійного Братства при Св.-Успенській церкві, зробили неоціненні послуги для Православної Церкви та загальної просвіти й культури нашого народу. Так, серед нашого побожного народу і до наших днів ніколи не завмирало прагнення до православної віри.

Отже, велика і свята подія нашого возз'єднання зі Святою Православною Церквою на Львівському соборі минулого року була природним і необхідним завершенням тої невмирущої вірності Святому Православію, яку наш побожний народ проніс крізь усі віки свого життя.

Справді, величні й дивні діла Господні. Тільки Господь Бог Своєю великою ласкою міг привести нас, всупереч усім людським намаганням та підступам, до єднання з Православною Церквою всієї Русі, тільки Його свята воля могла дати нам радість повернутися до віри наших предків і, нарешті, вільно зітхнути нашим змученим серцем.

Зростаючи самі у свідомості, любові та правді Святої Православної Церкви наших побожних предків, щирою молитвою, братерським поступованням пригортайте й побожних дітей нашого народу, які ще вагаються прийти до єдності з Православною Церквою. Унія, накинена нашим предкам 1596 року, була причиною страшного, братовбивчого роздору в нашому народі. Адже і запроваджувала її, кінець-кінцем, тільки на те, щоб «на Русі не було Русі, бо пробувати перемінити віру руському (українському) народові значить знищити руський народ». Так писали наші предки, так воно і було.

Чи не втішається Ваше серце благословенними плодами цієї нашої єдності у вірі вже в цьому першому році? Наші церкви переповнені не тільки «західняками», але й «східняками», і всі вони утворюють одну душу й одне серце. Замість давнього релігійного роздору між рідними братами тепер спільна Церква, спільна молитва і свята любов. Наше найбільше місто Львів ніколи перед тим не бачило таких величних наших релігійних торжеств, бо перед тим і не могло бути в ньому стільки вірних, як давніше говорилося, «грецького обряду». Ось наочний доказ, що це єдиний шлях до нашого духовного росту. Авжеж сила в єдності, а не в роздорі. Тому всі зрозумійте правду, а «правда визволить вас» (Йоа. 8,33).

1 Визначте дату джерела.

а) 1939 б) 1946 в) 1947 г) 1956

2 Яка подія передувала створенню джерела та спричинила його появу?

а) Початок Другої світової війни
б) Завершення Другої світової війни
в) Львівський собор зі скасування греко-католицької церкви
г) Смерть Йосифа Сталіна

- Для нотаток

6 Поєднайте цитати з джерела, що показують його ідеологічний/пропагандистський характер за наведеними ознаками.

А	Емоційна мова та маніпуляції	1	Згадали вони, що від часів святого рівноапостольного Просвітителя Русі — Володимира Великого, князя Київського, весь наш народ був возз'єднаний у вільному визнанні святої православної віри. Згадали вони, що святу віру православну, як найдорожчий скарб своєї побожної душі, як вічну основу нерозривної єдності з усім народом українським і братніми народами російським та білоруським, Галицький люд охороняв протягом довгих віків страждань під кормигою чужинців.
Б	Узагальнення та спрощення	2	Сам Господь вказав цей єдиний спасенний шлях віруючому народові Галичини. Завдяки безмірним жертвам, завдяки всесвітнього подиву гідним подвигам народів Великої Вітчизни нашої, після славетної перемоги над лютим ворогом слов'янства і всіх волелюбних народів здійснилися найдорожчі, найкращі мрії та бажання всіх поколінь нашого народу.
В	Однобокість аргументів, спотворення фактів	3	Вогненним словом правди, а надто живим прикладом святого християнського життя послужили Святій Православній Церкві великі подвижники в монастирях.
Г	Чорно-біле мислення	4	Сам побожний народ на наших землях гуртувався в братства для оборони своєї благочестивої православної віри від унії та римо-католицтва. ...Так серед нашого побожного народу і до наших днів ніколи не завмирало прагнення до православної віри.
		5	Унія, накинена нашим предкам 1596 року, була причиною страшного братовбивчого розбрату в нашому народі. Адже і запроваджували її, кінець-кінцем, тільки на те, щоб «на Русі не було Русі, бо пробувати переіменити віру руському (українському) народові — значить знищити руський народ». Так писали наші предки, так воно і було.

Завдання 5–2. Житіє святого та пропаганда

Коментар для вчителівства

Біографія та формування святості Андрія Боголюбського — один із прикладів створення пропаганди Росією та формування простору «руського міра», де цей святий вшановується. Викрадена ним ікона з Вишгорода та створена потім легенда явлення Богородиці — елементи цієї пропаганди та спроби пов'язати візантійську й києво-руську спадщину із землями Росії. При роботі з наведеними джерелами можливі дві стратегії. По-перше, почати розгляд із пам'ятки культури України — Вишгородської ікони Богоматері — та простежити, чому вона опинилася в Росії, яку легенду подають росіяни у житті Андрія Боголюбського щодо цього та як біографія князя як святого перетворилася на пропаганду. Тут зберігається україноцентричний елемент та підходить для уроків історії України. По-друге, порівняти біографію князя з енциклопедичною довідкою (викладено просто факти) та життя, що нагадує казку чи літературну оповідь, для пропагування діяльності. Тут же йдеться про ідеологію, яка стоїть за політикою Московської держави у середньовіччі й ранній модерності, що краще розглядати на уроках всесвітньої історії.

Мета виконання завдання — зрозуміти, як викрадені культурні пам'ятки, формування культури святих князів та російське православ'я формують простір «руського міра» та пропаганду спільності українців і росіян.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГІО 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГІО 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГІО 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГІО 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГІО 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; інформація і медіа.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України / Всесвітня історія. 7 клас. Русь-Україна у другій половині XI — першій половині XIII ст. / Країни Центральної та Східної Європи в X–XV ст.

Компетентнісний потенціал: громадянські та соціальні компетентності; культурна компетентність.

Орієнтовний час для виконання: 20 хв.

Для нотаток

This image shows a full page of white paper with horizontal dashed lines, typical of primary-ruled notebook paper. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

ДЖЕРЕЛО 1. Благовірний князь Андрій Боголюбський (житіє, подане РПЦ).

Місяця липня на 4-й день

З раннього дитинства майбутній правитель мав особливе тяжіння до духовності. Він любив читати Біблію, житія святих, проводив ночі в молитві й часто відвідував храм. Всього цього він навчився у свого діда — князя Володимира Мономаха. Тому, з одного боку, такий спосіб життя служив наслідуванням благочестя предка, а з іншого — втіленням особистого пошуку Бога юнацькою душею.

Його батько — князь Юрій Долгорукий — не витримав спокуси «мідними трубами» влади й проводив час у догоджанні плоті. Як писав про вигляд Долгорукого історик Василь Татищев, він «про веселощі, ніж про управління та воїнство старався». З цих рядків стає зрозумілим, чому в подальшому його спадкоємець Андрій так незлюбив київський престол, віддаючи йому північно-східний Володимирський уділ.

«Це Христос, що прийшов випробувати мене»

Залишаючись політиком, розум якого порівнювали з мудрістю Соломона, князь Андрій дбав і про ввірений йому народ. Літописець зазначав, що він був не величавий на ратний чин. Досить жорсткий за норовом правитель залишався вкрай милосердною людиною. Регулярно віддаючи милостиню жебракам, він вимовляв: «Це Христос, що прийшов випробувати мене».

Надавав князь розташування і біженцям з південних регіонів Русі. Побоюючись свавілля і безчинств дружинників, вони попрямували в Київське князівство в пошуках допомоги від боголюбивого государя. Князь Андрій надав переселенцям землі для заняття сільським господарством, сприяв розвитку ремесел і торгівлі та будівництву нових міст.

Святий правитель зарекомендував себе і як видатний місіонер. Він навчав і хрестив язичників із завойованих ним волзьких болгар. Причому робив це він не «вогнем і мечем», а привчаючи колишніх ідолопоклонників поклонятися єдиному Богу через молитву в храмі й участь у церковних таїнствах. Вражені величию побудованих князем культових будівель, язичники охоче приймали християнську віру, відмовляючись від колишніх помилок.

Незвичайна подорож з чудотворним образом

Збереглися історичні відомості про особливий молитовний зв'язок воїна Андрія з Пресвятою Богородицею через шанування Її чудотворної ікони «Володимирська». Цей образ, по суті, й спонукав його покинути столицю і попрямувати в Суздаль. Перебуваючи у Вишгородському монастирі, ікона не знаходила спокою, постійно міняючи своє розташування у храмі. Тоді Андрій взяв образ і разом зі своїм духівником отцем Микулицею, дияконом та їхніми сім'ями попрямував у північні межі Вітчизни.

Весь шлях від ікони виникали чудотворення. Але найяскравішим з них стало обрання Богородицею місця перебування Своєї ікони.

Спочатку її хотіли відвезти в Ростов. Але в місцевості біля Володимира княжі коні зупинилися і, незважаючи на всі зусилля, відмовлялися рухатись далі. Князь Андрій відчув у цьому особливий Божий промисел. Після молебню вночі Пресвята Діва явилася князю, тримаючи в руках хартію.

«Не хочу, щоб ти ніс Мій образ у Ростов, — вимовила Вона. — Постав його у Володимирі, а на цьому місці збудуй церкву кам'яну в ім'я Різдва Мого і влаштуй обитель ченцям».

Князь Андрій послухався слова Цариці Небесної, наказав написати новий Її образ і заснував на тому місці храм, який поклав початок виникненню міста Боголюбово. Історики досі до кінця не визначилися, чи від цього міста походить прізвисько князя Андрія, чи від його полум'яної любові до Бога, що відобразилася в його міцній вірі й послуху Його волі. Швидше за все, саме другий варіант більш близький до істини. Заручившись допомогою Пресвятої Богородиці, князь оголошує Володимир престольним градом — місцем, з якого повинно було початися відродження російської державності.

Кривава розправа і мученицький вінець

Усе життя своє князь поклав на вівтар побудови єдинодержавної моделі державного управління. Він розумів, що міжусобиці ще більше розділяють і без того розрізнений народ. Деякі його політичні рішення не були позбавлені помилковості. Але в той же час — для нього на першому місці стояла необхідність об'єднання руських земель, а не пошук особистої політичної вигоди.

Але заможні землевласники — бояри — дотримувалися прямо протилежної позиції. Вони бажали як можна швидше взяти владу в свої руки, користуючись чварами, що набирали обертів, між князями. Особливу злість на князя Андрія тримали бояри Кучковичі. І це було не дивно, так як саме їхні землеволодіння свого часу експропріював Юрій Долгорукий при заснуванні Москви. Вирішивши звести з його спадкоємцем особисті рахунки, вони влаштували проти нього колективну змову.

Наприкінці червня 1174-го року вночі змовники проникли в княжу резиденцію. В дусі наступної за цією подією низки палацових переворотів, вони найперше пішли в льох, щоб перед вбивством заглушити страх вином. Добряче напившись, вони попрямували в опочивальню князя. Виламавши замкнені двері, вони увійшли в покої й напали на князя. Залишившись без охорони, князь мужньо відбивав напад убивць, завдяки військовому загартуванню. Але остаточно відбити натиск змовників він так і не зміг.

Вони пробили його чоло списом і завдали безліч ран мечем. Вирішивши, що князь уже мертвий, співучасники злочину знову пішли в підвал, щоб «відзначити» успішну операцію. Але поранений був ще живий. Стікаючи кров'ю, він сповз зі сходів, сховався під ними й почав

кликати на допомогу. Його крик почули злочинці. Вони знайшли князя за кривавим слідом і довели до кінця свою розправу.

Святий Андрій Боголюбський віддав свою душу Богові з молитвою на устах.

У руських літописах сказано: «Князь Андрій був обраний Небом». Туди й вирушила його свята душа по завершенні своїх земних праць.

Текст поданий за
<https://blagovist.church.ua/zhyttila-sviatykh/blahovirnyy-kniaz-andriy-boholiubskyi>

ДЖЕРЕЛО 2. Історична довідка.

АНДРІЙ БОГОЛЮБСЬКИЙ, Андрій Юрійович Боголюбський (бл. 1120–30.06.1174) — кн. вишгородський, пересопницький, владимиро-суздальський (1155–74). 2-й або 3-й син Юрія Долгорукого, внук Володимира Мономаха. Мати — дочка половецького хана Аепи Осеневича. Перша дружина не відома, друга — осетинська княжна. На політ. сцену А.Б. вийшов у серед. 1140-х рр. 1147 разом з братом Ростиславом ходив за наказом батька на Рязань (Рязань давня — нині археол. пам'ятка, поблизу сучасного м. Спаськ-Рязанський Рязанської обл., РФ). Під час війни за Київ між Юрієм Долгоруким і його небожем Ізяславом Мстиславичем 1148–51 А.Б. підтримував батька. Коли батько сідав на київ. престол, він наділяв синів володіннями у Пд. Русі. 1149 А.Б. одержав від батька Вишгород, а 1150, замість нього, Туров, Пінськ (нині с-ще міськ. типу і місто в Білорусі), Дорогобуж і Пересопницю, але 1151 до Києва повернувся Ізяслав, і А.Б. втратив ці володіння. У берез. 1155 Юрій знову став вел. київ. князем і дав А.Б. Вишгород, де завжди сиділи старші сини київ. володарів, перші кандидати на київ. престол. Однак А.Б. не бачив для себе перспектив у Києві. 1155-го він без згоди батька залишив Вишгород і перебрався до Володимира на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ). Після смерті батька 1157 А.Б. витіснив із Ростова (нині місто Ярославської обл., РФ) і Суздаля (нині місто Владимирської обл., РФ) своїх молодших братів Михалка і Всеволода й об'єднав під своєю рукою пн.-сх. руські землі, ставши вел. кн. ВЛАДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО. Своєю столицею він зробив м. Владимир, яке укріпив і прикрасив, збудувавши новий дитинець, гол. ворота якого були зведені за зразком київ. Золотих воріт і одержали ту саму назву, а також величний Успенський собор. Сам А.Б. жив у замку неподалік від Володимира в с. Боголюбово (нині с-ще міськ. типу Владимирської обл., РФ).

А.Б. продовжив політику батька, намагаючись підкорити собі Новгород Великий і порадкувати в Пд. Русі. Він вигнав до Візантії чотирьох своїх братів разом з їхньою матір'ю, другою дружиною Юрія Долгорукого. По смерті київ. кн. Ростислава Мстиславича, свого брата в перших, А.Б. доручив синові Мстиславу заволодіти Києвом, що той і зробив 12 берез. 1169 разом з черніг. Ольговичами й ін. пд.-рус. князями. У Києві А.Б. посадив свого брата Гліба. 1173 він безуспішно боровся зі смоленськими князями Ростиславичами за Київ і київ. землю. Авторитарні методи правління, буйний норов і жорстокість стосовно навіть

↑ ВИШГОРОДСЬКА ІКОНА БОГОМАТЕРІ

Джерело: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Vladimirska_ikona_Bo%CC%80%BEie_j_Materi.jpg

близьких людей призвели до організації змови проти А. Б. Князь був забитий боярами в ніч проти 30 черв. 1174 у Боголюбові.

Канонізований РПЦ.

Котляр М. Ф. **АНДРІЙ БОГОЛЮБСЬКИЙ** [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2003. — 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Andrij_Boholiubskij

ДЖЕРЕЛО 3. Вишгородська ікона Богоматері.

ВИШГОРОДСЬКА ІКОНА БОГОМАТЕРІ, Владимирська ікона Богоматері — одна з найбільш давніх і славнозвісних ікон. За переказами, була написана євангелістом Лукою в Єрусалимі й зберігалася там до 450, коли при візант. імп. Феодосії II її було перенесено до Константинополя. Привезена до Києва 1129 або 1130 за правління вел. кн. київ. Мстислава Великого і встановлена в монастирській церкві Вишгорода, де розміщувалася великокнязівська заміська резиденція. 1155 чудотворний образ Пресвятої Богородиці вивіз у Суздальщину Андрій Боголюбський. Він помістив ікону спочатку в новозбудованій в с. Боголюбово (нині с-ще міськ. типу Владимирської обл., РФ) кам. церкві Різдва Пресвятої Богородиці. Пізніше, коли Андрій переніс свою столицю із м. Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ) до м. Владимир на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ) і збудував там величну кам. церкву Успіння Пресвятої Богородиці, він переніс туди й Вишгородську чудотворну ікону, яка відтоді стала називатися Владимирська Богоматір. До останнього часу ікона зберігалася в Москві в Третьяковській галереї. Нині передана РПЦ.

Ричка В. М. **ВИШГОРОДСЬКА ІКОНА БОГОМАТЕРІ** [Електронний ресурс] // *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2003. — 688 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vyshgorodska_ikona

- 1 Робота в групах. Розділіть клас на дві групи: одна буде опрацьовувати джерело 2 (біографія Андрія Боголюбського), інша — джерело 3 (Вишгородська ікона Богоматері). Попросіть учнівство виписати коротко 5–7 фактів, що вони вважають найдоречнішими.
- 2 Загальне обговорення. Обговоріть факти біографії Андрія Боголюбського, потім — пам'ятку культури — Вишгородську ікону. Підсумуйте запитанням, навіщо було викрадати ікону.

- 3 Запитайте в учнівства, що вони чули про «руський мір» та що означає для них цей вираз. Надайте невелику власну розповідь (див. коментар для вчителівства, оберіть свою стратегію).
- 4 Прочитайте уривки з життя Андрія Боголюбського (джерело 1) та співставте з фактами (джерела 2 та 3), що були вже обговорені. Як формування культу святого допомагає Російській православній церкві будувати «руський мір»?

Для нотаток

[illegible]

Розділ 1.6. Спрощення наукового знання: публічна та популярна історія

1.1. Історія пропаганди

1.2. Чому історію використовують політики та політичні режими?

1.3. Міфологізація та героїзація історії

1.4. Політика пам'яті та війни пам'яті

1.5. Православна церква та використання історії

1.6. Спрощення наукового знання: публічна та популярна історія

Минуле — це те, що трапилось колись, але не все минуле стало історією. Тож коли йдеться про історію, важливо розуміти, яку саме історію ми маємо на увазі — академічну, публічну чи популярну, і яка між ними різниця?

Академічна історія шукає відповіді на запитання: «що трапилось?», «звідки ми знаємо про те, що трапилось?», «чому це трапилось?». Академічна історія доказова, (само)критична та використовує складні методи пошуку причинно-наслідкових зв'язків. Вона існує у вигляді наукових статей, монографій, довідників, атласів і т.д., нею займаються фахівці, в неї є власні методи, теорії та концепції.

Натомість головне завдання публічної історії полягає у тому, аби зробити академічну історію зрозумілішою та доступнішою для нефахівців.

Популярна ж історія має завдання розважити людей, переконати їх у чомусь, використати факти про минуле таким чином, аби створити захопливу оповідь.

Сьогодні ми спостерігаємо, як ці три форми історії перебувають у постійній взаємодії — знання перетікає від академічної форми до популярної, від публічної історії до історичних мемів. Цьому неабияк сприяють сучасні технології, цифровізація та розвиток соціальних мереж, що роблять історію водночас і науковим знанням, і атракцією, і маніпулятивною технологією.

За словами відомої американської історикині Лінн Гант, відвідувачі історичних локацій, музеїв чи сайтів уже не хочуть лише читати вивіски експозицій чи спостерігати за організованими історичними реконструкціями. Вони прагнуть увійти прямо у минуле через історичну взаємодію, різні форми віртуального досвіду, тобто зробити історію ближчою до себе, ба навіть зануритися у неї та стати її учасником¹. Диджиталізація, розвиток нових механізмів створення, збереження та розповсюдження знань про минуле, поява нових комунікативних технологій, сприяють виконанню цих бажань. Завдяки технологіям публічна та популярна історія набувають нових форм та стикаються з новими викликами.

Особливості публічної історії

Академічна історія, розказана простою мовою для масової аудиторії, є публічною. Поява сучасної публічної історії пов'язана з істориками з англо-американської наукової сфери. За однією з версій, у 1970-х роках американські історики переживали професійну кризу:

– 1 –

L. Hunt, *History: Why It Matters*. (Cambridge: Polity, 2018), 24.

в університетах закривались історичні факультети, викладачі залишалися без традиційної викладацької роботи. Порятунку прийшов з-поза академії, коли історики почали створювати науково-популярні книжки про минуле, споживачами яких мав стати масовий читач.

З часом вплив таких істориків на суспільство за допомогою медіа ставав все помітнішим, і в університетах вже почали вивчати, як така історія впливає на уявлення суспільства про своє минуле. Професор Роберт Келлі заснував першу магістерську програму та науковий журнал *The Public Historian* («Публічний історик»)² в 1978 році, в якому й досі друкуються матеріали, пов'язані з різними проблемами репрезентації історії в медіа, музеях, виставках, місцях пам'яті чи у локальних громадах (збереження певних локальних артефактів, пам'яток, збирання історій міст та містечок, сіл та селищ).

За іншою версією, англійський дослідник Джером де Гру одного разу мав знаменну зустріч. Він щойно закінчив роботу в архіві, занурившись у цифри та документи минулого. Вийшовши на вулицю, він побачив людей, одягнених у костюми XVII століття, які реконструювали події англійської революції 1640-х років. Цей контраст вразив де Гру. Він запитав себе: «Хто ближче до історії: я зі своїми архівами та цифрами чи люди в костюмах, які відтворюють події, роблять їх живими?». Цей момент став поворотним у його кар'єрі, надихнувши на дослідження «оживлення» історії.

Де Гру стверджує, що публічна історія — це не просто окрема дисципліна, а ціле міждисциплінарне поле. Вона поєднує знання з історії, соціології, мистецтвознавства, комунікативістики, медіатехнологій та інших сфер. Завдяки цьому публічна історія дає можливість не просто вивчати минуле, а й по-справжньому його відчувати, розуміти його вплив на сьогодення. Публічна історія використовує різноманітні методи: реконструкції, виставки, фестивалі, фільми, інтерактивні онлайн-проекти. Ці методи роблять історію доступнішою та цікавішою, допомагають людям критично мислити та формувати власну історичну свідомість³.

Ключове у публічній історії — її достовірність. Тобто ця спрощена, адаптована історія спирається на реальні факти, що можуть бути перевірені.

Розвиток публічної історії в Україні почався зі Львова, з Центру міської історії Центрально-Східної Європи. Заснований 2004 року, Центр займається академічною та культурною діяльністю, поєднуючи дослідження та культурні практики. На сторінці інституції йдеться про те, що «як структура, що живе у ритмі міста, Центр прагне виходити за рамки академічної діяльності та сприяти громадським ініціативам», а у «співпраці між академічною сферою та різними громадськими середовищами особлива увага приділяється питанням спадщини та музейних практик, цифрової історії та творення нових архівів, зв'язків між мистецтвом та складними питаннями минулого і потенціалу міста та громадських просторів»⁴.

– 2 –

The Public Historian.
<https://www.jstor.org/journal/publichistorian>

– 3 –

Jerome de Groot,
Consuming history. Historians and heritage in contemporary popular culture. (London: Routledge, 2009).

– 4 –

Центр міської історії Центрально-Східної Європи, *Перші дванадцять років, 2004-2016.* (Львів, 2017). https://www.lvivcenter.org/wp-content/uploads/2023/10/12_years_UKR.pdf

Досліджуючи різні аспекти публічної історії, громадські організації, науковці, музейники, вчителі працюють із низкою питань:

- Як не історики (наприклад, журналісти чи лідери думок) говорять про минуле? Як вони структурують оповіді, які факти наводять, що вони хочуть розповісти?
- Де закінчується історія і починається міф? Що таке маніпулятивні технології з використанням історії?
- Навіщо взагалі потрібна публічна історія?

Серед основних функцій публічної історії — адаптування історичного знання під потреби масової аудиторії, зрозумілість історії, отримання знання через розвагу, пояснення реалій життя людей минулого простою та цікавою мовою. Для того, щоб бути публічним істориком, потрібно розвивати навички, необхідні для роботи у медіа, архівних, бібліотечних, музейних, туристичних та інших інституціях культури, освіти й бізнесу, які залучені у творенні сучасної історичної культури.

Один із вимірів публічної історії — практичний. З одного боку, це можуть бути разові проекти, дослідження проблем культурної спадщини, радянської історії, локальної історії та її значення для сучасності⁵. До прикладу, платформа культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» реалізує комеморативні, дослідницькі та мистецькі проекти, пов'язані з осмисленням важливих подій нашої історії. Вони створили окремий глосарій пам'яті, участь в якому беруть різні науковці, які пояснюють складні терміни в історичній науці та у царині дослідження пам'яті простою мовою, зрозумілою більшості, впроваджують проекти-обговорення в громадах, беруть участь в організації та проведенні виставок (наприклад, архітектурне бієнале на Мальті (2003 року), великий всеукраїнський проєкт, присвячений мистецтву воєнного стану «Ти як», «Лабораторія пам'яті» тощо). Отже, ця платформа для широкої аудиторії пояснює, що ми пам'ятаємо, як ми це робимо та навіщо. Використовуючи атрактивність та доступність, платформа наближає нас до розуміння складних історичних процесів за допомогою культурних заходів, мистецтва та публічних дискусій.

Окремо варто згадати, що публічна історія особливу увагу приділяє атракції: себто публічні історики використовують різні технології, способи й форми репрезентації та пізнання минулого, зокрема документальні й ігрові фільми, комп'ютерні та настільні ігри, інтерактивні мапи міст з історичними місцями, комікси, анімації, (не)стандартні музейні виставки⁶.

Публічна історія може бути чудовим інструментом, який об'єднує локальну спільноту або надає голос різним групам людей, що зазвичай ігноруються академічною історією, і в такий спосіб демократизує процес дослідження минулого. Одним із найяскравіших прикладів такої демократизації є «Філадельфійський фургон публічної історії», який з'явився в 2015 році у США⁷. Це мобільний музейний проєкт, який співпрацює

– 5 –

Наприклад: «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу» — книга про історію Донбасу через призму життя мешканців і творців промислових мономіст, «Як говорити з дітьми про історію», ГО «Студії живої історії», проєкт «Минуле / Майбутнє / Мистецтво», ГО «Мнемоніка» тощо.

– 6 –

Минуле. Майбутнє. Мистецтво. Глосарій, «Публічна історія». https://pastfutureart.org/glossary/#Public_History

– 7 –

Philadelphia Public History Truck (Eng). <https://phillyhistorytruck.wordpress.com>

з громадськими організаціями Філадельфії для дослідження місцевої історії. Його запустила історикinja Ерін Бернард. Вона придумала їздити містом на вантажівці та збирати спогади мешканців, а також різні об'єкти матеріальної історії. Де б не зупинялась вантажівка, кожен міг підійти, щоб поділитися своїми спогадами про життя в місті.

Проект розпочався як невелика ідея, але з часом перетворився на щось значно більше. Сьогодні це окремий мобільний музейний простір, що використовує усну історію, архівні дослідження, мистецтво, аби долучити людей до локальної історії. Люди, які поділились із музеєм своїми спогадами чи речами, стали його невіддільною частиною. Разом з ними команда музею створює виставки, які презентуються в сусідніх районах міст. Після презентації виставки мандрують містом на вантажівці, даючи можливість його мешканцям побачити їх та познайомитися з історією та культурою Філадельфії:

«Філадельфійський фургон публічної історії» розповідає «історію Філадельфії, беручи до уваги всі її складові: від бібліотечних записів до усної історичної оповіді, від старих тротуарів, що руйнуються, до відремонтованих лофт-апартаментів, від записів про смерть до немовлят, що з'являються на вулицях. Проект залучає громаду до збору, планування та дизайну кожного експонату, що дає змогу долучити всіх людей до музейного процесу. Куратори проекту проводять районні виставки з наміром посилити місцеву громадську активність та об'єднати громади Філадельфії різних районів»⁸.

Отже, публічні історики відіграють важливу роль у процесі об'єднання громад та у роботі з пам'яттю, адже вони створюють умови, за яких широке коло нефахівців можуть ставати (спів)творцями історії. З одного боку, публічна історія — це відповідь на запит сучасності, спосіб розповсюдження знань про минуле, яких потребує аудиторія неспеціалістів, історії, яка стає цікавою для обивателя. З іншого — публічна історія часом трансформується у зброю, використовується в маніпуляціях масовою свідомістю. Така викривлена публічна історія називається популярною.

Захоплива розповідь не завжди правдива: популярна історія

На відміну від публічної, популярна історія — це така форма репрезентації минулого, де історія є або тлом, або інструментом, що слугує для створення цікавої розповіді. Популярна історія часто гіперболізує драматичні чи звияжні елементи історії, аби привернути увагу аудиторії. Популярна історія часто ґрунтується на вигадках, безвідповідальному ставленні до історичних фактів чи принципів історизму, адже

WIC WORKSHOP
Philadelphia History Truck

WHAT IS THE PHILLY HISTORY TRUCK?
History Truck is a nationally-recognized mobile museum project which makes exhibitions about Philadelphia history based on the experiences and concerns of local people. Until now, the project focused on neighborhood histories in East Kensington, North Philadelphia near Temple University, Chinatown North / Callowhill, and Fairhill.

WHAT IS THE WIC WORKSHOP?
The WIC Workshop is History Truck's first citywide exhibition cycle! It will last from August 2016 through December 2017 and feature a series of stages:
• a mobile art installation in the truck conceived and constructed by artist Jaden Lewis where WIC Moms will interview people connected to WIC about their memories
• a workshop between printmaker and designer Josh MacPhee and a group of WIC Moms AND customers to reimagine how WIC food can be labelled in the grocery store
• a grocery store style circular with oral histories, essays, archival images and more
• pop up events at grocery stores (and at the Wyck Historic House Farm Market) in Spring 2017 about the themes of the project and
• an exhibition from September 2017-December 2017 at the Galleries at Moore College of Art and Design for Women

HOW THIS PROJECT CAN BENEFIT YOUR SUPERMARKET:
1. Expand and reinforce your relationship with your shoppers and community members through an empowering collaborative experience
2. Give your employees an opportunity to understand more about the WIC program and those who utilize it
3. Provide area WIC shoppers with a hub that gives clear, helpful branding and information about WIC-approved products for a better shopping experience

CONTACT US: PHILLYHISTORYTRUCK@GMAIL.COM

↑ ОГОЛОШЕННЯ ВОРКШОПУ «ІСТОРИЧНОЇ ВАНТАЖІВКИ» У ФІЛАДЕЛЬФІЇ

Джерело: <https://phillyhistorytruck.wordpress.com>

— 8 —
Ibid.

головна її мета — розказати захопливу оповідь, а не висвітлити складні причинно-наслідкові зв'язки минулого простою мовою.

→ порівняйте це з історичною міфотворчістю. Див. розділи 1.3, 3.1 та 3.2

Популярна історія може вихолощувати складні історичні події чи постаті, аби зробити їх цікавішими для широкої аудиторії. Хоча популярна історія може бути інформативною та освітньою, часто вона надає перевагу саме розважанню, а не академічній точності чи критичному аналізу. Саме тому люди, які споживають історичні подкасти, художню історичну літературу, музику, комп'ютерні ігри, тікток-історії, історичні меми, що наповнені неправдивими фактами минулого, вигаданими сюжетними лініями та героями, але яскраво зроблені, часто запам'ятовують і відтворюють саме таку неточну й маніпулятивну історію.

Приклад такої стереотипної історії — цикл передач «У пошуках істини», документальна драма авторства В'ячеслава Гармаша та виробництва телеканалу СТБ, що вперше з'явилася на екранах у 2007 році й налічує понад 100 серій. Варто навести тільки кілька назв, щоб зрозуміти їхню тенденційність: «Сакральний сенс тризуба / Таємнича історія України», «Нічний кошмар наших ворогів: Довбуш, Сірко, Махно», «Лялька для Фюрера», «Чого боявся Лаврентій Берія?». Такі матеріали начебто «розкривають» нам секрет, про який нібито всі мовчать або не знають, викликаючи у нас цікавість. Утім, більшість після перегляду навряд чи перевіряє показані та озвучені факти, читає монографії чи наукові статті з теми, для них «У пошуках істини» залишається авторитетним джерелом знань про минуле.

↑ КАДР З ОФІЦІЙНОГО РОЛИКА ГРИ ASSASSIN'S CREED FRENCH REVOLUTION, НА ЯКОМУ ЗОБРАЖЕНИЙ ПАРИЖ ПЕРІОДУ 1789 Р.

Джерело: <https://www.youtube.com/watch?v=xzCEdSKMkDU>

Інший приклад популярної історії — комп'ютерні ігри Assassin's creed, де дія відбувається в різних історичних епохах: античність (Одіссея) чи Французька революція. Ці епохи у грі наповнені міфами, стереотипами, але водночас є дуже добре деталізованими: там правильні з історичної точки зору костюми, технічні моменти, які прихову-

ють хибний зміст. Так, у серії «Одіссея» показано зруйновану античну Александрійську бібліотеку, наголошуючи, що її зображення базується на тому, якими були тогочасні бібліотеки та важливі будівлі. У серії «Французька революція» відтворена атмосфера того періоду, архітектура, стиль, одяг, що робить гравця історично залученим у процес. Утім, саме візуальне відтворення історичного тла не надає цій грі історичної достовірності, скоріше, гра використовує історичні елементи для конструювання уявлення про минуле, в якому багато неправди та вимислу. Історичні сюжети гри непомітно змішують правильні деталі про минуле з історичними міфами, але роблять це настільки вдало, що гравці часом сприймають отриману інформацію за чисту монету.

Розбір текстів або аудіовізуальних матеріалів популярної історії дозволяє набути кілька компетентностей — критичного аналізу, фактологічного аналізу, здатності перевіряти судження та факти, аналізувати маніпулятивні прийоми, медіаграмотності. Нижче наведена схема такого аналізу, що передбачає критичний підхід до роботи зі змістом, презентацією та інтерпретацією історичних наративів, призначених для широкої аудиторії:

- визначте позицію та погляди автора і спробуйте проаналізувати, як вони впливають на зміст, тональність створеного історичного наративу;
- проаналізуйте, на чому фокусується матеріал;
- дослідіть складові та структуру матеріалу;
- проаналізуйте техніки розповіді, що використовуються для залучення аудиторії;
- проаналізуйте способи передачі історичної інформації: мовлення, яскраві образи та емоційність у подачі матеріалу;
- визначте ключові теми, презентованих персонажів та їхнє місце в загальноісторичному процесі;
- оцініть рівень історичної правдивості;
- уважно перевірте посилання, цитати та джерела, що використовує автор / авторка на користь своїх тез, оцініть правдивість цих джерел;
- прослідкуйте, як різна оптика та досвід представлені у матеріалах;
- проаналізуйте цінності, які розповсюджуються автором / авторкою матеріалу.
- особливу увагу приділіть аналізу висновків, що пропонуються, визначте, чи є вони тенденційними та маніпулятивними.

Додаткова література

Apostolopoulos, Petros, (2021). “What is the Public of Public History? Between the Public Sphere and Public Agency.” *Magazén — International Journal for Digital and Public Humanities*, 2 (2), 311–327. <https://edizionicafoscari.unive.it/media/pdf/article/magazen/2021/2/art-10.14277-10.30687-mag-2724-3923-2021-04-006.pdf>

Philadelphia Public History Truck. <https://phillyhistorytruck.wordpress.com>

Минуле. Майбутнє. Мистецтво. Глосарій “Публічна історія”.

Центр міської історії Центрально-Східної Європи. *Перші дванадцять років*, 2004–2016. Львів, 2017. https://www.lvivcenter.org/wp-content/uploads/2023/10/12_years_UKR.pdf

Для нотаток

Завдання для учнів

Завдання 6–1. YouTube-канал

Коментар для вчительства

Надайте учнівству рекомендації щодо аналізу YouTube-каналу чи допису в соціальних мережах з історії.

Під час перевірки на правдивість інформації зверніть увагу на:

Авторитетність. Автор / авторка каналу / допису має бути фахівцем / фахівчиною у галузі історії. Це можна перевірити, ознайомившись з його / її освітою, досвідом роботи та публікаціями.

Чітка структура. Відео або текст мають бути добре структуровані та зрозумілі, не містити значних мовних помилок. Якщо автор / авторка припускається багатьох помилок, це може бути ознакою того, що він / вона не є фахівцем / фахівчиною у галузі історії.

Правдивість інформації. Інформація на каналі / сторінці має бути обґрунтована історичними джерелами. Автор / авторка каналу має посилається на конкретні джерела, які можна переглянути або прочитати. Якщо автор / авторка говорить про конкретну подію або персону, перевірте, чи правильно він / вона називає дати, імена та інші деталі. Порівняйте інформацію з інших джерел, таких як книги, статті та наукові дослідження.

Об'єктивність. Автор / авторка каналу / сторінки мають представляти різні точки зору на історичні події. Якщо автор / авторка робить узагальнення, перевірте, чи є вони обґрунтованими. Не соромтеся ставити запитання в коментарях. Автор / авторка може надати додаткову інформацію або пояснити свої твердження. Якщо автор / авторка висловлює особисту думку, то має зазначити це.

Будьте обережні з дописами, які стверджують, що розкривають таємниці або секрети історії. Часто такі дописи є просто пропагандою або дезінформацією.

Мета виконання завдання — зрозуміти, чи правдива інформація викладена у відео / популярному відеоблозі; навчитися добирати відео, його аналізувати та презентувати / обговорювати.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГЮ 1.1. Орієнтується в історичному часі.

ГЮ 1.2. Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.

ГЮ 3.1. Добирає джерела історичної та суспільно значущої інформації.

ГІО 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГІО 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГІО 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГІО 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: інформація і медіа.
- *Варіативно* — залежно від обраного відео.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України 8 / 9 / 10 / 11 клас. Узагальнення.

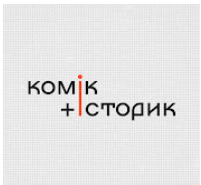
Ідеї: доберіть YouTube-канал, канал у тіктоці чи інших платформах, що популярні у вашого учнівства.

Компетентнісний потенціал: інформаційно-комунікаційна компетентність, навчання впродовж життя, громадянські та соціальні компетентності.

Орієнтовний час для виконання: домашнє завдання (3–4 години) + презентація на уроці.

Виконайте проєкт-аналіз відео з YouTube-каналу «Комік та історик».

Комік Фелікс Редька + історичний мотиватор Євген Мурза легко і невимушено говорять про минуле.

Джерело:
<https://www.youtube.com/@komikistoryk>

1. Оберіть відео для аналізу.
2. Хто є авторами?
3. Визначте головну ідею відео та структуру. Які аргументи наведені?
4. Чи правдива інформація? Як це перевірити?
5. Як подана інформація — об'єктивно чи суб'єктивно?
6. Які коментарі та реакції на відео?
7. Чи можна довіряти цьому відео?

Завдання 6–2. Трейлер кінофільму

Коментар для вчителівства

Трейлери — це маркетингові інструменти, призначені для того, щоб зацікавити у фільмі. Вони не завжди дають повне або точне уявлення про те, чого очікувати від фільму. Щодо фільмів на історичну тематику — вони можуть створити спотворене враження про епоху чи особистість, якій присвячена стрічка. Важливо критично ставитися до інформації з трейлера та у фільмі.

Мета виконання завдання — зрозуміти відмінності між художнім (кінематографічним) та науковим (історичним) осмисленням минулого та його викладом; усвідомити можливість хибного враження про історичні події від художнього кіно; уміти визначати ключові моменти у відео та перевіряти їхню правдивість.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГЮ 1.1. Орієнтується в історичному часі.

ГЮ 3.1. Добирає джерела історичної та суспільно значущої інформації.

ГЮ 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГЮ 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГЮ 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГЮ 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГЮ 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і природа: освоєння і перетворення людиною природи в минулому і теперішньому.
- Людина і світ матеріальних речей: матеріали й технології; науково-технічні винаходи.
- Людина і суспільство: ідентичність та гідність людини.
- Людина і влада: права людини та протидія дискримінації.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; історія ідей; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Всесвітня історія. 10 клас. Повсякденне життя та культура в першій половині ХХ ст.^I

Ідеї: доберіть фільм, що стосується вашого уроку чи теми, яка вивчається; доберіть кілька фільмів, що зображують одну й ту ж історичну персоналію для порівняння.

Компетентнісний потенціал: інформаційно-комунікаційна компетентність, навчання впродовж життя, громадянські та соціальні компетентності.

Орієнтовний час для виконання: 25–30 хв.

Для нотаток

[illegible]

- 1 Вступне обговорення.
 - Що таке Нобелівська премія?
 - Хто така Марія Склодовська-Кюрі?
 - Чи багато жінок у науці зараз та колись?
- 2 Перегляньте трейлер фільму «Небезпечний елемент» (2021) та визначте, про кого цей фільм <https://www.youtube.com/watch?v=XQfE1iUzDDA>
- 3 Ознайомтеся з тестом та передивіться трейлер ще раз, щоб позначити відповіді.
 - 1) У якому місті відбуваються події фільму?
 - Единбург
 - Париж
 - Лондон
 - Київ
 - 2) Хто був номінований на Нобелівську премію за відкриття?
 - Жінка (Марія Склодовська-Кюрі)
 - Чоловік (П'єр Кюрі)
 - Чоловік та жінка разом (Марія та П'єр Кюрі)
 - Колектив науковців
 - 3) Який науковий факт спростувала дослідниця?
 - Що у природи є таємниці
 - Рак є невиліковною хворобою
 - Небезпеку радіоактивності
 - Стійкість атомів та нездатність до поділу
 - 4) Як назвала науковиця нове явище?
 - Телебачення
 - Радій
 - Радіоактивність
 - Полоній
 - 5) Що прагнула науковиця зробити за допомогою свого відкриття?
 - Зброю для боротьби
 - Лікувати рак
 - Виготовити атомну бомбу
 - Здобути премію
 - 6) Події якого часу відтворені у трейлері?
 - XIX століття
 - Перша половина XX століття
 - Друга половина XX століття
 - Початок XXI століття

4 Запишіть враження від трейлера, відповівши на запитання:

- Чи отримала науковиця премію за своє відкриття у трейлері фільму (Марія Склодовська-Кюрі)?
- Чи отримувала науковиця підтримку від свого чоловіка у дослідженнях?
- Чи мали науковці (Марія та П'єр Кюрі) дітей?
- Чому відкриття Марії не були сприйняті іншими науковцями?
- Чи винайшли науковці атомну бомбу?

Допишіть інші запитання та враження, які виникли під час перегляду трейлера фільму.

Для нотаток

This image shows a full page of handwriting practice paper. It features ten identical rows of horizontal dashed lines, each row consisting of three parallel lines spaced evenly apart. The background is white, and the lines are light gray, providing a clear guide for letter formation and alignment.

5 Перевірте інформацію, наведену в трейлері.

- Доберіть ресурси для перевірки інформації (приклади наведені нижче). Які з них є більш правдивими, а яким довіряти слід менше?

Ресурс	Ступінь інформативності	Доступність
Вікіпедія https://uk.wikipedia.org/wiki/Марія_Склодовська-Кюрі		
Книга Ізабель Томас «Маленькі історії Великих Людей. Марі Кюрі» https://starylev.com.ua/malenki-istoriyi-velykyh-lyud-eu-mari-kyuri		
Книга Юлія Потеряно «Марія Кюрі» https://ipio-books.com/product/mariya-kyuri/		
Допис у соціальній мережі https://m.facebook.com/BelleEpoqueUA/photos/a.1093416594038653/2595690593811238/?-type=3&locale=es_LA		
Вебсайт Сторінка Марії Кюрі на вебсайті Нобелівської премії https://www.nobelprize.org/prizes/physics/1903/marie-curie/facts/		
Вебсайт Біографія Марії Кюрі на сайті «Кругозір» https://kruhozor.org.ua/biografiya-mariyi-kyuri		
Книга Barbara Goldsmith «Obsessive Genius: The Inner World of Marie Curie» [Барбара Голдсмїз «Одержима генійка: внутрішній світ Марії Кюрі»] (2005)		
Книга Eva Hemmungs Wirten «Making Marie Curie: Intellectual Property and Celebrity Culture in an Age of Information» [Єва Геммунгс Віртен «Створення Марії Кюрі: інтелектуальна власність і культура знаменитостей в епоху інформації»] (2015)		

Ступінь інформативності: 5 — правдива наукова інформація; 4 — інформація правдива, однак потрібно перевіряти її джерела; 3 — загальна інформація, без посилань та джерел, художнє осмислення, що потребує перевірки; 2 — інформація без джерел, містить помилки, неструктурована тощо; 1 — інформація містить суб'єктивний погляд, мову ворожнечі, навмисне перекручування фактів тощо; 0 — не містить необхідну інформацію.

Доступність: 2 — доступна; 1 — доступна частково; іномовна (якщо я не знаю цієї мови); 0 — немає доступу.

- Чим відрізняється художній та науковий виклад історичних подій?
- Чи допускає кінематограф «відхилення» від історичної правди? Чому?
- Які враження сильніші — від перегляду фільму чи прочитання інформаційних джерел?
- Як уникнути маніпуляцій та хибних вражень, що можуть бути зроблені за допомогою кіно?

[illegible]

Блок 2

Радянська пропаганда та історія

2.1. Радянський Союз як «держава пропаганди»

2.2. Кого виховувала радянська система?

2.3. Радянський ритуал як інструмент контролю

2.4. Історія в радянській пропаганді

2.5. Творення історичного міфу про “братні народи”

2.6. Стереотипні образи українців у радянській пропаганді

Розділ 2.1. Радянський Союз як держава пропаганди

2.1. Радянський Союз як держава пропаганди

2.2. Кого виховувала радянська система?

2.3. Радянський ритуал як інструмент контролю

2.4. Історія в радянській пропаганді

2.5. Творення історичного міфу про «братні народи»

2.6. Стереотипні образи українців у радянській пропаганді

Для радянської держави пропаганда була визначальною силою у її утворенні й утвердженні, запорукою її стабільної життєдіяльності впродовж всього існування. Без пропаганди радянська система не сформувалась би й не існувала б, як і без насильства та репресій. Вона була своєрідною *soft power* забезпечення реалізації всіх цілей режиму. Від злагодженості й результативності взаємодії тандему репресивної системи та масової пропаганди повністю залежав успіх радянської влади на всіх історичних етапах, у всіх сферах, на всіх соціальних рівнях.

Перший практичний досвід щодо ролі пропаганди більшовики набули під час Першої світової війни. Саме тоді, скориставшись кризовою ситуацією всередині країни, вони розгорнули активну агітаційно-пропагандистську роботу серед цивільного населення і на фронтах серед солдатів та матросів. Їм вдалося домогтися популярності своєї партії, переконуючи людей у її здатності розв'язати головні проблеми: завершити війну, наділити селян землею, робітників забезпечити стабільною роботою і належною заробітною платою, поневоленим народам дати свободу. Водночас вони зрозуміли, що в розмові з суспільством можна і варто вдаватися до демагогії та маніпуляцій, аби керувати настроями юрби й на-вертати деморалізованих і розгублених на свій бік. Утім, досвід боротьби підтвердив, що всякий успіх словом (пропагандою, агітацією) треба обов'язково закріплювати воєнними перемогами або силовими аргументами.

Як тільки більшовики силою, внаслідок жовтневого перевороту 1917 р., захопили владу, вони повинні були, насамперед, легітимізувати проголошену ними радянську владу і, головне, змусити суспільство повірити в її програмну мету — побудувати нову комуністичну країну як державу соціальної справедливості й рівності всіх трудящих.

Під час захоплення влади більшовики зрозуміли, що мають два основних інструменти для здійснення своїх цілей: силу і пропаганду — без них вони не змогли б досягти успіху. Після жовтня 1917 р. влада трималася на «трьох китах»: пропаганді, військовій силі (РСЧА — ЧА — РА) та каральних органах (ЧК/НК — ДПУ — НКВС — КДБ), тісно пов'язаних між собою. Серцевиною цієї монолітності була партійно-радянська верхівка у Москві. Лише враховуючи такі засади, можна збагнути феномен радянської системи — наскрізно репресивної й облудної в усіх проявах упродовж усього історичного існування.

Статусність провідної сили у державному будівництві пропаганда набула в перші ж дні після захоплення влади більшовиками,

9 листопада 1917 р., коли Ленін підписав Декрет про друк, в якому окреслив завдання і методи впровадження більшовицької ідеології. До арсеналу тодішньої преси входили періодика і радіо, які більшовиками зразу були поставлені під абсолютний контроль, видання інших партій і організацій були заборонені, всі друкарні й видавництва націоналізовані. Цим декретом був узаконений один-єдиний суб'єкт пропаганди — партійно-державний апарат.

Орієнтуючись на досвід Великої французької революції кінця XVIII ст., більшовики для виховання «нової людини» підпорядкували собі всю систему освіти. Впливова до 1917 року церква натомість офіційно була позбавлена можливості впливати не лише на дітей та молодь, а й на все суспільство (Декрет про відокремлення церкви від держави й школи від церкви від 20 січня 1918 р.).

Водночас для більшої наочності й переконливості, а головне — запам'ятовування потрібних образів, більшовики стали поруч зі словесними засобами (періодика, радіо, усна агітація) використовувати візуальні (ілюстративні), про що було заявлено в ленінському плані монументальної пропаганди (Декрет РНК «Про знесення з площ і вулиць пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і вироблення проектів пам'ятників Російської соціалістичної революції», від 14 квітня 1918 р.). Відтоді радянська пропаганда набула тотального характеру, впливаючи на громадян не лише через ЗМІ, а й через освіту та культуру, й охоплюючи всі сфери життя.

Коли вести мову суто про радянську пропаганду як інструмент впливу, то в її діяльності, особливо на початках, можна виокремити дві різні програми дій. Обидві ці програми були тісно взаємопов'язані. **Перша** — цілком відповідна засадничій ідеї пропаганди — поширення ідеології марксизму-ленінізму / більшовизму та її прищеплення громадянам. Варто підкреслити, що ідеологічний компонент у пропаганді не лише переважав, а й *агресивно* нав'язувався *без обговорень*. Ця специфічна ознака радянської пропаганди зумовлена її прямою спадкоємністю пропагандистських практик партії більшовиків. Не випадково політологиня й письменниця Ханна Арендт означила вплив радянської пропаганди на населення як пряму *індоктринацію*, тобто ідеологічну обробку без залучення критичного сприйняття:

«Лише юрбу й еліту можна захопити енергією самого тоталітаризму; завоювати маси можна лише за допомогою пропаганди. ...у тоталітарних країнах пропаганда і терор — дві сторони однієї медалі. Однак це правдиво лише частково. Всюди, де тоталітаризм має абсолютну владу, він заміняє пропаганду ідеологічною обробкою і використовує насилля не стільки для залякування людини (це робиться лише на початкових стадіях, коли ще існує політична опозиція), скільки для постійного втілення своїх ідеологічних доктрин і своєї практикованої брехні»¹.

— 1 —

Х. Арендт, *Джерела тоталітаризму* (Київ: Дух і Літера, 2005), 390.

Що ж стосується **другої програми** пропаганди, то вона складніша — переконувати в тому, що було тільки мрією, маренням, утопією, мало лише найменування «комуністична держава», але ані плану побудови, ані приблизної форми, ані орієнтовного змісту. Якщо ідеологія більшовиків повністю ґрунтувалась на марксизмі, то концепту комуністичної держави більшовики не мали. Гучний заклик з їхнього гімну: *«Весь мир насилья мы разрушим, до основанья, а затем мы наш, мы новый мир построим!»*, — був лише закликом до руйнації, бо плану будівництва «нового світу» фактично не існувало.

Йшлося про подання ідеї-фантому як переконливої осяжної реальності не лише у майбутньому, а й у теперішньому часі. Радянська пропаганда на ходу мала створити модель проголошеного «раю на землі» й одночасно її впроваджувати, без жодних вагань і сумнівів, без права на помилку (точніше, на її визнання). У цьому сенсі Радянський Союз, можна сказати, на випередження використав технологію *storytelling*.

→ **детальніше про це див. розділи 1.2 та 1.6.**

Була розповсюджена всіма можливими засобами сама тільки ідея прекрасного майбутнього, відлуння про неї множилося по всіх усядах, її уявна принагідність тиражувалася в різний спосіб.

Можна також припустити, що вже тоді біля витоків радянської державності з'являються знайомі нам елементи сучасної гібридної війни, у якій правда не має жодного значення, адже її легко замінити на фейк (за Пітером Померанцевим: «Нічого правдивого, усе можливо»). У такому типі пропаганди умоглядний конструкт (наприклад, «новий світ») не тільки набуває чинності, а й починає визначати реальність і те, як ми про неї говоримо, а інформація безвідносно від документальної справжності стає самодостатньою: «...інформація сама по собі є тим, що відбувається» (П. Померанцев). Як пише історикня Лариса Якубова:

Увесь радянський світ — від банальних правил соціального співіснування та трудової дисципліни до шлюбних відносин і умоглядного сенсу життя — творився дискурсивно, а не був продуктом життєдіяльності суспільства як такого. ...більшовики перевершили самі себе: потрактовуючи «надбудову» суспільства як залежну від «базису», у реальній політичній практиці вони поміняли їх місцями. У радянській реальності «надбудова» — догматизоване марксистсько-ленінське вчення, задокументоване в мільйонних накладах, визначало все: від надоїв корів до змісту підручників історії, географії, хімії й навіть фізики. Саме тому в радянській практиці від голоду могли вмирати мільйони радянських громадян, але вголос говорили лише про великі досягнення радянського сільського господарства, самопожертву трударів і зловорожі інсинуації капіталістичних імперіалістів.²

– 2 –

Л. Якубова, «100-річчя СРСР. Фальшивий ювілей більшовицького експерименту.» Тиждень, 29 грудня 2022. <https://tyzhden.ua/100-richchia-srsr-falshyvyj-iuvilej-bilshovytskoho-eksperymentu/>

Першою пробною кулькою такої практики можна вважати відзначення перших роковин жовтневих подій 1917 р. По суті, вже у листопаді 1918 р., коли у Петрограді було інсценовано штурм Зимнього, більшовицькі пропагандисти успішно апробували методику трансформації жовтневого перевороту у пролетарську революцію, а ще трохи згодом — у «Велику Жовтневу соціалістичну революцію». За рік такі вистави поширилися від Вітебська до Уралу (звідси й «тріумфальна хода» радянської влади). Так те, чого насправді не було, набуло статусу епохальної події не тільки для країни, а й усього людства.

Ще з 1920-х рр. на конструювання нової реальності будуть з великою переконливістю працювати театралізовані пропагандистські велелюдні заходи: демонстрації (1 Травня, 7 Листопада) і маніфестації («За права і свободи трудящих всього світу», «За мир в усьому світі»), фестивалі й огляди художньої самодіяльності, спортивні свята і марші, урочисті зібрання і ювілейні відзнаки.

→ **детальніше про радянські ритуали див. розділ 2.3.**

Під час так званого «соціалістичного будівництва» за правління Йосипа Сталіна пропаганда була головним інструментом влади для комунікації з суспільством та трансляції планів і доктрин влади.

Більшовики проголосили себе творцями «нового світу» — прекрасного і справедливого, який неминуче постане із соціального хаосу завдяки спільним зусиллям усіх і в боротьбі з ворогами.

→ **детальніше про «новий світ» і «нову людину» див. розділ 2.2.**

Без пропаганди виконати це було неможливо. Та оскільки експеримент створення нової держави («нового суспільства», «нової людини») відбувався «тут і зараз», то об'єкт пропаганди (населення) був безпосередньо втягнутий у цей процес, хоча, зрозуміло, з різною мірою усвідомлення і віддачі. Пропаганда робила суспільство не лише споживачем, а й співтворцем нового ладу.

Декламовані принципи радянської пропаганди могли ввести в оману недосвідчену людину. Це — привабливі ідеали розумного (світлого) майбутнього: вірність свободі, рівність та братерство, необхідність миру в усьому світі, право людини на працю, безкоштовну освіту та матеріальне забезпечення у старості. Пропаганда проповідувала захист інтересів сім'ї та дітей, засуджувала (таврувала ганьбою) неробство, хабарництво, користолюбство, пияцтво, хуліганство, злочинність тощо. Пересічній людині, далекій від політики, не просто було збагнути, що всі ці високі слова, які лунали звідусіль, далеко не завжди були правдивими.

Пропаганда як нова релігія

Для того, щоб донести свою ідею усім, радянська влада прагнула буквально повернути своїх громадян на «нову віру». Більшовизм декларований як наукова партійна ідеологія, мав перетворитися на свою протилежність — «нову релігію» з усім належним арсеналом: своїми богами й апостолами, святими й мучениками, повчаннями й канонами, ритуалами й обрядами, святами й календарем. До творення моделі «нового світогляду» саме за релігійним сценарієм і заходила радянська пропаганда. Щоб завербувати нових прихильників, треба було з ними спілкуватися просто і зрозуміло, розмовляти доступною мовою про наболіле, пообіцяти їм найбажаніше, так довго сподіване і очікуване, запропонувати прості рішення на складні питання, запевнити у швидкому й успішному розв'язанні проблем спільними зусиллями, обов'язково покарати винних у стражданнях і жертвах, болях і образах, викрити вади попереднього ладу і визнати його приреченість.

Так найпоширенішим механізмом впровадження «нового світогляду» став процес міфотворчості, а поняття «міф» та «ідеологія» стали практично ідентичними³.

→ детальніше про міфи та міфотворчість див. розділи 1.3, 3.1 та 3.2 .

Пропаганда домагалася перетворення ідеології у вірування, при цьому вкрай важливими були фанатизм і релігійний екстаз, які можна було отримати у масових діях.

З початку 1920-х рр. у пропаганді поруч із міфом активно експлуатувався такий механізм масового впливу, як ритуал, коли політично значущі події були ідеологічно санкціоновані як вартісні для запам'ятання, потім набули драматичного інсценування для стандартизованого повтору з метою регулярного підтвердження й закріплення в колективній пам'яті.

При цьому святкова комеморація від самого початку була покликана формувати радянську ідентичність і конструювати колективне минуле, задавати рамки колективної пам'яті. З іншого боку, офіційні ритуали поступово проникали й у повсякдення (святкові сімейні й товариські застілля, прибирання оселі, придбання обновок, вітальні листівки до 7 Листопада, 1 Травня, Дня конституції, 8 Березня, 9 Травня тощо. Зрештою, організація «щасливої ялинки для радянських дітей»⁴ як запровадження Нового року замість традиційного Різдва.

Годі говорити, що коригування результатів дії пропаганди здійснювали репресивні органи, які так само вдавалися до творення ритуалізованих заходів терору. Так, з кінця 1920-х рр. у практику ввійшли показові судові процеси над «ворогами народу», як, наприклад, «Справа СВУ» в Харківському оперному театрі за сценарієм ОДПУ від 9 березня до 19 квітня 1930 р. Прикметно, що обрані рамки процесу не випадкові: від дня народження Т. Г. Шевченка до Великодня, що були знаковими для еліти української національної інтелігенції, яку перетворили на

– 3 –

Міф як оповідь (розповідь) покликаний пояснювати важливі смисли, натомість радянська ідеологія покликана була вкладати у свідомість людей певні (визначені наперед, готові) істини без жодного пояснення, на віру і на страх.

– 4 –

П. Постышев,
“Давайте организуем к Новому году детям хорошую елку!”
Правда, 28 грудня 1935.

підсудних. Тому масові заходи, які дозволяли об'єднати юрбу «в одному пориві», ставали згодом добре організованими ритуалами, в яких ораторські промови скидалися на проповіді, а вимоги до поведінки набували ознак слідування заповідям.

Образ ворога та героя

Щоб завойовувати маси, тримати їх під контролем, схилити до правильного вибору, виховувати їх за своїми принципами, нав'язувати свої ідеали й цінності, радянська пропаганда часто оперувала стереотипами та була побудована максимально образно, щоб впливати не лише на розум, а й на емоції, почуття, аби домагатися свідомого і позасвідомого засвоєння ідеології. Завдяки повсюдності впливу пропаганда могла навіювати нові образи досить концентровано і динамічно. Слід виділити найбільш типові й експлуатовані образи: героя, борця-мученика, ворога.

→ **детальніше про героїзацію історії див. розділ 1.3.**

Яскравим прикладом інструменталізації зовнішньої загрози й перетворення її на постійно підживлюваний стереотип «ворога народу» вже від початків радянської державності став концепт «обложеної фортеці». Його більшовики наслідували з досвіду Великої французької революції кінця XVIII ст. Так, 21 лютого 1918 р. Ленін підписав Декрет-відозву «Соціалістична вітчизна в небезпеці!», що наступного дня розійшовся як агітаційна листівка, а 23 лютого був оголошений Днем захисника вітчизни (з 1922 р. — День червоної армії і флоту).

Вся семантика простору тоталітарної пропаганди визначалася двома ключовими метафорами: «будівництво нового суспільства» і «фронт». Вони становили єдиний смисловий комплекс: будівництво майбутнього суспільства, зразкового для «усіх країн» і людей «доброї волі», відбувається в екстремальних умовах відкритої й таємної війни проти зовнішніх та внутрішніх класових ворогів. «Ворог» — один із ключових чинників формування радянської ідентичності.

Пропаганда навмисно використовувала прийом протиставлення (добро / зло, чорне / біле, свій / чужий, ворог / товариш, зрадник / герой), щоб спростити вибір орієнтирів у складному і суперечливому світі та легше маніпулювати людською свідомістю. Така організована масова мобілізація населення шляхом протиставлення була потрібна у зв'язку із «загостренням класової боротьби у міру будівництва соціалізму», під час «великого терору» 1937–1938 рр., а також під час Другої світової війни.

Крім того, образ ворога увиразнював цінність радянського ладу. Взагалі образ ворога для радянської пропаганди був ключовим упродовж всієї історії країни, оскільки не лише маркував кордони «свого», а й надавав сенсу діям репресивних органів, виправдовував терор,

↑ **РАДЯНСЬКИЙ ПЛАКАТ, ЩО ВИХВАЛЯЄ ЛЕНІНА, 1920 РІК**

Джерело: <https://bit.ly/3A2g1A1>

→ **РАДЯНСЬКИЙ
ПЛАКАТ,
1952 РІК**

Джерело: https://govorkov.arhive.com/uk/works/547888~Frazy_i_bazy

наси́льство, підтримуючи в суспільстві страх і недовіру, невпевненість і розгубленість, атомізу́ючи та знеси́люючи його, щоб домагати́ся своїх цілей.

Образ героя виконував кілька важливих ролей у формуванні свідомості суспільства. Він виступав як етичний орієнтир для мас і був уособленням морального авторитету влади для прийдешніх поколінь. Радянська пропаганда часто конструювала «героїв» штучно, створюючи образи цілком відмінні від реальних прототипів.

Радянська пропаганда керувалася принципом «мета виправдовує засоби», вона вдавалася до демагогії та фальсифікації. Для досягнення мети в інформаційно-комунікативних практиках пропагандистів набули унормування неправда, фальш, обман, брехня, наклеп, перекручення, ошуканство, обдурювання, підміна, замовчування тощо. Маніпулятивний характер та ідеологічна серцевина становили її головні характеристики.

Радянська пропаганда ґрунтувалася на успадкованих від Російської імперії соціальних і етнічних стереотипах, послуговувалася мовою ворожнечі / мовою ненависті, яка поширювала, розпалювала, підтримувала або виправдовувала ненависть, ксенофобію, нетерпимість, вороже ставлення до самостійної думки й позиціонування людини.

Додаткова література

Арендт, Ханна. *Джерела тоталітаризму*. Київ: Дух і Літера, 2005.

Кузнєцова, Євгенія. *Мова-меч. Як говорила радянська імперія*. Видавництво "Твоя Підпільна Гуманітарка", 2023.

Масенко, Лариса. *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: Кліо, 2020.

Померанцев, Пітер. *Це не пропаганда*. Подорож на війну проти реальності. Київ: Yakaboo Publishing, 2020.

Померанцев, Пітер. *Нічого правдивого й усе можливо*. Сходження до сучасної Росії. Львів: Видавництво УКУ, 2015.

Почепцов, Георгій. *СРСР: країна, створена пропагандою*. Харків: Фоліо, 2019.

Для нотаток

Завдання для учнів

Завдання 1–1. Музика як пропаганда

Коментар для вчительства

Музика — один із видів мистецтва, що використовується у пропаганді для впливу на емоції, думки й поведінку людей. У цьому напрямі музичні твори породжують почуття єднання, спільності ідей (як позитивних — похвала батьківщини, прославлення лідера і под., так і негативних — демонізація ворога, заохочення до насильства тощо). Такі мистецькі твори не претендують на правдивість, історичність чи аргументованість. Проте вони дуже сильно впливають на емоційну сферу, формують стереотипи.

Навчити критичного погляду на відеоблоги та популярні відео з каналів, як YouTube, Tik-Tok та інші, важливо зараз, коли споживання відеоконтенту є найпопулярнішим серед молоді. Звертаємо увагу, перш за все, що ці відео мають заангажовану подачу з метою якомога більшої кількості переглядів, а кожен контент-мейкер прагне підкреслити свою оригінальність експресивністю подачі, яскравим відеорядом / монтажем тощо. Важливо побачити ідею за нагромадженням інформації чи короткою яскравою відеонарізкою, що пропонує відеоблогер / блогерка. Можливо скласти разом рекомендації щодо відеоконтенту та пояснити, чому потрібно бути обережними.

Мета виконання завдання — зрозуміти, як музика / музиканти може / можуть слугувати пропаганді; навчити працювати з відеоблогами.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

- **ГЮ 1.2.** Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.
- **ГЮ 3.2.** Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.
- **ГЮ 3.3.** Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.
- **ГЮ 4.1.** Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.
- **ГЮ 4.2.** Добирає та оцінює аргументи.
- **ГЮ 6.3.** Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; патріотизм.
- Людина і влада: імперії та національні держави; політичні режими.

- Орієнтовні теми за навчальними програмами:**

- Компетентнісний потенціал:** громадянські та соціальні компетентності; інформаційно-комунікаційна компетентність; навчання впродовж життя.

Для нотаток

[illegible]

ДЖЕРЕЛО. YouTube-канал «Немейнстрімний». Відео «ПРОПАГАНДА У СВІТІ МУЗИКИ / Як маніпулюють думкою через музику. Світова історія музичних маніпуляцій».

Джерело
<https://www.youtube.com/watch?v=3Nkhie4N4I4>
 (час 10:56–14:08)

Пам'ятаєте, я згадував гімн Великої Британії God, Save the King [Боже, бережи короля]? Нічого не нагадує фраза «Боже, царя храни»? Гімн Російської імперії до Лютневої революції 1917 року. Слова Жуковського, музика оригіналу запозичена. А далі на початку советів більшовики запровадили ще один гімн: «Міжнародівка», або офіційно — «Інтернаціонал».

«Інтернаціонал» — це міжнародний гімн комуністичних партій, який був просто перекладений і доповнений згідно з ідеологією. І знову — запозичений.

Найуживанішу версію перекладу «Інтернаціоналу» зробив Микола Вороний, який згодом був визнаний шпигуном і став черговою жертвою сталінських репресій. До речі, цитату «Чуєш сурми заграли» використав у своєму досить правильному вірші «Долг Украине» Володимир Маяковський. Це було у 1926 році, ще до того, як він став одним із головних пропагандистів тих часів.

Така про що це свідчить? Пропагандистська машина створюється геть не дурними й свідомими людьми, але жага бути зручними провладній позиції та заробіток ламають усе святе. Ось, для прикладу, ще одне щиросердне зізнання радянського композитора Шостаковича, описане у статті 1955 року як частина дослідницької програми пропаганди советів: «На початку моєї музичної кар'єри моя музика зазнавала нищівної провладної критики, але коли я отримав підтримку влади, мене слухають у всій Росії. Краще солов'єм у клітці, взамін на одобрення влади, великі зарплати й посади». Гей, продам душу, аби товариші та партія «адобрілі».

У 1944 році «Інтернаціонал» під керівництвом Сталіна замінили на гімн Радянського Союзу, де в текстах конкретно лили бруд про всяке «братерство народів», що всіх виховав Сталін, всілякі соціалістичні й комуністичні загони та, звичайно, оспівування «великої і непобедимої армії».

Автором слів був не хто-небудь, а Сергій Міхалков, батько того самого покусаного бойовими комарами сучасного пропагандиста Росії Нікити Міхалкова.

1 Подивіться уривок відео з каналу «Немейнстрімний» (джерело 1) та запишіть 5–7 слів, які ви вважаєте ключовими. Обговоріть цей перелік слів у парах з однокласниками / однокласницями.

2 Який заголовок до уривку відео підходить найкраще? Чому?

- Гімн Радянського Союзу — вкрадена ідеологічна пісня.
- «Інтернаціонал» — від соціального гасла до радянської пропаганди.

- 3 Чи можна вважати думки й аргументи блогера у відео нейтральними та об'єктивними? Чому?
- 4 Як ви розумієте вислів композитора Дмитрія Шостаковіча «Краще [бути] солов'єм у клітці, взамін на одобрення влади, великої зарплати й посади»? Як він розкриває мотивацію митців у Радянському Союзі співпрацювати з офіційною владою та створювати пропаганду?
- 5 Які тези з відео вам здаються сумнівними та потребують перевірки або що вас зацікавило й ви хочете дізнатися більше?
- 6 Яка ваша позиція щодо радянських музикантів, які працювали на владу та створювали твори для пропаганди? На вашу думку, як потрібно вчинити з пропагандистськими музичними творами, які мають мистецьку цінність?

Для нотаток

[illegible]

Завдання 1–2. «Ленінопад»

Коментар для вчителів

Пам'ятники Володимиру Леніну в Радянському Союзі були елементами пропаганди, формування єдиного простору країни. Зрештою вони стали символами тоталітарної імперії — СРСР. Тому з відновлення незалежності країн почався процес «ленінопаду», що прокотився Україною під час Революції Гідності.

У завданні подискутувати над кількома аспектами. З одного боку, обговорення стосується громадського простору та місць пам'яті, їхнього формування. Тут важливо підкреслити, що «захоплення» таких просторів / місць владою має небезпеки маніпуляцій та створення заідеологізованих орієнтирів для суспільства, тому важливе залучення громадськості, що має на ці простори пріоритетне право. З іншого — це процеси декомунізації та дерусифікації, що відбуваються нині.

Під час обговорення запропонованого сюжету новин можна поставити критичні питання про законність дій громадян при стихійному знесенні пам'ятників або приналежність громадського простору самим громадянам, захист законом насамперед громадян держави, а не влади тощо.

Див. також коментар до попереднього завдання щодо роботи з відеоконтентом.

Мета виконання завдання — зрозуміти, як формується громадський простір та місця пам'яті, усвідомити важливість залучення громадян до формування таких простору та місць, виявляти обачність при політичних маніпуляціях у формуванні громадського простору та місць пам'яті, навчити досліджувати сюжети новин.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

- **ГЮ 1.2.** Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.
- **ГЮ 2.3.** Орієнтується у громадському просторі та долучається до його формування.
- **ГЮ 3.2.** Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.
- **ГЮ 4.2.** Добирає та оцінює аргументи.
- **ГЮ 5.1.** Формує себе як особистість і частину соціуму, усвідомлює власну гідність.
- **ГЮ 6.3.** Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; патріотизм.
- Людина і влада: імперії та національні держави; політичні режими.

- Орієнтовні теми за навчальними програмами:**

- Компетентнісний потенціал:** громадянські та соціальні компетентності; інформаційно-комунікаційна компетентність; навчання впродовж життя.

Орієнтовний час для виконання: 10–15 хв.

Для нотаток

[illegible]

- 1 Хто такий Володимир Ленін та чому його возвеличували у Радянському Союзі? Які форми возвеличення цього діяча ви можете назвати?
- 2 Прочитайте анотацію до сюжету «Громадського». Що таке «ленінопад» та чому й коли він почався в Україні?

«Ленінопад» — стихійна хвиля демонтажів та пошкоджень пам'ятників Леніну в Україні, що розпочалася під час Європейської революції в Україні.

Початок «ленінопаду» в його масовості покладений знесенням пам'ятника Леніну в Києві на Бессарабській площі. Подія відбулася 8 грудня 2013 року близько 18:00. Ще більш масово люди почали руйнувати пам'ятники «ідолу» Радянського Союзу після повідомлень про смерті активістів Майдану, які загинули під час силових протистоянь у Києві.

Джерело
<https://www.youtube.com/watch?v=uY0gkKxz74>

- 3 Перегляньте сюжет «Громадського» та визначте його основну ідею. «Ленінопад». Ленін неживий» (22 листопада 2014 року).
- 4 Навіщо в сюжеті використані фрагменти з пропагандистського радянського відео «Живой» [«Живий»] про Володимира Леніна?
- 5 Відповідно до сюжету, у яких містах відбувся «ленінопад»?
- 6 Як сприймається «ленінопад» громадянами, відповідно до цього сюжету? Чому потрібно зважати на думку громадськості щодо місць пам'яті та громадського простору?
- 7 Які емоції створює цей сюжет? Чи не містить він елементи маніпуляцій, правдиво показує події?
- 8 Що ви знаєте про процес декомунізації у вашій громаді (коли та як були знесені пам'ятники Володимиру Леніну чи іншим радянським діячам, перейменовані вулиці тощо)? Чому це важливо?
- 9 Як залучення громадян до обговорення щодо громадських місць, створення нових пам'ятників, меморіалів тощо може покращити життя в громаді? Яким чином можна провести це обговорення? Чи взяли б ви участь у такому обговоренні?

This image shows a full page of white paper with horizontal dashed lines, typical of primary-ruled notebook paper. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

Розділ 2.2. Кого виховувала радянська система?

2.1. Радянський Союз як держава пропаганди

2.2. Кого виховувала радянська система?

2.3. Радянський ритуал як інструмент контролю

2.4. Історія в радянській пропаганді

2.5. Творення історичного міфу про «братні народи»

2.6. Стереотипні образи українців у радянській пропаганді

Якщо на початках радянської держави ще могли точитися дискусії про те, кого має виховувати радянська система — відданого державі комуніста чи емансиповану й розвинену особистість, — то вже з 1930-х рр. про такі дискусії не могло бути й мови. Відповідь визначалась самим характером радянської тоталітарної держави: «нова радянська людина» ставала необхідною умовою існування самої системи, її збереження і відтворення. Аби зрозуміти, як працювала та на що орієнтувалася радянська пропаганда, зокрема і в царині історії, у цьому розділі поміркуємо про те, якою мала бути «нова радянська людина». Отже:

- Якою бачила «людину радянську», члена «нового суспільства», радянська ідеологія?
- Які риси, поведінкові установки культивувала радянська система виховання?
- Наскільки успішним і чому був радянський проєкт із витворення «нової людини»?

➔ ПРИЙНЯТТЯ В ПІОНЕРИ 1987 РІК, КРАМАТОРСЬК

Джерело: https://lb.ua/culture/2024/04/04/606696_vizualna_tehnika_sebe_privatni.html

Якою бачила «людину радянську», члена «нового суспільства», офіційна ідеологія?

Для відповіді на це запитання звернемося до базових документів, які закладали основу розвитку радянської держави у кожен період її існування, — програм Комуністичної партії СРСР (КПРС).

Хоча так звана «керівна» роль КПРС у радянській державі була закріплена лише 1977 року, коли у Конституції СРСР з'явилася відповідна стаття¹, однак, на практиці партія виконувала «керівну» роль задовго до 1977-го. Тож не дивно, що з моменту встановлення більшовицької влади найголовнішими законодавчими актами для СРСР були партійні програми, а генеральний (перший) секретар партії — де факто керівником держави. СРСР фактично був партійною диктатурою, де державні органи підпорядковувались партійним.

Ухвалена 1919 року Друга програма партії проголошувала, що «світову революцію» має здійснити «нове», «комуністично перероджене» суспільство. Це суспільство мало бути:

- інтернаціональним, для якого наднаціональна класова (пролетарська) єдність ставала визначальною характеристикою, адже «у робітників немає батьківщини», як зазначали автори «Маніфесту комуністичної партії»²;
- таким, у якому «суспільно-корисна праця», а насправді праця на благо держави, є абсолютним пріоритетом;
- атеїстичним;
- суспільством «нової моралі», яка все індивідуальне, приватне і загальнолюдське цілком підпорядковувала «суспільному», себто державному, класовому та «ідеологічно правильному».

Закладені тоді антитези «радянське — буржуазне», «комуністичне — капіталістичне», «ми — вони» з часом усталились і визначали характер радянської ідеології аж до розпаду СРСР.

Третя програма партії (1961) запровадила офіційний термін «нова людина» на позначення «будівника комунізму», члена радянського суспільства, виписала характеристики «нового суспільства», що будує «світле комуністичне майбутнє» (причому основний наголос робився на ідеологізації суспільства, його вірності марксистсько-ленінській ідеології), та цієї «нової людини», ідеал якої змальований у «Моральному кодексі будівника комунізму».

Крім того, згадані «нові люди» мали створити «радянський народ», як назвав цю спільноту перший секретар партії Микита Хрущов. «Радянський народ» він окреслив як «нову історичну спільність людей різних національностей». У 1971 р. партія офіційно запровадила термін «радянський народ», визначивши його як спільноту, для якої немає ідейних чи національних розбіжностей між націями та етносами (постанова XXIV з'їзду КПРС).

— 1 —

Конституція
(основний закон)
Союзу Радянських
Соціалістичних
Республік від 07.10.1977.
<https://zakononline.com.ua/documents/show/169373> —
601884

— 2 —

Manifest der
Kommunistischen Partei,
1848. <https://oll.libertyfund.org/pages/marx-manifest>

Оновлена редакція партійної програми, ухвалена XXVII з'їздом КПРС (1986), відповідала на тогочасні виклики, пов'язані з перебувочою, а тому особливо наголошувала, що у «радянського народу» не могло бути національних суперечностей, і вкотре визначала «людину радянську» метою і засобом «комуністичного будівництва». Ідеалом бачилась політично-активна людина, вихована в дусі марксистсько-ленінської ідеології й відданості комунізму, радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму; для якої притаманне свідоме ставлення до праці та суспільних благ; яка є носієм комуністичної колективістської моралі.

Якщо проаналізувати й узагальнити тези радянської ідеології, можемо висунути, що головними визначальними рисами «нової радянської людини» були:

- безумовна політична лояльність;
- ідеологізація;
- знищення «національного», ототожнення «радянського» і «російського»;
- атеїзм;
- колективізм;
- суспільно-корисна праця, себто праця на благо держави;
- дихотомічне світобачення: сприйняття навколишньої дійсності у чорно-білих тонах, коли все, що маркується як «наше» «радянське» має безумовно позитивну конотацію, а все, що маркується як «чуже», «буржуазне», є безумовно негативним і навіть ворожим.

Зображення 1.

Джерело
<https://museum.studiesabroad.org/wp-content/uploads/2012/05/Religion-Poison-675x1024.jpg>

Зображення 2.

Джерело:
<https://id.pinterest.com/pin/501025527286281802/>

Інше важливе поняття на позначення «нової людини» — *Homo sovieticus* (як і похідне від нього «совок») — зараз має безумовно негативне, іронічне звучання, адже увійшло у загальний вжиток після публікації книги Олександра Зинов'єва «Гомо советікус» (1982). Одним з епіграфів до книги змушений до еміграції радянський філософ обирає «радянську народну мудрість», яка надто точно відображає суть існування радянської системи: «Ми будемо боротися за мир до того часу, поки каменю на камені не залишиться»³. Однак сам цей термін насправді мав радянське, а не «антирадянське» походження. Ще у 1960-х роках радянські підручники з біології писали про нову стадію антропогенезу: на просторах СРСР, за їхнім твердженням, відбувся новий виток у розвитку людини, й на зміну «людині розумній» (*Homo sapiens*) прийшла «людина радянська» (*Homo sovieticus*)⁴.

– 3 –

А. Зинов'єв, *Гомо советікус* (Lausanne: L'Age d'Homme, 1982), 7.

– 4 –

Інтерв'ю з Михайлом Кірсенком, Київ, 05.09.2005. Інтерв'ю провела Наталія Шліхта.

Які риси, поведінкові установки культивувала радянська система виховання?

«Людина радянська» мала бути лояльною (до держави, партії й особисто до вождя) та максимально заідеологізованою. Як працювала така безумовна відданість у 1928 р., пояснював один із ленінських соратників Георгій П'ятаков, згодом розстріляний у часи Великого терору:

Ми (більшовики) не такі, як інші люди... І якщо партія вимагає цього, якщо це необхідно та важливо для партії, ми будемо здатні силою волі впродовж 24 годин вигнати з нашого мозку ідеї, які ми накопичували роками... Так, я бачитиму чорне там, де я думав, що бачив біле, або ще можу бачити це, тому що для мене немає життя поза партією або окремо від узгодження з нею⁵.

– 5 –

Цит. за: М. Маля, *Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917–1991* (Київ: Вид-во «Мегатайп», 2000), 257.

Лише такі сліпо віддані партії люди могли займати державні посади усіх рівнів, оскільки в основу кадрової політики СРСР було покладено принцип лояльності, і аж ніяк не професіоналізму. Сталінський афоризм «Кадри вирішують все!» (1935) не втратив своєї актуальності аж до розвалу СРСР. Цими кадрами на посадах будь-якого рівня могли бути лише «правильні люди», що керувались п'ятаковською максимомою і цілковито підтримували владу, якій і завдячували своїм становищем.

Однак не тільки партійні чи державні діячі, а й пересічні радянські громадяни, виховані у такому дусі з дитячого садка, були готовими заперечувати реальність, якщо вона не відповідала офіційній «правді», дозволяли собі «вагатися лише з лінією партії» (як йшлося в популярному радянському анекдоті), мали завжди обстоювати цю «правду» і підтримувати тих, хто її продукував. Радянська ідеологія при цьому надавала відповідь на запитання, чому радянська держава найкраща, а радянські люди найщасливіші у світі, чим легітимізувала владу і мобілізувала населення на її підтримку.

Англійська антропологиня Крістел Лейн виокремлює три основні постулати, або «радянські священні традиції»⁶, якими оперувала тодішня ідеологія:

– 6 –

C. Lane, *The Rites of Rulers: Ritual in Industrial Society – The Soviet Case* (Cambridge University Press, 1981).

1. Марксизм-ленінізм зображувався ідеологією прогресу, трудящого люду, що переміг на «1/6 земного суходолу» у ході «Великої Жовтневої соціалістичної революції», яка вказувала шлях до «світлого комуністичного майбутнього», де не буде несправедливості, нерівності, експлуатації.

2. Радянська держава — це передова світова держава, яка «силою трудового подвигу радянської людини пододала відставання від Заходу» під час перших п'ятирічок і вийшла на «передові позиції» у світі, випередивши «загниваючі капіталістичні країни».

3. Нарешті, радянська держава — це найбільша військова потуга у світі, яка послідовно бореться за «мир у всьому світі» проти «світового зла». «Перемога у Великій Вітчизняній війні» стала найяскравішою перемогою добра над злом в історії, що виправдовувала радянську систему та надавала їй легітимності.

Ці постулати радянські громадяни навчилися сприймати на безумовному рівні: не йшлося про критичне вивчення марксистсько-ленінської ідеології, про критичне сприйняття будь-чого радянського. Йшлося про нову квазірелігію, чиї доктринальні установки потрібно було сприймати на віру: «марксистсько-ленінське вчення найбільш правильне, тому що єдино вірне», — пояснювали в радянських школах⁷. Таким чином, атеїзм, у його радянській версії, заперечував Бога і віру в нього, як конкурентну ідеологію, що «посягала» на душі тих, хто мав бути цілковито відданим лише партії та радянській державі.

Сприйняття цих ідеологічних постулатів, підсилене страхом будь-як висловити свою нелояльність, призводило до цілковитого нівелювання власного «я» (власної думки, позиції, приватності), свідомого розчинення у колективному радянському «ми», що мало постійно обстоювати себе перед обличчям «буржуазного ворога» і його численних «посібників», до відмови від приватного на користь публічного, радянського. Его-свідчення радянської доби (листування, щоденники, спогади) яскраво ілюструють це усвідомлення нерозривності радянського «я» і радянського «ми». «Здібності робітника, його роль розвиваються лише в колективі й завдяки колективу, і тому у спогадах вживання знаменника «я» жодним чином не повинно відтіснити, затемнити головне: колектив, масу, клас... тобто все те, без чого особистість не тільки не може розвиватися, але і просто жити й існувати»⁸. Ці слова мають конкретного автора (Лазаря Кагановича), однак відображають поширену життєву установку радянських громадян. Особливо показовими у цьому сенсі є свідчення тих, хто зміг кинути виклик радянській сис-

– 7 –

В. Голяховский, *Путь хирурга. Полвека в СССР. Воспоминания* (Москва: Захаров, 2006), 11.

– 8 –

Л. Каганович, *Памятные записки* (Москва: Вагриус, 2003), 17-18.

темі: процес розривання цього зв'язку з радянським «ми» був для них дуже болючим.

Чи не головним чинником формування «людини радянської» і консолідації радянського суспільства, як уже згадувалося у попередньому розділі, був образ ворога.

→ **детальніше про це див. розділ 2.1.**

В офіційній риториці повсякдення радянських людей поставало боротьбою за утвердження комунізму, за «соціалістичне будівництво» у несприятливій ситуації, коли повсюди — навколо і всередині — вороги. Мова пропаганди була повністю мілітаризована: у своєму житті радянська людина постійно воювала чи мала воювати на певних фронтах, від протистояння Заходу до фронтів освітнього, літературного, сільськогосподарського тощо, брати участь у найрізноманітніших кампаніях. Історія «побудови комунізму» ставала історією боротьби з внутрішніми (шкідники, шпигуни, троцькісти тощо) та зовнішніми (імперіалісти, капіталісти, фашисти тощо) ворогами. Підозрілість і жорстокість, ненависть і агресія щодо «ворогів» з кінця 1920-х рр. визначали світосприйняття «людини радянської».

Психологія «ворожого оточення», «оточеної фортеці» — характерна риса радянської ментальності, що культивувалась упродовж усього існування СРСР і максимально викристалізувалась під час «холодної війни». Створена пропагандою картинка «ворожого оточення» надавала легітимності владі, яка нібито захищала радянських громадян від зовнішніх посягань на їхній «добробут», спосіб життя і цінності.

До самісінького свого розпаду радянська система намагалася виховати нову наднаціональну спільноту під назвою «радянський народ». Однак, з моменту згортання політики коренізації й початку боротьби з «буржуазними націоналізмами» наприкінці 1920-х рр., відбувалося поступове ототожнення «радянського» і «російського». Саме «російське» ототожнювалось з «революційним», «пролетарським», «прогресивним». Російська мова ставала «мовою міжнаціонального спілкування» і кар'єри, мовою бюрократії й радянських мовних / мисленнєвих штампів, одним із головних маркерів «правильності» у СРСР. А заново віднайдена у середині 1930-х рр. «велика російська культура» практично підміняла собою «багатонаціональну радянську культуру». Це безпосередньо впливало на те, як у СРСР писали історію та розповідали про минуле.

Описуючи «людину радянську», дослідники надають їй численні негативні характеристики: від патерналізму, пасивності й безвідповідальності до підозрілості, пристосуванства, лицемірства й агресії, відсутності критичного мислення. Усі ці поведінкові стратегії, що пережили розпад СРСР і залишаються притаманними для «людини пострадянської»⁹, є прямим наслідком успішної роботи радянської пропаганди.

— 9 —

Як позбутися пострадянськості? (Київ: Інститут світової політики, 2012), 6-8. http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/postsov_all_ukr.pdf

Наскільки успішним і чому був радянський проєкт із витворення «нової людини»?

– 10 –

Н. Шліхта «Пострадянська «амбівалентність свідомості» української молоді», *Радянське минуле та його вплив на життя сучасної молоді: Результати опитування старшокласників України*. DVV International Ukraine, 2022. <https://bit.ly/3FTHeL>

– 11 –

J. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven: Yale University Press, 1985).

Як уже було сказано, «людина радянська» пережила розпад СРСР, а багато суто радянських установок продовжує визначати нашу дійсність, створюючи перешкоди для нагальних суспільно-політичних, соціокультурних й економічних змін. Крайнім прикладом є засвідчений опитуваннями вплив радянського минулого на «покоління Незалежності» — тих, хто народився після 1991 року¹⁰.

Причину такої «живучості» усього радянського слід шукати у всеохопності проєкту з витворення «нової людини». Радянська держава пропаганди, що не цуралась використовувати репресії супроти власних громадян, цілеспрямовано витворювала потрібного їй суб'єкта з дитячого садочка, використовуючи при цьому найрізноманітніший інструментарій (від освіти та ЗМІ до житлової й трудової політики). Американський історик Джеймс Скотт, визначаючи ступінь ефективності впливу дискримінаційної системи на населення, пише про сукупну дію трьох основних чинників: 1) прямого тиску влади (репресії); 2) непрямого тиску влади (пропаганда / освіта); 3) обґрунтованих очікувань населення щодо можливого застосування державою сили¹¹. Як засвідчують его-документи й інтерв'ю радянських громадян, ті, хто пережили 1930-ті—1940-ві рр., так і не зуміли позбутися страху, що репресії й голод можуть повернутися.

Ефективність дії цих трьох чинників максимально посилювалась через відсутність доступу до будь-якої альтернативної інформації. Повний державно-партійний контроль над ЗМІ, що з початку 1930-х рр. були перетворені на «засоби масової пропаганди / індоктринації», фізичне винищення потенційних носіїв альтернативної інформації, «залізна інформаційна завіса», що блокувала проникнення інформації з-поза меж СРСР, сприяли утвердженню ідеологічно-пропагандистської картини як єдино «правильної», «можливої» і «реальної».

При цьому лібералізація режиму після смерті Сталіна, а згодом «розрядка» у взаєминах із Заходом, що призвела до часткового порушення інформаційної ізоляції у 1970-х рр., не могли не вплинути на світобачення і поведінкові стратегії радянських громадян. Однак лише мала їх частина змогла вийти з-під впливу пропаганди, й саме цих людей ми називаємо дисидентами. Протест переважної більшості радянських громадян аж до кінця 1980-х рр. не виходив на політичний рівень, вони звикли співіснувати із системою, навчилися задовольняти в ній свої інтереси.

Додаткова література:

Каганов, Юрій. *Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія*. Запоріжжя: Інтер-М, 2019.

Кузнєцова, Євгенія. *Мова-меч. Як говорила радянська імперія*. Видавництво «Твоя Підпільна Гуманітарка», 2023.

Yurchak, Alexei. *Everything Was Forever, Until It Was No More. The Last Soviet Generation*. Princeton: Princeton University Press, 2005.

Для нотаток

Завдання для учнів

Завдання 2–1. «Моральний кодекс будівника комунізму» (1961)

Коментар для вчительства

«Моральний кодекс будівника комунізму» був прийнятий на XXII з'їзді КПРС (як частина водночас III Програми КПРС та Статуту КПРС) у 1961 році. Це сукупність принципів та норм поведінки, яких, на думку радянської влади, повинні були дотримуватися радянські люди. Під час роботи з ідеологічними документами важливо обговорити, як вони впроваджувалися, адже, на відміну від правових документів, не передбачали юридичної відповідальності. Такими засобами були насамперед пропаганда, виховна робота, зразки для наслідування та суспільне засудження й переслідування інакомислення.

Мета виконання завдання — зрозуміти, як впроваджуються ідеологічні / пропагандистські постулати через соціальний та моральний тиск; навчити добирати візуальний матеріал до текстів з історії.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

- **ГІО 3.1.** Добирає джерела історичної та суспільно значущої інформації.
- **ГІО 3.2.** Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.
- **ГІО 3.3.** Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.
- **ГІО 4.1.** Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.
- **ГІО 4.2.** Добирає та оцінює аргументи.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: взаємодія людей, інтереси та цінності; патріотизм.
- Людина і світ уявлень та ідей: світогляд і цінності, ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 11 клас. Україна в умовах деєталінізації.

Компетентнісний потенціал: громадянські та соціальні компетентності; інформаційно-комунікаційна компетентність; культурна компетентність.

Орієнтовний час для виконання: 15–20 хв.

Для нотаток

ДЖЕРЕЛО. «Моральний кодекс будівника комунізму» (1961).

У процесі переходу до комунізму дедалі більше зростає роль моральних основ у житті суспільства, збільшується сфера дії морального чинника та відповідно зменшується значення адміністративного регулювання взаємовідносин між людьми. Партія заохочуватиме всі форми свідомої самодисципліни громадян, які спрямовані на закріплення та розвиток основних правил комуністичного спільного життя.

Відкидаючи класову мораль експлуататорів, комуністи протиставляють збоченим егоїстичним поглядам і звичаям старого світу комуністичну мораль — найсправедливішу і найблагороднішу мораль, що виражає інтереси та ідеали всього людства, яке працює. Прості норми моральності та справедливості, які за панування експлуататорів спотворювалися чи безсоромно зневажалися, комунізм робить непорушними життєвими правилами як у відносинах між окремими особами, так і між народами. Комуністична мораль включає основні загальнолюдські моральні норми, які вироблені народними масами протягом тисячоліть у боротьбі із соціальним гнітом та моральними вадами. Особливо важливе значення у моральному розвитку суспільства має революційна мораль робітничого класу. Комуністична мораль під час будівництва соціалізму та комунізму збагачується новими принципами, новим змістом.

Партія вважає, що моральний кодекс будівельника комунізму включає такі моральні принципи:

- відданість справі комунізму, любов до соціалістичної Батьківщини, до країн соціалізму;
- сумлінна праця на благо суспільства: хто не працює, той не їсть;
- піклування кожного про збереження та примноження суспільного надбання;
- високе розуміння суспільного обов'язку, нетерпимість до порушення суспільних інтересів;
- колективізм і товариська взаємодопомога, кожен за всіх, всі за одного;
- гуманні відносини та взаємна повага між людьми: людина людині — друг, товариш і брат;
- чесність і правдивість, моральна чистота, простота та скромність у суспільному й особистому житті;
- взаємоповага в родині, піклування про виховання дітей;
- непримиренність до несправедливості, дармоїдства, нечесності, кар'єризму, користолюбства;
- дружба й братерство всіх народів СРСР, нетерпимість до національного й расового неприйняття;
- непримиренність до ворогів комунізму; справи миру й свободи народів;
- братерська солідарність із робітниками всіх країн, з усіма народами.

Текст перекладений з Програми КПРС 1961 року.

- 1 Прочитайте текст. Визначте ключові ідеї.
- 2 Яка мета цього тексту та хто є його аудиторією?
- 3 Поділіть текст на дві частини — вступну та виклад тез.

За вступною частиною:

- простежте, як будується протиставлення «ми» — «вони»; хто ці «вони», на вашу думку?
- підкресліть словосполучення, що є гаслами; наскільки ця частина насичена ними? Чи легко читати й зрозуміти цю частину?
- перевірте, чи проявляється тут «мова ворожнечі»?

За основною частиною:

- підкресліть ключові слова кожного з постулатів; яких сфер життя вони стосуються?
- порівняйте стиль викладу основних тез зі вступом; чи є вони простими й зрозумілими та чому?

- 4 Загальне обговорення («коло ідей» або створення «хмари ідей»). Як пересвідчитися, що громадяни дотримуються норм, передбачених цим затвердженим документом? Чи містить цей документ санкції за порушення норм? Яким чином можна впровадити цей документ у життя?

- 5 Оберіть кілька тез із джерела та знайдіть плакати часів СРСР, що ілюструють їх. Підготуйте невелику презентацію щодо цього (як варіант домашнього завдання).

Рекомендовані ресурси для пошуку зображень:

- «Україна Модерна» <https://uamoderna.com/md/kosiv-posters/>
- «Історична правда» <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/26/47661/>

- 6 Чи відповідали ці ідеологічні тези дійсності? Доберіть низку аргументів, що підтверджують вашу думку.

«Україна Модерна» <https://uamoderna.com/md/kosiv-posters/>

«Історична правда» <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/26/47661/>

Завдання 2–2. Поради радянським педагогам

Коментар для вчителів

Книга Василя Сухомлинського «Сто порад вчителю» стала наріжним каменем української та радянської педагогіки, яку вивчають і досі як основну методичну працю. Вона була видана спочатку російською мовою 1967 року, перекладена українською — 1976-го. Критичний погляд зараз, через більш ніж пів століття після створення, необхідний для перегляду ключових принципів виховання у школі: колективізму, трудовій основі, виховання патріота на прикладах так званої Великої вітчизняної війни. Для учнівства ознайомлення з текстом допоможе зрозуміти, як відбувалося виховання в радянській школі за сутністю піонерської організації, особливостями радянського патріотизму.

Мета виконання завдання — зрозуміти, як впроваджувалася радянська ідеологія через виховання дітей / вчителів у школі; навчити розрізняти радянські пережитки в сучасному шкільному вихованні.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

- **ГІО 3.1.** Добирає джерела історичної та суспільно значущої інформації.
- **ГІО 3.2.** Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.
- **ГІО 3.3.** Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.
- **ГІО 4.1.** Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.
- **ГІО 4.2.** Добирає та оцінює аргументи.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: взаємодія людей, інтереси та цінності; патріотизм.
- Людина і світ уявлень та ідей: світогляд і цінності, ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 11 клас. Україна в умовах десталінізації. Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Компетентнісний потенціал: громадянські та соціальні компетентності; навчання впродовж життя.

Орієнтовний час для виконання: 15–20 хв.

ДЖЕРЕЛО. Василь Сухомлинський «Сто порад вчителю».

66. Як виховувати юних лєнінцїв. Роль вчителя у житті піонерської організації

З того часу, як діти поступають в піонерську організацію, для них починається новий етап суспільно-політичного життя. Багаторічний досвід переконав мене в тому, що головне завдання педагога, вихователя первинного колективу — одухотворити життя піонерського загону піднесеними цивільними ідеалами. Піонерський загін — це найважливіша форма організації цивільного, суспільно-політичного життя дітей і підлітків. Життя піонерського колективу повинне бути таким, щоб дітей і підлітків одухотворяло, духовно збагачувало, об'єднувало щось незрівнянно значніше, ніж індивідуальні схильності й здібності, інтереси й захопленість працею, творчістю.

...Як це здійснюється практично? Перш за все в суспільно-політичній, ідейній насиченості діяльності дітей, підлітків. Батьківщина, рідна земля, завоювання революції, Комуністична партія, святині Великої вітчизняної війни — все це повинно увійти до юних сердець як найдорожче, глибоко особисте, таке, що примушує прискорено битися серця...

...Впродовж всього періоду перебування в піонерській організації (5 років) ми постійно розкриваємо перед юними лєнінцями такі ідеї: всі матеріальні й духовні багатства, які нам дають старші покоління, завойовані дорогою ціною, кожен клаптик радянської землі рясно политий кров'ю наших дідів і прадідів; кожний із нас без Батьківщини — ніщо; тільки могутні руки Батьківщини є тією казковою силою, яка піднімає, прославляє кожного з нас; коли б не двадцять мільйонів героїв, полеглих у боях проти фашизму, за свободу і незалежність нашої Батьківщини, ми б не знали щастя безтурботного дитинства і отроцтва; наш священний обов'язок — боротися за велич, могутність великої Радянської Батьківщини, знати її, дорожити нею як найсвятішим, ні з чим не порівняним і не зіставним.

...У кожному піонерському загоні у нас проводяться подорожі по Батьківщині. Це цікаві, такі, що хвилюють, розповіді про природні багатства і народи нашої країни. Перед юними лєнінцями — карта. Кожна розповідь присвячується одному куточку нашої Батьківщини. Діти в думках подорожують від свого рідного села все далі й далі на схід. Ми показуємо їм картини та діафілми про життя і працю радянських людей. ...Подорож по Батьківщині — це не тільки пізнання розумом і серцем того, що є в даний час, але і екскурс в минуле. Ми розповідаємо дітям про боротьбу народів проти соціального пригноблення й іноземних загарбників.

Відчуття єдиної сім'ї, відчуття дружби народів — одне з найскладніших і глибших відчуттів... Для виховання цього відчуття необхідна діяльність, натхнення ідеями. Наші піонери дружать з дітьми братських народів нашої країни. Особливо міцна у нас дружба з юними лєнінцями Росії й Білорусії. Більше п'ятнадцяти років наші діти дружать з піонерами Смоленщини й Білорусії, що живуть на берегах Дніпра. Щороку

в один і той же день і годину українські, білоруські й російські діти йдуть на берег великої річки та висаджують Дерево Дружби. Юні ленінці присягнулися: скільки років існуватимуть наші три школи, стільки дерев буде посаджено на берегах Дніпра. ...Наш педагогічний колектив переконався, що відчуття дружби народів — це один із найтонших, найблагородніших, самих піднесених рухів людської душі; у цьому русі органічно зливається суспільне й особисте. Ми вважаємо виключно важливими те, що хлопчики та дівчатка вкладають це відчуття в працю; кожен піонер у день Дружби садить дубок на згадку про вічну дружбу зі своїм ровесником; проходять роки, дерево росте, догляд за ним так само ушляхетнює людську душу, як турбота сина про матір.

У кожного піонерського загону є пам'ятне, священне місце, де відбулася битва в роки громадянської або Великої вітчизняної війни. На цьому місці створюється живий пам'ятник героям: діти висаджують жолуді, зібрані з двохсотрічного дуба. Піонерів надихає думка про те, що їх живий пам'ятник стоятиме не менше п'ятисот років не тільки нагадуючи людям про героїв, але і приносячи радість подорожнім, що втомилися. Недалеко від берега Дніпра юні піонери-слідопити знайшли великий, такий, що увійшов до землі, камінь. Очевидці боїв за звільнення України від фашистських загарбників розповіли, що біля цього каменя більше доби тримали оборону два радянські бійці, що першими переправилися з лівого берега на правий під час форсування Дніпра. Піонери знайшли безліч осколків каменя, відбитих кулями. У каменя посадили два дуби — на згадку про двох героїв, що віддали життя за рідну землю. Після довгих пошуків знайшли родичів полеглих героїв, вони приїжджали до нас у гості з далекого Сибіру. Піонери, що поступають у комсомол, передають, як естафету, наступному поколінню юних ленінців живі пам'ятники героям.

Шанування пам'яті полеглих за свободу і незалежність Радянської Батьківщини стало найважливішою ідеєю в житті піонерської дружини й кожного загону. За декілька років юні ленінці створили Кімнату Вічної Слави. Тут — портрети наших земляків, полеглих на фронтах Великої вітчизняної війни. Дбайливо, як безцінні крупичі честі й слави народу, записують піонери розповіді учасників битв, що відбувалися на суші, на морі, в повітрі. Ніхто не забутий і ніщо не забуте — ці слова стали для наших вихованців девізом.

67. Як доносити до розуму і серця юних ленінців ідеї комуністичної партії

Слова учать, приклади ваблять — говорить старовинне латинське прислів'я. Наш педагогічний колектив одну з найважливіших своїх виховних цілей бачить у тому, щоб комуністичні ідеї розкривалися перед свідомістю і серцем дітей і підлітків в яскравих образах, на прикладах, що втілюють найвищу людську красу — боротьбу за щастя народу, самовідданість у цій боротьбі, вірність переконанням, непохитність у подоланні труднощів, непримиренність до ворогів комуністичної ідеології. Ми прагнемо, щоб в дитячі та підліткові роки серце кожного вихованця

буквально полонила, одухотворила всю його істоту людина, життя якої є справжньою боротьбою за комунізм. Як тільки діти пов'язали червоні краватки й дали урочисту клятву, я, вихователь, проводжу з ними раз або двічі на тиждень Комуністичні читання...

Комуністичні читання — це і читання книг, і яскраві, захоплюючі розповіді. Впродовж багатьох років склалася певна тематика читання і розповідей. Ми читаємо і розповідаємо про таких видатних борців-комуністів, як Дзержинський, Свердлов, Лазо, Тельман, Дімітров, Камо, Фучик, Микола Островський, Нікос Белоянніс. Про життя і боротьбу за щастя людства великого вчителя — Володимира Ілліча Леніна.

...Ця віра в святе і непохитне, в красу ідейної мужності, засвічена вогником Комуністичних читань, розгорається яскравим факелом лише за умови, коли людина прагне виразити собою, своїми вчинками те, що здивувало, захопило її в яскравому, мужньому житті комуніста. Не тільки щось робити, але і щось доводити своїми вчинками, своєю працею — це дуже важливе правило комуністичного виховання і самовиховання... Ми прагнемо до того, щоб наші вихованці своєю працею доводили: що в нашому суспільстві чоловік людині друг, товариш і брат; що вільний трудівник хоче бачити в праці самого себе, хоче залишити в створенні своїх рук власну красу; що працею і лише працею громадянин соціалістичного суспільства затверджує свою честь, гідність; що в будь-якій, найскромнішій справі праця може підвестися до творчості, стати поезією, джерелом нового натхнення; що своєю працею кожен громадянин укріплює силу і могутність нашої Батьківщини.

Зробити так, щоб праця одухотворялася цими високими спонуками — в цьому і полягає, здається, одна зі сторін майстерності ідейного виховання юних ленінців... У вас, мій друг, може виникнути подив: автор почав говорити про те, як донести до розуму і серця піонерів ідеї Комуністичної партії, а перейшов до праці. Але ж наш час — це час трудового творення. Треба вивчати молоде покоління бути мужнім перш за все в праці. Саме у праці в ім'я перемоги комунізму розкривається у наш час людина.

92. Як донести до розуму і серця підлітків і юнацтва дух сучасності

Найважливіша ідея сучасності: долі миру вирішує будівництво комунізму в нашій країні. У світі відбувається гостра, непримиренна ідеологічна, політична боротьба. Сотні тисяч добре оплачуваних капіталістами буржуазних ідеологів обмовляють нашу країну, хвилі сотень радіостанцій щохвилини вивергають мільйони слів брехні — й усе це переслідує мету духовно розтлити наше молоде покоління, переконати його, що немає і не може бути ніяких ідей, за які варто було б боротися. Проповідники й захисники буржуазного, «вільного» способу життя таємно сподіваються переконати нашу молодь в ілюзорності ідейного життя, в тому, що вищою метою людини і в капіталістичному, і в соціалістичному суспільстві є матеріальне благополуччя, а не якісь «ефемерні

ідеї». Відлучення радянської молоді від комуністичних ідей — така головна мета буржуазної пропаганди.

...Ми прагнемо до того, щоб політична інформація, яка проводиться в старших (IX–X) класах, була яскравою розповіддю, що хвилює, про боротьбу ідей. Раз у неділю збираються всі старшокласники. Директор школи розповідає стисло про події всередині нашої країни й за кордоном... З кожною новою бесідою хлопці та дівчата все більше переконуються, що правда на стороні комуністичних ідей.

Наша сучасність — це велич, краса людського духу. Ідеї живуть у нас в людських справах, долях, вчинках. Збираючи раз на тиждень для бесіди своїх старшокласників, я розповідаю їм про ті прості, нічим не визначні з першого погляду події, які, якщо глибоко проникнути в їх сенс, приголомшують серця, будять відчуття гордості за те, що ми — співгромадяни й сучасники тих, чиє життя — звичайне в нашому суспільстві — є насправді дороговказною зіркою для молоді.

Одна з моїх розповідей — про російську жінку Єпістинію Федорівну Степанову. Дев'ять синів виростила вона, і всі дев'ять загинули в боях за свободу і незалежність нашої великої Батьківщини. Жоден підліток не може спокійно слухати слова матері: «Приходили до всіх матерів солдати, й у кожного я питала, де мої сини... І вночі чекаю їх, і вдень чекаю». Повторюючи ці материнські слова, показуючи фото, на якому зображена жінка, що втілює в собі красу, велич, мудрість всього роду людського, я прагну донести до юних розумів і сердець приголомшливе трагічне звучання цього факту, щоб слово про матір зазвучало як реквієм тим, хто не прийшов з війни, щоб кожен мій вихованець поставив перед собою питання: хто ж відповість за святі сльози матері? Щоб на зорі життя кожного схвилювали благородні цивільні відчуття, щоб кожен ще глибше зненавидів ворогів своєї Вітчизни.

Розповідаючи про двох мужніх трактористів, які ціною свого життя врятували від вогню тисячі гектарів радгоспної пшениці, я ставлю перед собою виховну мету: щоб при світлі вогню, на якому згоріли герої, кожен підліток, кожен хлопець побачив найпотаємніші куточки свого серця. «Ви знаєте, юні мої друзі, що в нашому суспільстві немає нічого дорожчого за людину. Але якщо людина по велінню свого серця віддає в ім'я чогось життя, це означає, що є щось непорівнянне і незіставне з життям кожного з нас, є святе і священне — Батьківщина».

Кожен день, кожен тиждень відкривають нову, ось таку ж, як ці дві, яскраву сторінку живої історії нашої героїчної сучасності. Умійте, мій друг, відкрити перед юнацтвом цю книгу. Відкрийте її так, щоб жодна сторінка цієї вогненної книги не залишилася непрочитаною.

Довідка про автора

СУХОМЛИНСЬКИЙ Василь Олександрович (28.09.1918–02.09.1970) — педагог, публіцист, письменник, громадський діяч. Член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР (1957) та Академії педагогічних наук СРСР (1968). Заслужений учитель УРСР (1958). Герой Соціалістичної Праці (1968).

Народився в с. Василівка (нині — село Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл.) в родині тесляра і столяра О. Сухомлинського. Початкову освіту здобув у Василівській семирічці (1926–33). У 1934 році став студентом підготовчих курсів при Кременчуцькому педагогічному інституті; того ж року вступив до цього закладу на факультет мови та літератури. Через хворобу в 1936 році перейшов на заочне відділення Полтавського педагогічного інституту, вже працюючи викладачем української мови й літератури Василівської та Зибківської семирічок (1935–38). З 1938-го — вчитель української літератури в Онуфріївській середній школі, згодом — завідувач навчальною частиною. З 1948 року і до кінця життя працював директором Павлиської середньої школи.

У 1955 році захистив у Київському університеті кандидатську дисертацію на тему: «Директор школи — керівник навчально-виховної роботи». 1956-го опублікував у Москві першу монографію «Воспитание коллективизма у школьников». Одна за одною вийшли його книги з теорії й методики виховання дітей, які він впроваджував на практиці. У працях «Верьте в человека» (1960), «Духовный мир школьника» (1961), «Людина неповторна» (1962), «Воспитание личности в советской школе» (1965) та ін. він проголосив пріоритет особистості в навчально-виховному процесі — проблему, якої не торкалася офіційна педагогіка. Найвідоміша праця Сухомлинського — «Серце віддаю дітям» (1969), яка отримала 1-шу премію Педагогічного товариства УРСР (1973) і Державну премію УРСР (1974), була перевидана 9 разів в радянській Україні (1971–88), двічі — в Кишиневі (1978, 1979) та Мінську (1981, 1982), а також 50 разів за кордоном 25 мовами, як і інші його твори (особливо в Німеччині та Японії).

Текст поданий за Герасимова Г. П.

СУХОМЛИНСЬКИЙ Василь Олександрович

http://www.history.org.ua/?termin=Sukhomlynskyj_V

- Для нотаток**

[illegible]

[illegible]

Розділ 2.3. Радянський ритуал як інструмент контролю

2.1. Радянський Союз як держава пропаганди

2.2. Кого виховувала радянська система?

2.3. Радянський ритуал як інструмент контролю

2.4. Історія в радянській пропаганді

2.5. Творення історичного міфу про «братні народи»

2.6. Стереотипні образи українців у радянській пропаганді

Ритуали бувають релігійні та світські. На думку дослідників, світський ритуал — це стилізована соціальна дія, яка через використання символів відображає і визначає соціальні взаємини. Більш конкретно, за його допомогою здійснюється легітимація влади та наявного політичного порядку; ефективно закріплюються ідеологічні установки; створюється і підтримується ціннісний консенсус у суспільстві; відбувається запобігання соціальним конфліктам, унеможливаються конфлікти населення з владою; формуються бажані стереотипи поведінки¹. Помилковим буде стверджувати, що світський ритуал використовувався лише в СРСР; він залишається неодмінною складовою життя будь-якого сучасного суспільства. Водночас масштаби ритуалізації усіх аспектів життя в радянській державі, маніпулювання символами заради утвердження і підтримання владного контролю над власними громадянами були небаченими в контексті ХХ століття. Позаяк радянські світські ритуали не лише визначали соціальні взаємини, а й трансливали офіційне бачення історії. У цьому підрозділі ми поміркуємо про таке:

- Радянська ідеологія як квазірелігія. Основні характеристики радянської обрядової системи.
- Меморіалізація «сакральних» подій радянської історії.
- Культ вождя у СРСР.

– 1 –

О. Коляструк, “Політичні ритуали” в Українське суспільство в 1960–1980-х рр. *Історичні нариси* за ред. Віктора Даниленка. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022), 34.

➔ **ПЛАКАТ, ПРИСВЯЧЕНИЙ СТАЛІНУ**

Джерело: <https://www.kavkaz-uzel.eu/blogs/83772/posts/44423>

Радянська ідеологія як квазірелігія. Основні характеристики радянської обрядової системи

Для аналізу радянської квазірелігії² та радянського ритуалу доречно скористатися концептом «винайдених традицій», запропонованим Еріком Гобсбаумом, про який вже згадувалося раніше³.

Революції чи прогресивні рухи, чие завдання — порвати з минулим, насправді мають своє минуле, до якого необхідно звертатися (наприклад, увіковічення «Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Перемоги у Великій Вітчизняній війні» тощо). Себто, саме *історія* стає інструментом, що надає легітимності теперішньому.

→ **детальніше про використання історії політичними режимами див. розділ 1.2 та 1.4.**

«Винайти традицію» стає особливо нагальним під час швидких політичних і соціальних змін, коли на старі традиції більше не можна покликатись. У СРСР саме старий матеріал — з відсталого, розкритикованого пропагандою, «темного царського» минулого — часто використовувався, щоб сконструювати нові традиції, які служили б на користь «побудови комунізму» і «досягнення прогресу». Таке переосмислення і привласнення «старого» особливо яскраво простежується при витворенні культу вождя.

Попри декларативне заперечення «царського минулого» і тривалу боротьбу з релігією, радянські ідеологи взували, як уже згадувалося, й на досвід російського православ'я, і на усталені в імперські часи моделі презентації влади / владних інституцій населенню. Ще у 1976 р. професор Гарвардського університету Едвард Кінан написав статтю «Традиції московської політичної культури» («Російська політична культура»), де висунув тезу, що тогочасна *радянська політична культура* сягала своїм корінням традицій Московського царства⁴.

Ідею про те, що марксистська ідеологія має стати *новою релігією*, ще на початку ХХ ст. висунули російські марксист-«богобудівники», серед яких найвідоміші Максим Горький та Анатолій Луначарський. Богобудівники бачили себе творцями нової світської форми релігії — *соціалістичної релігії*, своєрідної «*релігії людства*» (саме людство, а не Бог, опинялось у центрі нового віровчення). Вони розуміли, що складне Марксове вчення аж ніяк не могло набутися поширення серед масово неграмотного населення Російської імперії. А тому пропонували перетворити його на релігію, яка б сприймалась на рівні віри й емоцій, таким чином поширюючись і мобілізовуючи прихильників.

Майбутній перший нарком просвіти СРСР Анатолій Луначарський писав про Маркса як про релігійного мислителя. Саме він розробив теорію «богобудівництва» у праці «Релігія і соціалізм» (1908). З його ж ініціативи практично одразу після захоплення більшовиками влади розпочалася розробка нової обрядової системи, завданням якої було перетворити конкретну історичну подію — «Жовтневу революцію» — на інструмент, що за допомогою ритуалізації «полум'я революції» міг

– 2 –

Термін «квазірелігія» щодо політичних ідеологій, які функціонально повторюють і намагаються витіснити релігію, однак не мають стосунку до сакрального, використовується в західній соціології з 1950-х рр. Докладніше про це див.: Я. Ювсечко, «Тоталітарні ідеології як форма квазірелігійних вірувань.» *Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті»* (Львів, 2020), 543-546.

– 3 –

Англійський історик стверджує: «“Винайдена традиція” означає низку практик ритуального або символічного характеру, зазвичай обумовлених прямо чи опосередковано прийнятими правилами, які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність, що автоматично передбачає зв'язок з минулим»: Е. Гобсбаум, «Вступ: винаходження традицій» у *Винайдення традицій* за ред. Е. Гобсбаум і Т. Рейнджер (Київ: Ніка-Центр, 2005), 13.

– 4 –

Кінан Е. Традиції московської політичної культури // *Російські історичні міти*. Вид. друге, випр. і доп. Київ: Критика, 2003. С. 82-190.

би мобілізувати «енергію мільйонів» задля побудови «нового світу». Перші пореволюційні свята (1 Травня, перша річниця більшовицького перевороту) розвивали ідеї «богобудівників»: Вони були масштабними інсценізаціями, театралізованими видовищами: спорадичними, масовими, ініційованими знизу.

Однак невдовзі характер святкувань змінився: їх починають розглядати як такі, що повинні «організовувати» людей. Парад, у центрі якого «переможна» Червона армія, став основним елементом державних свят, а «святкові демонстрації трудящих» чітко контролювалися і вписувалися в загальну канву свята. *Організація, порядок, контроль* відтоді набули більшої пріоритетності для розбудови «нового суспільства», у порівнянні з *ініціативами знизу й імпровізованістю*, що визначали перші постреволюційні святкування.

Ідеї «богобудівників» були відкрито розкритиковані Леніним. Однак це не завадило політичному режиму відразу після смерті вождя перетворити його на культ, що став одним зі стовпів «нової релігії». Мавзолей, де зберігалося муміфіковане тіло Леніна, став центральним місцем паломництва для радянських громадян, а після Другої світової війни — і гостей із соцтабору, і «трудящих з усього світу». Радянський ритуал — офіційною мовою «нова радянська / соціалістична обрядовість» — став інструментом радянської квазірелігії. При цьому показово, що в перші пореволюційні роки ця нова обрядовість розглядалась винятково як один зі способів боротьби з релігією. Та уже в період сталінізму і особливо після Другої світової війни політичний режим свідомо створював «нову релігію», яка б зцементовувала «радянський народ» і виконувала б усі ті завдання, про які йшлося вище.

Ба більше, йшлося не лише про суспільно-політичний простір, не лише про політичний ритуал (новий радянський пантеон і культ вождя, сакралізацію певних подій минулого, радянський червоний календар, обряди ініціації у жовтенят, піонерів та комсомольців), а й про приватне життя громадян. Адже, нагадаємо, «нова радянська людина» могла

➔ **ПЕРШИЙ МАВЗОЛЕЙ, ЯКИЙ ПРОСТОЯВ ДО БЕРЕЗНЯ 1930 РОКУ**

Джерело: https://tatlin.ru/articles/mavzolej-v-kratchajshie_sroki

мати лише одну — єдино правильну — віру, а тому з народження мала долучатися до неї й також послуговуватись нею у своєму особистому і сімейному житті. «Червоні хрестини», звіздини, комсомольські весілля, світський поховальний обряд, які вперше почали розроблятися з ініціативи «богобудівників» ще у 1920-х рр., у брежнєвський період стали неодмінною частиною повсякдення, через них радянська ідеологія ставала складовою життя кожного з радянських громадян.

Меморіалізація «сакральних» подій радянської історії

Так звані «червоні дати» радянського календаря — це меморіалізація тих подій, що, на думку партійних ідеологів, становили зміст радянського проєкту. У перші пореволюційні роки партія заборонила Новий рік, бо вважала його виявом «старого ладу» і «міщанства», натомість початок року слід було відраховувати від дати революції. Однак згодом Новий рік довелося повернути, оскільки новорічні святкування мали витіснити християнське свято Різдва: у 1936 році Новий рік стає державним святом, у 1948-му — неробочим днем, що наповнюється радянською символікою.

Ідеологічне значення радянського Нового року пояснювалось тим, що це свято витісняло християнські традиції з повсякдення радянських громадян. Решта ж «червоних дат» мали символічно утвердити основні постулати радянської ідеології. «З початку свого існування масові свята виступали як засіб комуністичного виховання мас і безпосередньо прилучалися до партійної пропаганди», — читаємо в одній із пропагандистських методичок кінця 1970-х рр.⁵ 23 Лютого — День Червоної армії і флоту — мав просувати низку пропагандистських тез: про військову могутність СРСР, про обов'язок кожного захищати радянську Батьківщину, про мілітаризацію суспільства і, звісно, про єдність «радянського народу». 8 Березня — Міжнародний жіночий день, що з 1965 р. став вихідним, — створював нагоду для просування радянських наративів про жінку (трудівницю-комуністку), жіночу емансипацію та рівність чоловіків і жінок у СРСР. Не менш важливим був інтернаціональний характер свята, що дозволяв вкотре підкреслювати ідеологічну єдність трудящих — у цьому випадку жінок-трудівниць — у їхній боротьбі за свої права проти «капіталістів-експлуататорів».

Безумовно центральними для радянського календаря були три дати, що несли першочергове ідеологічне й символічне навантаження. Йдеться про 1 Травня — День міжнародної солідарності трудящих, 9 Травня — День Перемоги у Великій Вітчизняній війні та 7 Листопада — День Великої Жовтневої соціалістичної революції.

1 Травня був особливо важливою датою в ранній радянський період, адже символізував єдність з трудящими усього світу і обіцяв їм визволення після «світової пролетарської революції». Показово, що саме 1 Травня було першим святом, що офіційно відзначалося після

– 5 –

Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні / В. К. Борисенко, В. Ю. Келембетова, А. П. Обертинська та ін. – К. : Політвидав України, 1978. – С. 228-253.

більшовицького перевороту. Коли ідеї світової революції зазнали краху, основним змістом цього свята стало відзначення трудових звершень у СРСР, а також ствердження пропагандистської миролюбної риторики («За мир в усьому світі»).

7 Листопада було головним радянським святом аж до часу утвердження культу «Великої Перемоги» за Леоніда Брежнєва. Адже йшлося про меморіалізацію події, що демонструвала перемогу марксистсько-ленінської ідеології, закладала основи радянської державності й символізувала народження «нового світу». Американський історик Фредерік Корні розглядає «Жовтневу революцію» як перший радянський «проект пам'яті», що закладав основи як більшовицького розуміння історії (коли існує лише єдино правильна її версія, яку всі громадяни мають прийняти та яку повсякчас необхідно стверджувати через спростування «буржуазних фальсифікацій історії»), так і підходів до меморіалізації «сакральних» подій⁶. Радянський політичний ритуал, що охоплював масові святкування, основною складовою яких були військові паради й демонстрації трудящих; нову топоніміку (від називання вулиць і підприємств до міст і областей); спорудження монументів; присвячення до «червоних дат» трудових звершень, різноманітних кампаній; увічнення пам'яті через твори мистецтва (кіно, літературу, музику); демонстрацію «єдності партії і народу» через проведення святкових зборів, концертів в усіх установах (від дитячого садочка включно) на всіх рівнях; ювілейні відзнаки тощо, — був вироблений саме на основі відзначення дня «Жовтневої революції».

День Перемоги був вперше відзначений у 1945 р. Однак 1947-го це свято скасували, адже жива пам'ять про війну аж ніяк не відповідала радянському пропагандистському образу «Великої Вітчизняної війни» з його тезами про «моральну єдність радянського народу», який «під мудрим керівництвом партії», йдучи на численні жертви, переміг злого фашистського ворога, тим підтвердивши перемогу марксистсько-ленінської ідеології, радянських цінностей тощо. Офіційне «віднавлення» Дня Перемоги у 1960-х рр. стало можливим, коли були фізично знищені або ізольовані носії альтернативних пам'ятей про війну. Водночас нагальність запровадження нового «загальнонародного» свята пояснювалась тим, що обіцянка «світлого комуністичного майбутнього» все менш ефективно виконувала свою мобілізаційну і легітимізаційну роль. Адже, попри всі офіційні обіцянки (на XXII з'їзді партії у 1961 р. комунізму обіцяли досягти через 20 років), те майбутнє все не наставало.

Культ «Великої Перемоги» натомість пропонував легітимацію усієї радянської дійсності через ствердження безумовної перемоги над абсолютним злом. В офіційній риториці війна і Перемога сакралізувалися, вони перестали бути конкретними історичними подіями, стаючи натомість понадчасовими — це *Священна війна проти темряви, безсмертний подвиг* «радянського народу». Це свято поєднувало у собі центральні ідеологічні постулати (про єдино правильну, а тому переможну ідеологію, про успіхи «соціалістичного будівництва» і про найбільшу

військову потугу, яка «бореться за мир в усьому світі», але готова протистояти усім ворогам і нищити «фашизм» у всіх його численних проявах: від антиурядових повстань в Угорщині 1956 року до неприйнятних для Москви реформ у Чехословаччині 1968-го), сприяло єднанню поколінь радянських людей, цементувало єдність «народу-переможця» й партії, під «мудрим керівництвом» якої він переміг.

Култ вождя у СРСР

Вкоріненість радянської політичної культури у російській імперській максимально сприяла утвердженню культу вождя у СРСР. Персоніфікація влади, народна віра в «царя-батюшку», який захищає «простий народ», віра у непогрішність верховної влади, яка завжди захистить перед свавіллям «місцевих бояр», — усі ці традиційні установки робили култ вождя дієвим інструментом у взаєминах влади та населення. Адже для маси населення йшлося про звичну форму сприйняття влади, а для керівництва держави — про зручний і дієвий спосіб легітимації

→ **детальніше про героїзацію історії див. розділ 1.3.**

Особливе місце в радянській квазірелігії посідав култ Леніна, врешті, він став одним із головних стовпів «нової релігії» та й змістом усього «радянського» загалом. Ще за життя Леніна, у 1923 р., розпочалася публікація його праць, які одразу після смерті вождя стали «священими текстами». Будь-яка критика Леніна ставала неприпустимою. Споруджувалися пам'ятники Леніну по всій державі; створювалися

→ **АГІТАЦІЙНИЙ ПЛАКАТ**

Джерело: <https://bit.ly/3A1DyC>

численні «ленінські куточки» на всіх підприємствах; іменем вождя називали все: від міст до побутових приладів. Мавзолей став «святим місцем», де абстрактні принципи марксизму-ленінізму отримали своє конкретне втілення, і до якого відбувалося масове паломництво. Один із соратників Леніна, Григорій Зинов'єв, визначив основну функцію такого місця паломництва: «Насправді, стежка, що веде сюди [до Мавзолею], не заросте ніколи... Пройдуть десятиліття, століття, а ця гробниця буде для мільйонів людей у всьому світі все ближче і ближче. І будуть здійснювати сюди паломництва... Ленін помер, ленінізм живий!».

Кожен аспект життя в радянській державі супроводжувався посиленням на слова і діяння Леніна, відбувалась легітимація кожного нового першого / генерального секретаря як «єдино вірного» наступника Леніна. Врешті, сама комуністична партія утверджувала свою «керівну роль» як «партія Леніна». На офіційне гасло перетворили слова Маяковського: «Ми говоримо "Ленін", маємо на увазі "партія". Ми говоримо "партія", маємо на увазі "Ленін"». Будь-які зміни, реформи у СРСР здійснювали під гаслами повернення / відновлення «ленінської правди», «ленінських принципів», що було основним мотивом як хрущовської «десталінізації», так і реформ часів Перебудови.

Як зазначає американська дослідниця Ніна Тумаркін:

— 7 —

Tumarkin N. *Lenin Lives! The Lenin Cult in Soviet Russia*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997.

В остаточному вигляді культ Леніна був планомірною системою символів і ритуалів, сукупне призначення яких полягало в тому, щоб викликати як у безпосередніх учасників, так і у глядачів благоговійне почуття, необхідне для встановлення емоційного зв'язку між ними та партією, уособленням якої виступав Ленін⁷.

Ленін був «присутнім» усюди, як засвідчує радянський анекдот про напис на психіатричній лікарні — «Ленін з нами». Життя дітей і підлітків у СРСР теж було неможливо уявити без вождя. Його ім'я носили дитячі та юнацькі організації, членство в яких, як і все у СРСР, було «добровільно-примусовим»: Всесоюзна піонерська організація ім. В. І. Леніна та Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді (комсомол). У школі портрети Леніна висіли у кожному класі, а слова «Вчитися, вчитися і ще раз вчитися» повторювались на кожному кроці. Кожен підручник відкривався портретом чи то маленького Володі Ульянова (як-от Буквар і Читанка), чи вже дорослого вождя. Його цитатами рясніли усі шкільні підручники, не важливо, йшлося про літературу, математику чи біологію. Бюсти Леніна стояли біля шкіл і у вестибюлях. Саме біля них здійснювались усі урочисті заходи, більшість з яких мали завданням ствердити відданість «соціалістичній Батьківщині», партії, втілений в образі вождя, та конкретно її тогочасному лідеру як «продовжувачу справ Леніна». Врешті, кожен радянський школяр «носив вождя на грудях» (а тому «тримав у серці», як наголошувала пропаганда): жовтенята — значок із маленьким Володею Ульяновим, піонери — із серйозним Ульяновим-гімназистом, комсомольці — з дорослим вождем. «Ленінські суботники», «ленінські куточки», «ленінські

змагання» — насправді важко знайти щось не ленінське в офіційному шкільному повсякденні.

Про те, наскільки успішним був цей культ, можемо висновувати з двох різних за часом, але схожих за характером суспільних явищ. Перше — це здійснення «замахів» на Леніна в Мавзолеї, останній з яких зафіксований у 1973 р. Навіть для опонентів режиму Ленін був його головним символом, і знищення цього символу бачилось важливим актом протесту проти самої системи. Друге — це «ленінопад», що розпочався в Україні після 1991 р. і набув максимальних масштабів з початком російсько-української війни у 2014 р. Саме так, зносячи пам'ятники Леніну, українські громадяни намагались остаточно попрощатися з радянським минулим.

Усі решта культів, як у СРСР, так і в будь-якій державі з комуністичним типом правління (від культу Тіто в Югославії до культу «товариша Мао» в Китаї), своєрідно «виросли» з культу Леніна. Їхньою основною відмінністю від оригінального культу було те, що витворювались вони заради консолідації влади того чи іншого лідера партії й держави.

Найвиразнішим прикладом є культ Сталіна, розкритикований Хрущовим на XX з'їзді партії як «культ особи» — основа командно-адміністративної репресивної системи, створеної у 1930-х рр. Після цієї критики особи Сталіна, явище культу вождя нікуди не зникло, адже було невіддільною складовою радянської політичної культури. Ба більше, у період пізнього брежнєвізму культ вождя набув відверто потворних форм, на що звертає увагу радянський анекдот: «Ленін — культ вождя. Сталін — культ особи. Хрущов — є особа, немає культу. Брежнєв — є культ, немає особи».

Додаткова література:

Гайдай, Олександра. *Кам'яний гість. Ленін у Центральній Україні*. 2-ге вид. Київ: К.І.С., 2018.

Єсельчик, Сергій. *Повсякденний сталінізм. Київ і кияни після Великої війни*. Київ: Laugus, 2018.

Коляструк, Ольга. «Політичні ритуали» в *Українське суспільство в 1960–1980-х рр. Історичні нариси* за ред. Віктора Даниленка. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022. 19–34.

Коляструк, О. А. і Коляструк О. П. «Радянські політичні ритуали і практики повсякдення». *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2020, вип. 34, 69–74.

Шліхта, Наталя. *Історія радянського суспільства. Курс лекцій. 2-ге вид., перероб. і доп.* Харків: «Акта», 2015.

Завдання для учнів

Завдання 3–1. Медіатекст «Першотравнева демонстрація після вибуху на ЧАЕС: злочин радянської влади»

Коментар для вчительства

Вміння читати з розумінням тексти на історичну тематику — одне з найважливіших, що знадобиться учнівству впродовж усього життя. Сучасний стиль коротких повідомлень є викликом для вчительства навчити прочитати та проаналізувати об'ємні тексти. Виконання різних завдань поруч із читанням окремих частин — це один зі способів, який запропонований у цьому завданні опрацювання медіатексту із сайту *Ukrainer*.

Мета виконання завдання — зрозуміти про перевагу ідеології (радянських ритуалів) над раціональними заходами безпеки (під час виникнення Чорнобильської катастрофи) в політиці Радянського Союзу; аргументувати злочин радянської влади через приховування інформації від громадян та світової спільноти; навчити працювати з журналістськими лонгрідами, зіставляти інформацію різного типу (текст, зображення, графіки).

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

- **ГЮ 2.2.** Виявляє взаємодію природного і соціального середовища.
- **ГЮ 3.2.** Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.
- **ГЮ 3.3.** Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.
- **ГЮ 4.1.** Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.
- **ГЮ 4.2.** Добирає та оцінює аргументи.
- **ГЮ 4.3.** Інтерпретує факти, явища, процеси минулого і сучасного; формулює судження, гіпотезу.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і природа: сталий розвиток.
- Людина і суспільство: взаємодія людей, інтереси й цінності, ідентичність і гідність людини; інформація і медіа.
- Людина і влада: політичні режими.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідеології та їхній вплив на людину і суспільство.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 11 клас. Україна в умовах десталінізації. Укра-

This image shows a full page of a worksheet designed for handwriting practice. It features ten sets of horizontal dashed lines spaced evenly down the page, providing a guide for letter height and placement. The background is plain white, and there are no other markings or text present.

- 1 Що вам відомо про Чорнобильську катастрофу? Запишіть 3–5 фактів.
- 2 Чи відомо вам про медіа Ukraïner? Чим воно займається?
- 3 Перегляньте вебсайт Ukraïner та знайдіть матеріал про Чорнобильську катастрофу (стаття «Першотравнева демонстрація після вибуху на ЧАЕС: злочин радянської влади»).
 - а) До яких тем / рубрик належить стаття? Чому такий вибір?
 - б) Коли стаття була опублікована?
 - в) Хто є автором / авторкою / авторами статті?
 - г) Яке фото використане поруч із заголовком? Що відбувається на зображенні? Які емоції викликає ця світлина та чому?

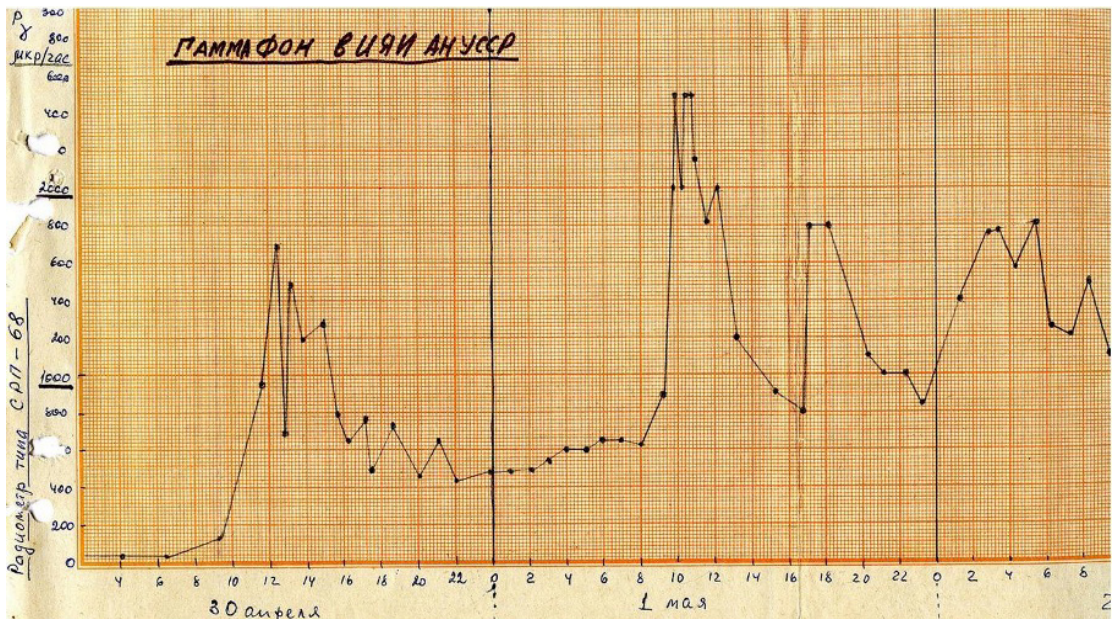

- 4 Прочитайте вступ до статті та визначте, у чому полягає злочин радянської влади після Чорнобильської катастрофи. Що буде розглянуто у статті?

«Патеръ нет» і «всьо за планом» — не нові фрази російської пропаганди. Як сучасна Росія, так і Радянський Союз приховував правду, аби не втратити обличчя, маніпулював і ризикував життями людей заради красивої ідеологічної картинки. Так сталося і після наймасштабнішої за всю історію ядерної енергетики Чорнобильської катастрофи 26 квітня 1986 року. Радіоактивна хмара, що утворилася внаслідок руйнування четвертого енергоблока Чорнобильської атомної електростанції (ЧАЕС), пройшла над європейською частиною СРСР, більшою частиною Європи, а також східною частиною США. Найбільше від радіації постраждали Білорусь та Україна. Українці одними з перших відчували на собі наслідки радіаційного витоку. Однак замість того, щоб інформувати населення про небезпеку та вживати заходів для захисту,

радянська влада намагалася приховати правду, адже визнавати проблему і брати на себе відповідальність їм було не вигідно. На тлі цього безжалісного рішення відбувся першотравневий парад. Тисячі людей, замість евакуації, медичної допомоги та чітких протокольних заходів безпеки, зібралися у центрі столиці (за 130 км від епіцентру аварії). У статті ми розглянемо, як відбувалась підготовка до цього дійства, що було відомо посадовцям, як пройшла демонстрація в Києві, її наслідки та значення.

- 5 Прочитайте медіатекст повністю. Визначте основні частини.
- 6 Упорядкуйте ці події 1986 року за матеріалом із медіатексту.
 - а) З'явилася перша офіційна інформація щодо катастрофи на ЧАЕС у Радянському Союзі.
 - б) Генеральний секретар Центрального Комітету КПРС Михайло Горбачов виступив на телебаченні з офіційною заявою.
 - в) Святкування Дня міжнародної солідарності трудящих.
 - г) Вийшло офіційне попередження про радіонебезпеку.
 - д) Почалася активна стадія аварії.
- 7 За графіком, наведеним у медіатексті, визначте, який був радіаційний фон у Києві на час проведення демонстрації 1 травня (10–12 години).

- 8 Чому кияни й киянки не могли уникнути участі у демонстрації 1 травня 1986 року? Чому для радянської влади офіційне святкування 1 Травня було важливішим за здоров'я людей?

- Для нотаток

[illegible]

Завдання 3.2. Пісня нової радянської обрядовості

Коментар для вчительства

Пропаганда в тоталітарних режимах працює на всіх рівнях — від міжнародного до особистісного, приватного. Простежити впровадження радянської ідеології та «советизації» повсякдення можливо на впровадженні нової обрядовості, заміни традицій на нові, з новими назвами та змістом. Для цього був створений «новий фольклор» чи відредагований традиційний.

Мета виконання завдання — зрозуміти, як поширювалася радянська ідеологія на повсякденному рівні через виникнення нової обрядовості; навчити працювати з фольклором як історичним джерелом радянського часу.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

- **ГПО 1.2.** Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.
- **ГПО 3.2.** Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.
- **ГПО 4.1.** Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.
- **ГПО 4.2.** Добирає та оцінює аргументи.
- **ГПО 6.3.** Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; патріотизм.
- Людина і влада: імперії та національні держави; політичні режими.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 10 клас. Україна в складі тоталітарної імперії — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Компетентнісний потенціал: громадянські та соціальні компетентності; культурна компетентність.

Орієнтовний час для виконання: 10 хв.

Пісня почесних батьків «Без попа, без хреста»
(записана у с. Лиса Гора, Первомайського району
Миколаївської області, 1920-ті рр.).

*Неспроста, неспроста
В вашої дитини,
Без попа, без хреста
Радісні зіздини.*

*Без попа, без хреста,
Ладанного чаду.
Ми хрестини нові
доведем до ладу.*

*Бо на те ми й куми,
І кумами будем
І зіздини ці ми
В житті не забудем*

*[...] Гордимось не спроста
Ми новим порядком
Без попа, без хреста,
За новим порядком.*

- 1** Що таке хрестини в українських традиційних обрядах? З чим вони пов'язані та як відбуваються? Хто такі хрещені батьки та куми?
- 2** Дослідіть текст як історичне джерело:
 - а) До якого типу належить цей текст?
 - б) Про яку особисту подію оповідається?
 - в) Про який період історії України йдеться? Про який «новий порядок» згадується?
 - г) Які рядки повторюються? Навіщо?
- 3** Чому Радянський Союз намагався подолати традиційні обряди та замінити їх на нові?

Для нотаток

[illegible]

Розділ 2.4. Історія в радянській пропаганді

2.1. Радянський Союз як держава пропаганди

2.2. Кого виховувала радянська система?

2.3. Радянський ритуал як інструмент контролю

2.4. Історія в радянській пропаганді

2.5. Творення історичного міфу про «братні народи»

2.6. Стереотипні образи українців у радянській пропаганді

Джордж Орвелл стверджував: «Хто контролює минуле, той контролює майбутнє». Партійні ідеологи усвідомили цю істину задовго до 1949 р., коли Орвелл опублікував свій знаменитий роман-антиутопію «1984». Уже постановою ЦК РКП(б) 1919 р. визначала історію як одну з «головних ділянок ідеологічного фронту». У серпні 1920 р. була створена перша інституція, що мала продукувати новий — більшовицький — погляд на історію. Ця інституція мала промовисту назву: Комісія з історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (скорочено — Істпарт), що недвозначно характеризувало цей новий погляд на минуле. Комуністична партія ставала органом його творення, а більшовицька революція 1917 р. — поворотною подією, що легітимізувала радянський проект. Згодом в радянській історії з'явилась ще одна знакова подія — «Перемога радянського народу у Великій вітчизняній війні», — що поступово перебрала на себе основну легітимізаційну функцію. Після неї радянський лад і комуністична ідеологія були «єдино правильними» не тільки тому, що обіцяли «комуністичний рай на землі», а й тому, що тріумфували у «священній війні проти фашизму»¹. У цьому підрозділі з'ясуємо:

Як (не)змінювалися вимоги до історіописання у радянській державі?

Якою могла бути національна історія в СРСР? Приклад радянської України.

Яким поставало минуле у шкільних підручниках з історії?

Як (не)змінювалися вимоги до історіописання в радянській державі?

Інституційний контроль над історичною наукою держава встановила вже у 1920-х рр. Заснування Істпарту стало лише першим кроком. Наступними — створення Інституту червоної професури у 1921 р. задля остаточного знищення традиційного впливу ще відносно автономних університетів і реорганізація Академії наук, що мала на меті цілковито підпорядкувати її державі. Ці інституції, та й, власне, сама історична наука, за висловом історика-марксиста Михайла Покровського, ставали «знаряддям партії на ідеологічному фронті», а про «чисту» науку, «науку заради науки», історикам, як і решті гуманітаріїв, довелося забути на довгі десятиліття. У 1930-х рр. марксистський формаційний підхід школи Покровського, що рушієм історії бачив «класову боротьбу за визволення трудящих від експлуататорів», замінюється так званою патріотичною, а насправді російсько-центричною, історією. Ця зміна була цілком логічною в межах сталінського «великого відходу від

– 1 –

Саме терміном «фашизм» радянська ідеологія окреслювала німецький націонал-соціалізм. Після війни поняття стало збірним і використовувалося для таврування усіх ідеологічних ворогів радянської системи.

– 2 –

Терміном «великий відхід» дослідники позначають зміну вектора політики Сталіна у середині 1930-х рр.: від ідеї «світової пролетарської революції» до «побудови соціалізму в одній державі», відмову від гасел пролетарської єдності на користь відродження російської імперської державності.

комунізму»² і «винайдення російської імперської спадщини» у середині 1930-х рр. Саме історичній науці, за твердженням історика Віталія Яремчука, відводилась першочергова роль в обґрунтуванні цих змін:

Історики повинні були показати глибоку історичну вкоріненість (та, відповідно, закономірність і правильність) практики міжнародних взаємин в СРСР і національної політики сталінського керівництва і з цією метою... звести (синтезувати, підпорядкувати) національні історичні образи й міфології до загальноросійського знаменника³.

Введення «Історії СРСР» як предмету в середній і вищій школах, відкриття історичних факультетів у радянських університетах, публікація «правильних» підручників з історії, врешті, публікація сталінського «Короткого курсу історії ВКП(б)» 1938 р. стали важливими кроками до формування СРСР як «імперії пам'яті» (за влучним визначенням Сергія Єкельчика), що максимально використовує історію, історичну політику заради легітимації влади та мобілізації населення.

«Короткий курс історії ВКП(б)» формулював основні принципи бачення і використання історії, що залишилися незмінними аж до розвалу СРСР. У її радянській версії історія ставала історією боротьби й ареною боротьби проти численних ворогів. Історія перетворювалась на інструмент ствердження марксистсько-ленінської ідеології та інструмент виховання у громадян радянського (російського) патріотизму. Саме «правильна» історія мала сприяти наближенню «перемоги комунізму у всьому світі». При цьому мова зображення минулого — як і загалом мова радянської пропаганди — була максимально емоційно забарвленою, мілітаристською, не цуралась навішувати ярлики на ворогів (експлуататорів, імперіалістів, капіталістів, фашистів). Водночас усіляко підкреслювалась велич «російського трудящого народу» як носія «єдиної правильної» ідеології, до «возз'єднання» з яким віками прагнули усі інші «радянські нації й народності».

Центральною ставала теза про «дружбу народів СРСР», «спільність їхньої історичної долі», що невідворотно вела до об'єднання в межах однієї — російської — держави:

«Історія СРСР»... розумілася, по-перше, як історіографічна проекція «дружби народів Радянського Союзу» на всю їхню попередню історію — таким чином демонструвалася «спільність історичної долі» народів СРСР, що ніби засвідчувала історичну виправданість їх об'єднання в межах єдиної унітарної держави. По-друге, вже з самого початку «Історія СРСР» розглядалася не як сума рівноправних частин — історій союзних республік, вона бачилася органічним процесом, в якому до головної течії — історії Росії — прилаштовувались, аналогічно до колишньої царистської «звичайної схеми», історії неросійських народів⁴.

— 3 —

В. Яремчук, *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби* (Острог: Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2009), 29.

— 4 —

В. Яремчук, *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*, 30.

Складовими «правильної» історії ставали події, пов'язані або з *революційною боротьбою в минулому* (від повстання Спартака в Давньому Римі до Великої французької революції), вінцем чого була «Велика Жовтнева соціалістична революція», або з так званою «патріотичною традицією» (як-от «народно-визвольна війна 1648–1654 рр.», Вітчизняна війна 1812 року), кульмінацією якої бачилась «Велика Вітчизняна війна радянського народу». Минуле, що ніяк не підпадало під визначення «революційного» і «патріотичного», піддавало тезу про «віковічну дружбу народів», опинялось під забороною. Воно або повністю «вигорало» із колективної пам'яті (як-от будь-які вияви сталінського терору 1930–1940 рр.), або зображувалося максимально негативно (як-от «українська буржуазно-націоналістична контрреволюція початку ХХ ст.»).

Процес «десталінізації» 1950-х рр. майже не позначився на історіописанні, і перед істориками й надалі поставали винятково ідеологічні завдання. Додатково їх закликали «повернутися до духу ленінізму», відновити «ленінську концепцію історії», яка, як стверджувалося, була спотворена у сталінський період. Однак, що на практиці мало означати повернення до «ленінізму», годі було зрозуміти. Врешті, саме в цей період остаточно утвердилась концепція «возз'єднання українського народу з великим російським народом».

У 1987 р., коли відзначалась сімдесята річниця більшовицької революції, Михайло Горбачов вперше на найвищому рівні сказав про необхідність «переосмислення» і «переписування» радянської історії, в якій не мало більше бути «білих плям». Саме в роки Перебудови створену Сталіним систему назвали «командно-адміністративною». А вислів «білі плями історії» відтоді увійшов у повсякденний вжиток. Водночас згадана промова Горбачова завершувалася звичними словами про те, що «вільне дослідження історії» не повинно супроводжуватися «сенсаційними викриттями» та має базуватися на «марксистсько-ленінському розумінні історії суспільства»⁵. Очевидно, що ідея Покровського про історію як «ідеологічне знаряддя партії» зберігала свою актуальність і напередодні розвалу СРСР.

За такого інструменталістського підходу відмінності між академічною історією та підручковою практично зникли, а «правильні» образи минулого максимально використовувались пропагандою, проникаючи у радянське повсякдення і в академічну науку.

Якою могла бути національна історія в СРСР? Приклад радянської України

«Історія СРСР» як наскрізь ідеологізоване дослідницьке поле і шкільний предмет зображувала не лише «дружбу народів СРСР», що своїм корінням сягала у глибокі віки, а й усіляко підкреслювала провідну роль «великого російського народу». За спостереженням канадського дослідника Степана Величенка, у проаналізованих ним підручниках з «Історії СРСР», опублікованих між 1930–1980 рр., історії неросійських народів було присвячено не більше 30% тексту⁶.

– 5 –

Цит. за: Н. Шліхта, «Деідеологізація» освіти в роки перебудови: причини, напрями реформи, суперечності. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 130: Історичні науки. 2012, 40.

– 6 –

S. Velychenko, *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991* (New York: St. Martin's Press, 1993), 25.

Першим партійним документом, що прописував основні параметри власне української історії, стала постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР». Постанова наголошувала на необхідності «розглядати історію України у тісному зв'язку з історією російського, білоруського та інших народів СРСР»⁷, що закладало основи представлення української — як і будь-якої іншої національної — історії на всі десятиліття існування СРСР. На практиці застосування цих вимог найкраще ілюструють спеціальні матеріали, розроблені до 300-ї річниці «возз'єднання України з Росією» у 1954 році.

Затверджені на найвищому партійному рівні «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954) остаточно визначили ті параметри зображення українського минулого — нерозривно пов'язаного з російським, — які зберігали свою актуальність аж до часів Перебудови

→ **детальніше про зображення українців та росіян у якості «братніх народів» див. розділи 1.5 та 2.5.**

Головну думку «Тез» про «величезне значення» для України «дружби з російським народом» історики та ідеологи показували за допомогою «правильної» оповіді про українську історію. У цій оповіді Київська Русь з її «єдиною давньоруською народністю» була «колискою трьох братніх народів (російського, українського і білоруського)», які через своє спільне походження завжди «прагнули возз'єднатись» зі своїми «братами».

Після занепаду Київської Русі українські землі опинились під «гнітом чужоземних поневолювачів», і український «трудящий народ» боровся за визволення з-під цього гніту, взоруючись на могутню Російську державу. Апогеєм цієї боротьби очікувано стала «народно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького». А апогеєм війни, знову ж очікувано, — Переяславська угода і перехід під руку російського царя: «У визвольній війні 1648–1654 рр. український народ одночасно боровся за визволення з-під ярма панської Польщі і за возз'єднання з братнім російським народом в єдиній Російській державі»⁸. Така апологетика російського царизму аж ніяк не вписувалась у марксистсько-ленінську ідеологію, але була цілком логічною, зважаючи на описаний вище ідеологічний поворот сталінської політики у 1930-х рр. до російської імперської спадщини.

Після «возз'єднання» у 1654 році «бойова співдружність трудящих Росії й України» ставала провідним чинником історичного процесу, зображеного в термінах «героїчної боротьби проти інозем-

– 7 –

Цит. за: В. Яремчук, *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*, 31.

– 8 –

Цит. за: В. Яремчук, *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*, 40.

↓ **ПОШТОВА МАРКА, 1954 РІК**

Джерело: <https://bit.ly/4cPfbFn>

них загарбників і кріпосників-експлуататорів», що врешті призвела до кульмінації: перемоги «Жовтневої революції» і здобуття державності у формі Радянської України. Ця «героїчна боротьба» була додатково ускладнена через постійну протидію «українських буржуазних націоналістів — найлютіших ворогів інтернаціоналізму і братерського союзу українського народу з російським».

Таке пропагандистське зображення українського минулого все ж зберігало певні ознаки національної самобутності. «Тези» формували пантеон власне українських героїв, головними чинниками віднесення до якого ставало «правильне» соціальне походження (йшлося про представників «трудящих», «експлуатованих верств», «пригноблених іноземними поневолювачами»), революційна діяльність і лояльність до Росії, не важливо — дійсні чи витворені пропагандою. До пантеону зарахували українське козацтво і запорожців, які були представниками «українських народних мас у боротьбі проти феодально-кріпосницького і національного гніту» (що створювало нішу для українських істориків, які порівняно безпечно могли досліджувати козацьку тематику). Богдан Хмельницький і «революційний поет» Тарас Шевченко ставали безумовними українськими героями, єдино правильна інтерпретація діяльності яких прописувалась «Тезами».

→ **детальніше про стереотипізацію образу українців у радянській пропаганді див. розділ 2.6.**

Образи таких національних героїв, поширювані радянською ідеологією та культурою, мали й інше важливе для ідеології значення. Сама їхня присутність у суспільно-політичному просторі підтверджувала пропагандистські тези про «багатонаціональний характер» СРСР, «рівність усіх республік» та «дружбу народів».

Яким поставало минуле у шкільних підручниках з історії?

Зважаючи на роль початкової й середньої школи у вихованні «правильного» громадянина, зрозуміло, що саме підруникова історія першочергово використовувалась задля донесення тих центральних пропагандистських «історичних» тез, про які йшлося у цьому розділі

→ **детальніше про завдання радянського виховання див. розділ 2.2.**

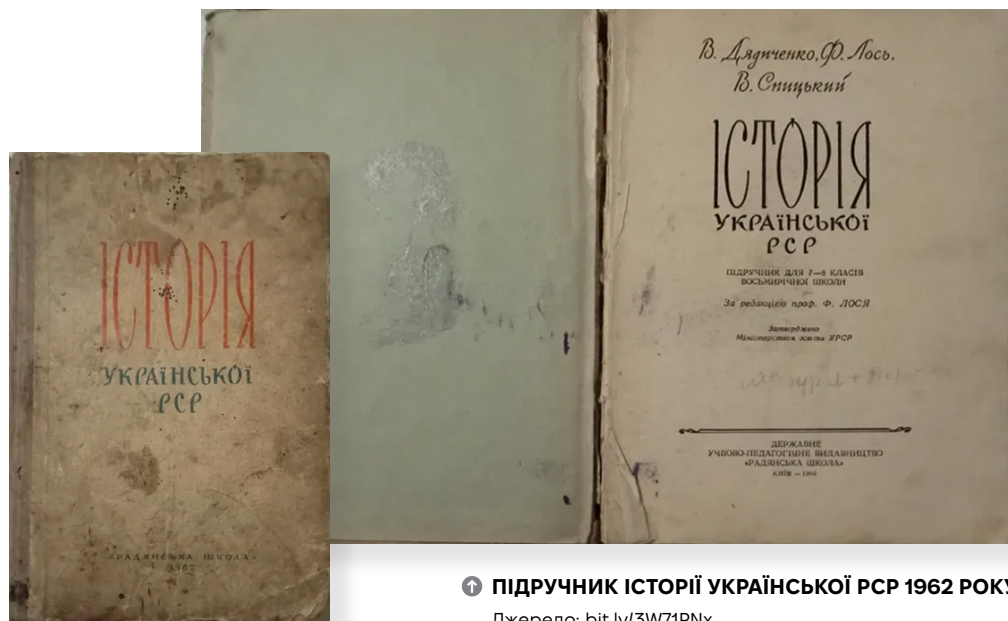
Тут варто зазначити, що, окрім «Історії СРСР», введеної до шкільної програми у 1930-х рр., школярі вивчали також історію зарубіжних країн, яка, за своїм наповненням і загальною тональністю, так само підпорядковувалась «марксистсько-ленінському розумінню історичного процесу». Для українських школярів у 1962 р. почали викладати історію УРСР у межах «елементарного курсу історії СРСР» у 7–8 класах; викладання повноцінного курсу з історії УРСР стало вже здобутком освітніх реформ доби Перебудови. Українським школярам

у радянських школах викладали історію, створену на основі «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією».

Шкільна історія за своїм характером є найбільш інертною, адже якими б не були суспільно-політичні зміни й виклики, вона має виконувати своє завдання з виховання майбутніх громадян. Ця її особливість чітко виявилась у роки Перебудови. З одного боку, проголошена Горбачовим політика «гласності» вимагала переосмислити історію, що стимулювало і наукові дослідження, і публічну дискусію щодо заборонених раніше історичних тем та постатей. З іншого, від марксистсько-ленінської ідеології тодішні «реформатори» не відмовлялися. Ба більше, завданням усіх реформ (у тому числі й у сфері освіти) Горбачов бачив реанімування радянського проєкту, тому про радикальні зміни в шкільних підручниках не могло бути й мови.

У підручниках для 9–10 класів про «радянський період» історії СРСР, опублікованих напередодні XXVII з'їзду КПРС (1986), історію представляли як «тріумфальний марш» до світлої мети — побудови комунізму. Тему Великого терору нові підручники оминали: підручник для 9 класу закінчувався обговоренням Сталінської Конституції 1936 року, а підручник для 10 класу розпочинав оповідь із початку Другої світової війни у 1939 році. Ба більше, ніяк не змінювалась інтерпретація постаті Сталіна: підручники акцентували його величезний внесок у побудову соціалізму й «Велику Перемогу», а опозицію до Сталіна і надалі зображували як «кровожерливих ворогів радянської влади».

Зображення сталінського періоду починає зазнавати змін лише у підручниках, опублікованих 1988 року, у розпал «гласності» і після вже згаданих заяв Горбачова про «білі плями історії». Виданий тогоріч

➊ ПІДРУЧНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР 1962 РОКУ

Джерело: bit.ly/3W71PNx

підручник для 9 класу вперше представляв 1930-ті рр. як період формування «командно-адміністративної системи» й згадував про сталінські репресії, зокрема і про Великий терор 1937–1938 рр. Натомість оповідь про ленінський період практично не змінилася, що й не дивно, адже гаслом Перебудови було повернення до «ленінської правди».

Підручник для 10 класу так само подавав лише частково видозмінену картину недавнього минулого. Період правління Леоніда Брежнєва (1964–1982) критикувався як період «стагнації», а XX з'їзд КПРС 1956 року усіляко схвалювався за його критику «культу особи» Сталіна. З іншого боку, учням продовжували розказувати про «кризу капіталізму» на Заході й про «мудру» «керівну роль» КПРС у самій радянській державі, продовжували критикувати ворогів «справи комунізму». Виразним прикладом останнього є інтерпретація подій «Празької весни» 1968 року. Події, що й у 1988 р. продовжували зображуватись як «контрреволюційна спроба» «правих ревізіоністів із ЧСКП і антисоціалістичних сил, сформували блок, підтримуваний міжнародним імперіалізмом»⁹.

На цьому прикладі бачимо, що, попри всі суспільно-політичні зміни, радянські пропагандистські кліше залишалися незмінними аж до розпаду СРСР, а історія й надалі використовувалась задля їхнього донесення.

– 9 –

Цит. за: В. Яремчук,
*Минуле України в
історичній науці УРСР
післясталінської доби*,
40.

Додаткова література:

Єкельчик, Сергій. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській політичній уяві*. Київ: Критика, 2008.

Смолій, Валерій ред. *Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015.

Яремчук, В. *Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009.

Яремчук В. *Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017, 113–206.

Завдання для учнів

Завдання 4–1. «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954)

Коментар для вчительства

Історичні праці, які видавалися в СРСР, мали відповідати ідеології країни. Деякі з них, такі як «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», писалися для пропаганди, створення історії та лягали в основу внутрішньої й зовнішньої політики. На жаль, ця ідеологія продовжує жити в сучасній Росії, підживлена військовою агресією. Серед інших проблем варто розглянути важливість неупереджених історичних досліджень для держави та суспільства, ролі істориків й історикинь у побудові національної свідомості, важливості самоосвіти з історії впродовж життя для унеможливлення маніпуляцій ідентичністю, свідомістю тощо. Водночас це можливість показати, як фальсифікована історія є основою для військової агресії та / чи конфліктів, побудови імперіалізму й шовінізму тощо. Кращим способом для обговорення подібних документів буде дискусія.

Мета виконання завдання — зрозуміти можливість маніпуляцій історією для ідеології, важливість неупереджених історичних досліджень; навчитися порівнювати ідеологічні постулати минулого із сучасним життям.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

- **ГІО 1.1.** Орієнтується в історичному часі.
- **ГІО 1.2.** Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.
- **ГІО 3.2.** Аналізує та синтезує історичну й суспільно важливу інформацію.
- **ГІО 3.3.** Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.
- **ГІО 4.1.** Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.
- **ГІО 4.2.** Добирає та оцінює аргументи.
- **ГІО 6.3.** Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; патріотизм.
- Людина і влада: імперії та національні держави; політичні режими.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її форму-

This image shows a full page of white paper with horizontal dashed lines, typical of primary school handwriting practice paper. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

ДЖЕРЕЛО 1. «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954).

Возз'єднання України з Росією у 1654 році було закономірним результатом усієї попередньої історії двох великих братських слов'янських народів — російського та українського. Воно було зумовлене багатовіковим розвитком економічних, політичних та культурних зв'язків України з Росією та відповідало корінним інтересам і сподіванням обох народів.

Російський, український та білоруський народи ведуть своє походження з єдиного кореня — давньоруської народності, що створила давньоруську державу — Київську Русь.

...Внаслідок ослаблення давньоруських земель, що з'явилося значною мірою внаслідок завоювань татаро-монгольських ханів, українські землі, відірвані від Північно-Східної Русі, були розірвані на частини та стали здобиччю литовських, польських та угорських феодалів, султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства.

...Єдність революційно-визвольної боротьби зумовлювала зміцнення культурних зв'язків російського та українського народів. Прогресивна російська культура сприяла розвитку всієї української культури (літератури, театру, живопису, музики). Своєю чергою провідна українська культура збагачувала культуру російського народу та вносила гідний внесок у розвиток світової культури.

...Знаменну історичну дату — 300-річчя возз'єднання України з Росією — усі народи Радянського Союзу зустрічають новими визначними успіхами у будівництві комунізму.

Під керівництвом Комуністичної партії радянські люди героїчно виборюють здійснення програми подальшого розвитку нашої країни на шляху до комунізму, наміченої XIX з'їздом КПРС. Партія та уряд докладають усіх зусиль, щоб повною мірою задовольнити матеріальні та культурні потреби трудящих, які постійно зростають.

Наш священний обов'язок полягає в тому, щоб забезпечити подальше зміцнення єдності та дружби народів Радянської країни, зміцнення Радянської багатонаціональної держави. За дружби народів нашої країни нам не страшні жодні внутрішні й зовнішні вороги.

Зазнали провалу і надалі терпітимуть невдачу всі підступні спроби імперіалістів Заходу посіяти ворожнечу між народами СРСР, підірвати могутність нашої багатонаціональної соціалістичної держави. Але радянські люди знають, що, доки існує капіталістичне оточення, імперіалістичні держави й надалі закидатимуть до нас шпигунів, диверсантів, намагатимуться використовувати з антирадянською метою залишки розгромлених ворожих угруповань, активізувати буржуазно-націоналістичні елементи...

Текст перекладений із «Тезиси о 300-летию воссоединения Украины с Россией» (1954).

ДЖЕРЕЛО 2. Дописи в соціальній мережі «X».

Джерело: https://x.com/russia/status/1774750120577221057?s=46&t=RqUqvz1eOpsTDoqO5LV_IA

Допис А. Канал «Росія», 1 квітня 2024 р.

Сьогодні відзначається 215 років з дня народження великого російського письменника Ніколая Гоголя — автора «Мертвих душ», «Носа», «Вія» та багатьох інших шедеврів. Його романи та короткі оповідання навечно у залі слави світової літератури.

Чи вам відомо? 135+ фільмів засновуються на роботах Гоголя.

[Користувачі додали контекст, який, можливо, вам варто знати: Микола Гоголь народився у Сорочинцях, біля Полтави, тоді окупованих Російською імперією. З посиланням на сайт енциклопедії «Британіка»]

Джерело: https://x.com/mfa_russia/status/1778853667891757555?s=46&t=RqUqvz1eOpsTDoqO5LV_IA

Допис Б. Канал «Міністерство закордонних справ Росії», 12 квітня 2024 р.

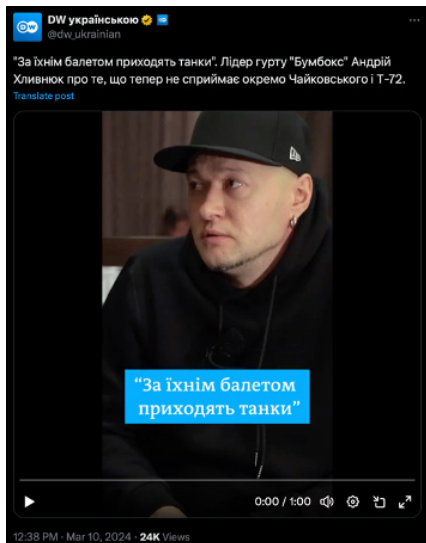
Міністр закордонних справ [Росії] Сергій Лавров після зустрічі Ради міністрів закордонних справ СНД у Мінську: «Наш пріоритет — забезпечити наступні інтеграційні зв'язки у всіх сферах, включно з економікою, безпекою, правом та порядком й культурними й гуманітарними сферами».

Джерело: https://x.com/ppu_gov_ua/status/1778360273935466936?s=46&t=RqUqvz1e0psTDoqO5LV_IA

Допис В. Канал «Представництво Президента України в АР Крим», 11 квітня 2024 р.

Щоденно мешканці окупованого Криму не припиняють чинити опір російським окупантам, демонструючи свою віру у неминучу деокупацію півострова. Продовжуємо інформувати вас про суспільні настрої серед жителів Криму в нашій постійній рубриці #рух_спротиву.

Джерело: https://x.com/dw_ukrainian/status/1766775521092763942?s=46&t=RqUqvz1e0psTDoqO5LV_IA

Допис Г. Канал «DW українською», 10 березня 2024 р.

«За їхнім балетом приходять танки». Лідер гурту «Бумбокс» Андрій Хливнюк — про те, що тепер не сприймає окремо Чайковського і Т-72.

- 1** Пригадайте, які події сталися 1654 року, що на державному рівні в СРСР у 1954 році святкували 300-ліття? Як, на вашу думку, чи залишається ця дата важливою сьогодні в історії України?
- 2** Прочитайте текст (джерело 1) та визначте, який характер він має: історичний чи ідеологічний. Чому ви так вважаєте?
- 3** Які ключові тези джерела 1?
- 4** Ознайомтеся з дописами у соціальній мережі «Х» (джерело 2) та поєднайте ключові тези джерела 1 з ними. Наскільки тези, викладені у 1954 р., є актуальними для російської влади й українського суспільства зараз?

Теза 1	Об'єднання народів СРСР	Допис А	Гоголь — представник російської культури («Росія»)
Теза 2	Татари-монголи, турки, поляки і так далі — постійні вороги	Допис Б	Інтеграція СНД у всіх сферах («МЗС Росії»)
Теза 3	Прогресивна російська культура та включення до неї української культури	Допис В	Росія — окупант Криму, українські громадяни чинять супротив («Представництво Президента України в АР Крим»)
Теза 4	Захід підриває діяльність СРСР	Допис Г	Росія використовує культуру як зброю

Для нотаток

Завдання 4–2. Ідеологічний плакат

Коментар для вчительства

Пропагандистські плакати — один з основних видів медіапропаганди ХХ століття, яким у СРСР користувалися дуже широко, щоб передати основні ідеї та постулати радянської ідеології. Кожен із плакатів має одну чітку ідею та викликає відповідну емоцію (наприклад, будівництво радянського майбутнього та емоційне піднесення / щастя; боротьба з ворогами та злість / ненависть тощо). Візуальні образи ідеологічних плакатів дуже шаблонні та прості, переважно стереотипні й легкі до розпізнавання. Водночас поєднання таких образів у певну оповідь на зображенні — це спосіб маніпуляції (наприклад, зображення росіян як прогресивного старшого брата; ворога як недолугого насмішкуватого персонажа тощо).

Мета виконання завдання — зрозуміти, як візуальні образи використовуються в пропаганді; навчитися працювати з ідеологічними плакатами як історичними джерелами.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

- **ГІО 1.1.** Орієнтується в історичному часі.
- **ГІО 1.2.** Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.
- **ГІО 3.2.** Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.
- **ГІО 4.2.** Добирає та оцінює аргументи.
- **ГІО 6.3.** Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; патріотизм.
- Людина і влада: імперії та національні держави; політичні режими.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 11 клас. Україна в повоєнний період.

Компетентнісний потенціал: громадянські та соціальні компетентності; культурна компетентність.

Орієнтовний час для виконання: 10 хв.

↑ **ПІД ЗНАМЕНЕМ ЛЕНІНА-СТАЛІНА, ПІД КЕРІВНИЦТВОМ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ — ВПЕРЕД, ДО ТОРЖЕСТВА КОМУНІЗМУ! (1953)**

Джерело: <https://tyzhden.ua/try-fazy-komunizmu/>

- 1 Пригадайте, які події сталися 1654 року, що на державному рівні в СРСР у 1954 році святкували 300-ліття? Як, на вашу думку, чи залишається ця дата важливою сьогодні в історії України?
- 2 Прочитайте текст (джерело 1) та визначте, який характер він має: історичний чи ідеологічний. Чому ви так вважаєте?
- 3 Які ключові тези джерела 1?
- 4 Ознайомтеся з дописами у соціальній мережі «Х» (джерело 2) та поєднайте ключові тези джерела 1 з ними. Наскільки тези, викладені у 1954 р., є актуальними для російської влади й українського суспільства зараз?

Для нотаток

This image shows a full page of white paper designed for handwriting practice. It features 20 evenly spaced, horizontal dashed lines that run across the entire width of the page. There are no margins, text, or other markings present.

Розділ 2.5. Творення історичного міфу про «братні народи»

2.1. Радянський Союз як держава пропаганди

2.2. Кого виховувала радянська система?

2.3. Радянський ритуал як інструмент контролю

2.4. Історія в радянській пропаганді

2.5. Творення історичного міфу про «братні народи»

2.6. Стереотипні образи українців у радянській пропаганді

Історичні засади «братерства» українців та росіян

Концепт «братні народи», один із головних у сфері радянської історичної пропаганди, не був винаходом більшовиків, його корені лежать у спробі обґрунтування слов'янської спільності поляків, чехів, русинів у ранньомодерній Речі Посполитій кінця XVI — початку XVII ст.

З посиленням експансії Російської імперії у XVIII ст. визнання народів «братніми» стало інструментом російського домінування, спочатку над слов'янськими («триєдність росіян, малоросів (українців) і білорусів»), а потім і над іншими підкореними народами.

СРСР використовував міфологему «братерства» і «дружби» народів з тією ж метою: для забезпечення свого політичного панування у країнах «соціалістичного табору», а потім і у країнах, що звільнилися від колоніалізму і орієнтувалися на будівництво соціалістичного ладу.

Обґрунтування ж російсько-української єдності вирізняється не тільки наскрізним послідовним обстоюванням *братерства* українців і росіян, а й *варіативністю* доведення цієї спільності за допомогою давньої й сучасної історії. Особливо активно і системно радянські ідеологи взялися просувати наративи про братерство після перемоги над нацизмом, зокрема спираючись на міфологічне «перейславське возз'єднання» двох народів-братів у середині XVII ст.

Історія в СРСР, як раніше й у царській Росії, розглядалася як частина державної ідеології. Тема «єдності народів» набула актуальності в середині XVI ст. з проголошенням Московського царства Іваном IV Грозним, а після Переяславської ради 1654 р. до неї дода-

→ **МИХАЙЛО ХМЕЛЬКО. «НАВЕКИ С МОСКВОЙ! (ПЕРЕЯСЛАВСКАЯ РАДА)» 1951**

Джерело: <https://bit.ly/3y3eHwj>

лась ідея «споконвічного братерства православних народів», що закріпив у конструкті «Російська імперія» Петро I після перемоги у Північній війні 1721 р. Московське царство ніколи не стало б Російською імперією без українських земель. Це був ресурс і фінансовий, і людський, і територіальний. У ранньомодерній Європі важливо було не тільки приєднувати якісь землі, а й зменшувати площу для розширення для інших держав. У такий спосіб спочатку Московія, а потім Російська імперія протистояла сусідам у численних військових конфліктах, виступаючи з «визвольною місією» стосовно «братів».

Ідеологію примусової, підневільної єдності «меншого» брата зі «старшим» закріпив імперський історик Микола Карамзін на початку XIX століття, його справу продовжили Василь Ключевський і Сергій Соловйов. Більшовики успадкували імперську модель історії, піддавши її «оновленню» з позицій класової боротьби.

З-поміж «історичних» аргументів щодо «братньої єдності», що склалися на момент захоплення більшовиками влади, головними були такі:

1. Спільний корінь державотворення росіян та українців у Давній (Київській) Русі. Звідси й «спільність» боротьби із зовнішніми загрозами (зі сходу — кочові племена аж до монгольського нашествия; із заходу — варяги, німецькі ордени, литовська і польська експансія; із півдня — татарсько-турецький султанат).
2. Спільна християнська віра і православна церква, набута від Візантії у IX ст. На її обстоювання після падіння Константинополя у 1453 р. Москва проголосила себе «Третім Римом».

→ **детальніше про роль християнської церкви у пропаганді див. розділ 1.5;**

3. Східнослов'янська мовна близькість, єдність кириличної системи писемності, на якій склалась давньослов'янська (церковнослов'янська) мова. Українська мова не визнавалася самостійною, вважалася наріччям, діалектом, покручем російської мови, що виник під впливом чужинців (поляків) тощо.

На початковому етапі радянської системи ці «три кити» непорушної єдності були скріплені чинником «історичної справедливості» — веденням спільної пролетарської боротьби проти експлуататорів за соціальну справедливість, свободу і рівність народів.

Для чого радянській владі необхідно було мати українців за «братній народ»?

Попри декларування права націй на самовизначення аж до відокремлення, більшовики від самого початку не мали наміру втрачати накопичений за довгі століття імперський спадок. Російська імперія впала

в лютому 1917 р. Більшовики не втримали Фінляндію, Польщу, країни Балтії. Решта національних регіонів поверталися «залізом і кров'ю». «Міцні обійми братерства» з Україною були зумовлені економічними, суспільно-політичними, соціокультурними, геополітичними інтересами радянської держави-імперії.

По-перше, без ресурсів України (продукти, хліб, вугілля, метал) знесилена у війні Росія не змогла б вижити, більшовики не втримали б владу, не розв'язавши продовольчого питання:

Тепер, із завоюванням України і зміцненням Радянської влади на Дону, наша сила міцніє. Ми говоримо тепер, що джерела хліба і продовольства, можливість отримувати паливо з Донецького басейну у нас є. Ми впевнені, що, хоч і настають найважчі місяці, ми, попри те, цю кризу переживемо. **На Україні є величезні запаси, надлишки хліба. Їх треба взяти зразу** — там досі партизанщина, там селяни залякані звірячим пануванням німців і бояться брати поміщицькі землі.

Ми маємо не менше 3 тисяч робітників-залізничників, частково селян з північної голодної Росії, кинути на Україну. Уряд уже ухвалив декрет про точну розкладку тієї кількості хліба, який можна взяти зараз у розмірі 100 мільйонів пудів. В одній з округ Донецького басейну, за отриманими відомостями, також є 1 мільйон хліба на відстані не більше 10 верст від залізниці.

Ми розраховуємо, що мобілізація, при швидкому просуванні на фронтах, дасть можливість покращити і продовольче становище. Зменшить кількість їдців у неземлеробських, найбільш голодних губерніях. На фронті — а ми ведемо війну в найбільш хлібородних і ситих місцевостях — люди, кинуті туди десятками тисяч, отримають можливість прохарчуватися і що, шляхом розвитку поштових посилок, вони отримають можливість негайно допомогти родинам, залишеним вдома.

(з промови Леніна 16 квітня 1919 р. на конференції залізничників. «Правда», №85, 23 квітня 1919).

По-друге, без утримання України в межах свого політичного впливу більшовики не могли б поширити свою ідеологічну програму на інші околиці колишньої імперії. По-третє, українська самостійність унеможливила б виконання глобальної програмної місії більшовиків — світової революції та встановлення світового панування.

Зрештою, стабільність і динаміка поступу новопроголошеної російської державності залежала від її військової сили, відтак український людський ресурс був конче необхідним і незамінним. Крім того, стратегічне становище Української радянської республіки забезпечувало західний кордон і відкривало перспективи просування морем на близький і середній схід.

Політика коренізації («українізації») 1920–1930-х рр. була важливою для підтвердження «братерського» ставлення московського центру до національних республік як суб'єктів культурної політики. Очільник українського наркомату освіти Микола Скрипник роз'яснював: «Треба створити власне пролетарське оточення навколо української культури... Лише пролетаріат може бути дійсним чинником української культури. Лише пролетарськими шляхами може йти збудування української культури. І одночасно можна сказати: лише в своїх українських формах може розвинути культура на Україні, лише в своїх українських формах може існувати Радянська держава нашої країни»¹. «Українізація» була спрямована на легітимацію радянського режиму як «свого», а не чужого, окупаційного, нав'язаного силою багнетів. Політичний компроміс між національними силами й більшовиками, досягнутий завдяки «українізації», врешті-решт обернувся нищенням еліт, упокоренням українського селянства геноцидним голодомором 1932–1933 рр.

↑ ПЕТРО ГОНЧАР, «ТАНОК», 1988 РІК

Джерело: <https://day.kyiv.ua/article/kultura/mystetstvo-buty-vilnymy>

Чим зумовлений перехід до концепту «дружба народів»?

На середину 1930-х рр. сподівання на розгортання світової революції не справдилися, а всередині країни програма побудови основ соціалізму була виконана, з експлуататорськими класами покінчено, що зафіксувала сталінська конституція 1936 р. Натомість соціалістична держава потребувала консолідації, для чого й була покликана нова ідеологема — «дружба народів», яку Сталін вперше проголосив 1935 року на зустрічі з туркменськими й таджицькими колгоспниками. Так на зміну принципу класової мобілізації («пролетарі усіх країн, єднайтеся!») прийшов інший — національної єдності шляхом формування нової історичної спільноти «радянського народу».

Відтоді боротьба проти «буржуазного націоналізму» була відкрито названа боротьбою проти «неросійських народів» — російському шовінізму дали зелене світло. В усіх школах національних республік обов'язковим стало вивчення російської мови, різко згорнуті коренізаційні програми. Український «червоний ренесанс» 1920-х рр. закінчився масовими репресіями — «розстріляним відродженням». Утім, масова русифікація була частково загальмована задля успішної допомоги «братнім» українцям і білорусам, «визволеним» з-під «панської Польщі» наприкінці 1930-х рр. Так «визвольна місія» Червоної армії, розпочата за пактом Молотова-Ріббентропа, завершилась укладанням договору про дружбу і кордони з Німеччиною і добровільним «возз'єднанням» західноукраїнських земель із Радянською Україною.

Зі вступом СРСР у Другу світову війну передвоєнна інтернаціона-

— 1 —

Х з'їзд КП(б)У: стенографічний звіт
(Харків. 1928), 458.

→ ПЕРШОТРАВНЕВА ДЕМОНСТРАЦІЯ У КИЄВІ, 1986 РІК

Джерело: <https://bigkyiv.com.ua/wp-content/uploads/2023/04/chorn123.jpg>

↑ ВАЛЕРІЙ ЛАМАХ. ДО ШКОЛИ. ПОЧ. 1960-Х

Джерело: https://static.supportyourart.com/uploads/squarespace/new_image_priamomova_475.jpg

– 2 –

В. Агеева, *За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини* (Київ: Віхола, 2021), 200.

лістська риторика радянської влади була замінена новою — ідеєю визвольної місії російського народу, що прийшов на допомогу «братом». Імперська узурпація історії тривала на тлі розмов про бойову фронтову дружбу «народів-братів». Утвердження величч вимагало відповідного історичного підґрунтя. До культу Александра Невського, Івана Грозного, Суворова тощо залучали героїв з українського національного історичного пантеону, зокрема згадали про Данила Галицького як переможця тевтонських рицарів². Для підсилення українського патріотизму в пресі стали підносити козацьких героїчних ватажків: Петра Сагайдачного, Івана Богуна, Максима Кривоноса, Богдана Хмельницького, але поруч із ними — Боженка і Щорса.

→ детальніше про це явище див. розділи 1.3, 1.5 та 2.4.

Рух Червоної армії на Захід супроводжувала пропагандистська кампанія, організована радше навколо етнічних, аніж класових ознак. У радіозверненні 17 вересня 1939 р. нарком закордонних справ В'ячеслав Молотов обґрунтував вторгнення як захист «єдинокровних українців і білорусів» у Західній Україні і Західній Білорусі з братами і сестрами на Сході. У передовиці «Правди» за 19 вересня теж йшлося про оборону «наших єдинопатріотичних братів», а маршал Семен Тимошенко, командувач радянських військ, що перейшли кордон, видав листівку, яка завершувалася закликом: «Хай живе великий вільний український народ!».

(Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. К.: Вид-во «Часопис "Критика"», 2008. С. 54).

Однак ідеологічне переосмислення національної історії та її героїв почалося ще до війни, коли радянське керівництво прагнуло досягти монолітності суспільства і зробило ставку на ідеологеми «радянський народ» і «дружба народів». В історичному дискурсі треба було зняти протиріччя між принципом класового аналізу й етнічно-патріотичними критеріями. Для посилення «міжнаціональної єдності» необхідно було знайти в національному минулому постаті, гідні пошанування на союзному рівні.

Так, про можливу реабілітацію гетьмана Богдана Хмельницького йшлося у спеціальній постанові журі урядової комісії з конкурсу підручників з історії СРСР влітку 1937 року. Саме тут авторам дорікнули за недалекоглядність у позитивній оцінці українського лідера XVII ст. Сергій Єкельчик підкреслює суть ідеологічного повороту в оцінюванні його ролі як «козацького ватажка, який створив першу ранньомодерну українську державу і — що особливо зручно — був головним ініціатором союзу з Москвою 1654 року. У ролі «збирача земель руських» гетьман належав і до старого царського пантеону видатних історичних діячів, а як засновник козацької держави він був героєм ще й українських націоналістів. Водночас його фігура була нерелевантною для панівного у двадцятих роках «класового підходу» до історії. Тоді його засуджували як великого феодала, котрий продав українське селянство російському цареві й землевласникам»³. Коли ж подивитися на його союз з Московією як рятівний від поглинання українських земель Польщею і султанською Туреччиною, то така перспектива дозволяє говорити все-таки про «менше лихо». Цією парадигмою «меншого лиха» був прокладений компроміс між традиційним для марксизму осудом російського колоніалізму і новим підкресленням тяглості державних традицій між Російською імперією і Радянським Союзом.

У телеграмі до Сталіна 31 серпня 1943 року Хрущов писав:

«У зв'язку з розпочатим визволенням України мені здається доцільним запровадити військовий орден Богдана Хмельницького і нагороджувати ним офіцерів і генералів Червоної армії... Повідомлення про заснування такого ордену викличе піднесення серед бійців Червоної армії, зокрема серед української її частини. З особливим захватом і піднесенням буде зустрінуте повідомлення про запровадження ордену Богдана Хмельницького серед українського народу, української інтелігенції. Богдан Хмельницький дуже популярний і улюблений на Україні державний діяч і полководець, який боровся за визволення України та зближення та єднання (единение) українського народу з народом російським. У цьому сенсі створення ордену його імені матиме потрібне політичне значення».

У жовтні 1943 року була введена особлива відзнака — орден Богдана Хмельницького⁴. А у січні 1944-го р. за ініціативи Хрущова в Україні відзначили 290-ліття Переяславської ради.

— 3 —

С. Єкельчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві* (Київ: Вид-во часопису «Критика», 2008), 45-46.

— 4 —

Для довідки: за час Другої світової війни було вручено 9 тисяч орденів Богдана Хмельницького.

→ **ОРДЕН
БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬ-
КОГО.
10 ЖОВТНЯ
1943 РОКУ**

Джерело: <https://falerea.com/order-bogdanakhmelnitskogo/>

Водночас формується прикметна суміш російського і радянського патріотизму, що відобразилася у зміні гімну в грудні 1943 року — замість «Інтернаціоналу» новий радянський гімн починався рядками: «Союзом незламним республіки вільні / Навіки з'єднала Великая Русь».

Коли почалося визволення України від нацистів, перед поетами ідеологи поставили завдання оспівувати «вільну Україну» в «сім'ї радянських народів»:

Павло Тичина:

«Слава братерству! Слава свободі!
Земля українська возз'єднана знов.
З братерським російським народом у згоді
До щастя народ Український прийшов».

Микола Бажан:

«Живи, Україно, квітуча і сильна
В союзі радянських народів-братів.
Між рівними рівна, між вільними вільна,
Живи Україна вівіки віків».

Після Другої світової ідею «возз'єднання» і «братерства» радянське керівництво використало, щоб максимально домогтися територіальних преференцій за наслідками війни, спираючись на історичне минуле українського народу. Завершення війни на умовах Сталіна і виголошення ним на урочистостях на честь Перемоги тосту «За великий російський народ!» узаконювало нову ієрархію народів у СРСР.

Одразу після війни, в роки *ждановщини*⁵, був врегульований баланс між російським і українським наративами за правом «старшинства» першого над другим, цілком за рекомендацією ще царського консервативного публіциста Михайла Каткова: «Місцевий патріотизм є дуже поважне почуття, але не повинно виключати патріотизму ширшого; інтереси батьківщини не слід протиставляти інтересам Вітчизни»⁶.

У 1965 року Іван Дзюба написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація», де гостро піддав критиці радянську політику щодо національностей. Покликаючись на марксистсько-ленінські ідеї соціальної справедливості, він стверджував:

«Коли «інтернаціоналіст» нарікає на те, що якийсь «націонал» не поспішає в його обійми, «відгороджується», «чіпляється» за свою окремішність, «консервує» свою культуру й мову, — знаймо: його «інтернаціоналізм» — «інтернаціоналізм» російського великодержавного шовініста. Його любов — це жадоба привлас-

– 5 –

Репресивна система заходів 1946-1949 рр. для посилення ідеологічного контролю над суспільством.

– 6 –

Рос.: «Интересы родины не следует противопоставлять интересам Отчизны».

нити й проковтнути. ... не все те інтернаціоналізм, що на інтернаціоналізм виглядає, що зве себе інтернаціоналізмом, що хоче себе інтернаціоналізмом зарекомендувати. І не все те націоналізм, що противна сторона оголошує націоналізмом чи сепаратизмом. Не все те братерство, що на братерство претендує. Не все те любов, що саме себе любов'ю називає».

Схоже звинувачення пролунає згодом від дисидента Василя Стуса, який з ув'язнення писав:

Я обвинувачую КГБ як організацію відверто шовіністичну й антиукраїнську, тому, що вона зробила мій народ і без'язиким і безголосим. Судові процеси 1972–73 років на Україні це суди над людською думкою, над самим процесом мислення, суди над гуманізмом, над проявами синівської любови до свого народу. Покоління молодшої української інтелігенції, що його зробили поколінням політв'язнів, було виховане на ідеях гуманізму, справедливості, свободи. У цьому вся його провина, весь його злий намір. Але тільки такими синами славен народ — і нині, й у віки вічні⁷.

Ідеологічні концепти «братні народи», «дружба народів», «радянський народ» чи не найкраще увиразнюють тоталітарний характер СРСР, його імперську природу, коли московський центр пригнічував і принижував народи, які входили до складу союзу, накидав їм відносини залежності, підпорядкованості та позбавляв права на національне самовизначення і незалежність. Ці ідеологічні концепти маскували репресивну сутність радянської системи.

↑ **ОЛЕГ ТІСТОЛ.**
ВОЗЗ'ЄДНАННЯ.
1988 РІК

Джерело: <https://antikvar.ua/wp-content/uploads/2020/10/1287v14b1ff.jpg>

— 7 —

В. Стус «Я обвинувачую», *Сучасність*. 1976. №1, .47.

Завдання для учнів

Завдання 5–1. Арка дружби народів

Коментар для вчительства

Український інститут національної пам'яті (УІНП) є центральним органом виконавчої влади. Його діяльність спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури та інформаційної політики. Цей інститут реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу. Серед іншого УІНП уповноважений розглядати доцільність встановлення пам'ятників, знаків тощо. УІНП активний у процесі декомунізації та дерусифікації, перейменування поселень, вулиць і т.д. Інформаційні матеріали на вебсайті УІНП можуть бути корисними для підготовки до уроків, проведення виховних заходів.

Мета виконання завдання — зрозуміти важливість монументів у громадському просторі та залученості громадян до їхнього створення / осмислення / функціонування; навчити / поглибити вміння працювати з юридичними документами як історичними джерелами.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГІО 1.2. Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.

ГІО 2.3. Орієнтується у громадському просторі та долучається до його формування.

ГІО 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГІО 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГІО 5.1. Формує себе як особистість і частину соціуму, усвідомлює власну гідність.

ГІО 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; патріотизм.
- Людина і влада: імперії та національні держави; політичні режими.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 11 клас. Україна в повоєнний період. Європейський вибір України. Російсько-українська війна.

Орієнтовний час для виконання: 15–20 хв.

[illegible]

ДЖЕРЕЛО. Інститут національної пам'яті «Фаховий висновок щодо належності встановленої на території Хрещатого парку міста Києва Арки дружби народів (Арки Свободи українського народу) до символіки російської імперської політики».

Предмет експертизи: відповідність встановленої на території Хрещатого парку міста Києва Арки дружби народів вимогам Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні й деколонізацію топонімів» (далі — Закон).

Монумент на честь так званого «возз'єднання України з Росією» (Арка дружби народів, що зв'язує дві скульптурні композиції: робітників — росіянина та українця, що тримають підняту стрічку з орденом «Дружби народів», та стелу з багатофігурною групою, що символізує Переяславську раду 1654 р.) був встановлений на території Хрещатого парку в м. Києві у 1982 р. під час підготовки до відзначення 60-річчя утворення СРСР та 65-ї річниці Жовтневого перевороту 1917 року. Відкриття монумента планувалося провести в день створення СРСР (30 грудня), проте урочиста церемонія відбулася раніше, у жовтні, напередодні 65-ї річниці Жовтневого перевороту 1917 року. На церемонії відкриття виступив Перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії України Володимир Щербицький. Центральним у композиції був монумент дружби народів, присвячений «об'єднанню України з Росією» (скульптор — Олександр Скобліков, архітектори — Ігор Іванов, Сергій Миргородський і Костянтин Сидоров), що виконаний з титанового сплаву, граніту та бронзи та є двофігурною композицією робітників — росіянина й українця, що разом тримають над головами стрічку з орденом «Дружби народів» (демонтована у квітні 2022 р.). Трохи далі встановлена витягнута по горизонталі стела з багатофігурною групою, у центрі якої розміщені постаті гетьмана Війська Запорозького Богдана Хмельницького та московського посла, боярина Василя Бутурліна. Скульптурні групи з'єднані аркою заввишки 35 м, що мала символізувати єднання братських республік Радянського Союзу, насамперед російського та українського народів. Вказаний архітектурний комплекс був (і залишається, попри перейменування) втіленням ідеї використання монументальної пропаганди в обґрунтуванні міфу про «возз'єднання» України з Росією у 1654 р., що, своєю чергою, є модернізованим радянською історіографією варіантом концепції російської дореволюційної історіографії про «возз'єднання» України з Росією на Переяславській раді 1654 р. Практично відразу після встановлення монумента за ним закріпилася неофіційна назва «Ярмо народів».

Втілений у монументі міф про «возз'єднання» двох «братніх» народів не відповідає історичним реаліям, оскільки фактично Переяславська угода 1654 року була військово-політичним союзом, укладеним гетьманом Богданом Хмельницьким з московським царем Алексеем Михайловичем. У радянські часи цей міф, як і ідеологема про Київську Русь — «колиску братніх народів», використовувався для підтвердження «віковичного прагнення українського народу возз'єднатися з росій-

ським», що знайшло своє втілення, крім іншого, у створенні СРСР та як пропагандистська складова політики творення « нової історичної спільноти — радянського народу ». Цим самим радянська пропаганда намагалася насамперед знівелювати пам'ять про українські державницькі традиції — як часів Національно-визвольної війни 1648–1657 років, так і часів Української революції 1917–1921 років, затаврувавши державницькі устремління українського народу як « буржуазно-націоналістичні » та згодом, з огляду на зовнішньополітичну кон'юнктуру, — як « фашистські ».

В умовах широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну цей міф активно використовується для обґрунтування « законності » путінських територіальних претензій та є складовою частиною інформаційно-пропагандистської кампанії, що провадиться Кремлем з метою формування у громадян України викривлених уявлень про нібито « історичну бездержавність » Українського народу як « уламка » « розділеного російського народу », « штучність » України як держави тощо. Отже, попри перейменування Київською міською радою в « Арку Свободи українського народу », монумент репрезентує виключно згадані вище радянські ідеологеми та конотації, відтак становить загрозу національній безпеці України.

З огляду на викладене вище, **розміщена у Хрещатому парку міста Києва Арка дружби народів**, що присвячена подіям, пов'язаним зі здійсненням російської імперської політики та її глорифікацією (встановлена у 1982 р. з нагоди відзначення 60-річчя утворення СРСР та 65-ї річниці Жовтневого перевороту 1917 року), **належить до символіки російської імперської політики та підлягає цілковитому демонтажу**.

Текст поданий з <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukrayini/fahovi-vysnovky/arka-druzhby-narodiv-u-kyievi>

1 Прочитайте фаховий висновок щодо належності встановленої на території Хрещатого парку міста Києва Арки дружби народів (Арки Свободи українського народу) до символіки російської імперської політики.

- а)** Коли та ким це джерело створене?
- б)** До якого типу належить це джерело? У чому полягає специфіка мови таких пам'яток?
- в)** Чи має цей документ ознаки ідеології чи заангажованості (мова ворожнечі, емоційна лексика, апеляції до емоцій тощо)?
- г)** Які висновки пропонують автори? Які аргументи наводять, щоб підтвердити свої висновки?

2 Яка ваша позиція щодо монумента Арки дружба народів?

а) Перетворити на новий артоб'єкт. Повний демонтаж може бути вартісний та заскладний у виконанні. Тому варто знести частково й переосмислити значення цього монумента.

в) Слід залишити все так, як є. Потрібно провести громадське обговорення та змінити значення цього об'єкта — забути минулу ідеологію та створити нову.

[illegible]

Завдання 5–1. Інтернаціоналізм чи русифікація

Коментар для вчительства

У пропонованому завданні — уривки з праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» (1965 рік), що стосується маніпуляцій історії в Радянському Союзі. Цей твір був визнаний антирадянським, а читачам загрожувала кримінальна відповідальність. Важливо обговорити, як контекст твору, так і його зміст, що стосується важливих питань сьогодення: загарбання Росією територій під гаслом «примирення» / «об'єднання»; поширення російського шовінізму в культурі та повсякденні; проблеми колоніалізму.

Мета виконання завдання — зрозуміти важливість робіт дисидентів у Радянському Союзі, зокрема з історії України; навчитися працювати в команді для роботи з текстами великого обсягу, ідеями та аргументацією.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГЮ 1.1. Орієнтується в історичному часі.

ГЮ 1.2. Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.

ГЮ 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГЮ 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГЮ 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГЮ 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГЮ 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; патріотизм.
- Людина і влада: імперії та національні держави; політичні режими.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 11 клас. Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Ідеї: дібрати інші уривки з праці Івана Дзюби до теми уроку (економіка, політика, культура тощо), давши на опрацювання за поданим алгоритмом; уривок 4 можна подати на уроках у 8 чи 9 класі під час розгляду питання про російський колоніалізм.

Компетентнісний потенціал: громадянські та соціальні компетентності; культурна компетентність.

Орієнтовний час для виконання: 20–25 хв.

Для нотаток

[illegible]

ДЖЕРЕЛО. Іван Дзюба «Інтернаціоналізм чи русифікація». Розділ VII. Пугало «українського буржуазного націоналізму» і реальність російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки в національному будівництві СРСР.

Уривок 1

Як відомо, в партії при обговоренні національних справ тривалий час точилася боротьба між тими, хто головною перешкодою у будівництві справді інтернаціонального союзу республік вважав російський великодержавний шовінізм, і тими, хто натомість озлоблювався проти «місцевого націоналізму» в республіках. Серед останніх був Сталін, який запровадив у вжиток спеціальний термін «соціал-шовінізм», що ним таврував «націоналістів». <...>

Російський шовінізм як спадщина історії

...Чи сьогодні, на сорок дев'ятому році радянської влади, вижиті до кінця така колонізаторська спадщина і такі колонізаторські настрої? Далеко ні, і сьогодні, особливо у великих містах, дуже сильний такий прошарок російського міщанства, який безнадійно далекий від того, щоб бути носієм комуністичного інтернаціоналізму, а є духовним спадкоємцем «десяти поколінь колонізаторів». Це російське міщанство почуває себе не дружнім гостем і не добрим приятелем народів, серед яких живе, а господарем становища й вищим елементом. Воно зневажливо ставиться до тих народів, серед яких опинилося, і замість цікавитися, вивчати і засвоювати їхню культуру, мову, історію тощо, — як це завжди робив і робитиме всякий добрий гість і заходжий чи навіть покликаний на допомогу друг, — це міщанство не тільки не вивчає і не засвоює їх, а навіть не цікавиться ними і не проминає жодної нагоди, щоб зневажити, поглузувати, познуватися з них. «Знають вот украинский борщ, знают вот украинское сало», — писав про них В. Маяковський сорок років тому. Але й тепер вони знають не більше.

Ставлення цього міщанства до українського народу скристалізоване й скристалізовується далі в такі сумнозвісні «фольклорні перли», як-от «Хохландія», «Гапкенштрассе», «залізяку на пузяку геп» і т.п.

Не краще ставиться воно й до інших народів Союзу. «Эти грузины — такие лентяи, такие хамы... и ужасные националисты»; «эти азербайджанцы такие грязные, такие хамы, такие националисты» і т.д. і т.п., одне слово, весь світ — хами і націоналісти, і лише вони, російські міщани, — світозари культури і добрі демони інтернаціоналізму.

Цей прошарок російського міщанства в національних республіках — колосальний і постійно діючий, політично реакційний, культурно і морально знижуючий фактор; він вносить посильну (і чималу) отруту в справу дружби народів СРСР.

Проте, хоч як це дивно, він напівофіційно вважається справжнім носієм правильних ідей, надійною опорою влади і протипологом «местным». «Местные» — це щось таке, над чим міщанинові ще треба потрудитись...

Уривок 2

Російський шовінізм як змішування Союзу республік з «единой неделимой»

...«Реабілітація» колоніального спадку Російської імперії як «предка» СРСР дедалі ширше входить у сучасну російську літературу, критику, публіцистику. ...Читаючи окремі книги, статті, виступи, тільки руками розводиш: коли це писано? На п'ятому десятилітті Союзу Радянських Республік чи в XIX столітті, в розпалі чергової кампанії на Босфор чи ще кудись? Чому автори оперують поняттями, далекими від комунізму і як дві краплі води схожими на поняття і фразеологію «верных слуг отечества» XIX століття? ...Гострота розуміння імперіалістичної, колоніалістської суті царської Росії втрачена, і минуле починають конструювати за сьогодишнім зразком і сьогодишньою потребою.

...Ще не так давно в історичних, літературознавчих, фольклористичних та інших працях об'єктивно і правдиво висвітлювалася історія взаємин Росії з навколишніми народами, історія російської колонізації. Зовсім звично, як загальновідомі речі, писалось про всі «прелести» колонізації, про знищення цілих народів «по пути к» черговому морю чи океану. ...Подібна історична правда була звичайна і самозрозуміла, широко представлена в працях істориків, соціологів, публіцистів, демографів, літераторів, взагалі в суспільних науках двадцятих і тридцятих років, як, до речі, в прогресивній думці дореволюційних часів, як, особливо з боку фактографічного, і в більшості дореволюційних наукових публікацій.

Тепер же подібного ми не зустрінемо. Тепер скрізь і всюди <...> розписують і підкреслюють «благодєяния», що їх принесла Росія загарбаним народам... Серед тих благодїяній — і врятування національного існування від хижих сусідів, і мир, і спокій, і дружба, і розвиток промислу й торгівлі, і культура і т.д. і т.п. Хрущов, виступаючи в столицях середньоазіатських республік, особливо любив наголошувати на двох моментах: Росія принесла цим народам мир, спокій — поклала край внутрішнім чварам (тверда влада) і «феодальной раздробленности» — та вищу культуру (це — і народам з тисячолітньою, ще до існування Росії, культурою)... Читаючи ці щедрі «откровения» Хрущова, весь час уловлюєш щось знайоме... Аж нарешті пригадуєш: ага, це ж те саме «замирение» чи «освобождение» народів «от их внутренней лжи» і «шатости», про яке так багато говорили сто п'ятдесят, двісті і триста років тому малосимпатичні особи, починаючи від самої Катерини II і до Победоносцева.

...Правда, при цьому робиться маленька поправка: говориться, що ці блага приніс народам не царат, а то й не взагалі Росія, а великий російський народ. Але ж, пробачте, політику взагалі, і колоніальну політику зокрема, робив усе-таки російський царат, а не російський народ, отож ця «поправка» такого самого гатунку, як коли б ми стали виправдовувати загарбання Індії на тій підставі, що англійський народ — великий народ і ображати його нагадуванням про колонії не годиться.

І що це за такий особливий народ — єдиний у всьому світі, який ошчаслилював усі інші, сам будучи одним з найнещасніших, і який дарував іншим те, чого сам не мав? Як він міг, наприклад, нести культуру, коли відомо, що для 95% російського населення ця культура була неприступна...

Очевидно, всі ці питання набагато складніші й суперечливіші, і зводити їх до уявно-патріотичних версій та пропагандистських загальників на те, як великий російський народ подав братню руку великодушної допомоги такому-то сусідньому народові, і такому-то, і такому-то до нескінченності — справа фальшива, протиісторична...

Уривок 3

Треба собі уявити, яку основу моралі і громадянських чеснот дає нашій молоді та пропаганда, проти якої всіма силами боролися... А «всенародні святкування» 300-ліття, 400-ліття, 200-ліття, 150-ліття і т.д. «добровільних возз'єднань», приєднань, «входжень» і подібних територіальних «приращень», як чесніше казали в старовину! Недавно святкували навіть 450-ліття, здається, «добровільного приєднання» Казані, тої самої, яку вирізував до ноги Іван Грозний... Що на черзі: святкування річниць добровільного возз'єднання Криму і добровільного переселення кримських татарів з південного узбережжя до Сибіру? Адже смак до всенародних бал-маскарадів, здається, не втрачено...

При цьому не рахуються ні з загальновідомими історичними фактами, ні зі свідченнями російської та інших національних літератур, ні з голосами прогресивних суспільних діячів...

По-перше: ні одне з цих «возз'єднань» та «приєднань» не було «добровільним» ні суттю, ні навіть формою. Навіть Україна не «возз'єднувалась», а вступила в договірний союз, який потім був віроломно зламаний царатом.

По-друге: жоден із цих завойованих народів завдяки завоюванню не поліпшив і не міг поліпшити свого економічного становища, а, навпаки, занепадав або й навіть вироджувався, вимирав. Скільки народів і племен вимерло в Сибіру, від скількох навіть імені не залишилося! Відомо, яке зубожіння приніс царат в Азію; відомо, що в Україні він запровадив кріпацтво, приніс спустошення, забрав інтелігенцію і погасив усі вогнища культурного життя.

В книзі Є. Марковича «Очерки Крыма» (Санкт-Петербург, 1902 р.) знайдемо фактичні дані про те, що коли за татар у Криму навчання дітей було обов'язкове, то після підкорення Росією запанувала суцільна неписьменність. Аналогічні документальні дані є і про Україну, де за часів Хмельницького і перших десятиліть Гетьманщини школи були майже в кожному селі, але на початку XIX ст., тобто за якихось сто років, їх, за даними офіційних переписів, стало вдсятеро менше. Ось чому академік Багалій висловив свого часу в Державній думі загальновідому річ, коли казав: «Для всех более или менее бесспорен тот факт, что малороссийское население в XIX в. является отсталым в культурном отношении по сравнению с великорусским и инородческим, и одной из главных причин этой отсталости являются именно вышеуказанные

затруднення (навчання нерідною мовою — І. Дз.)... между тем как в XVII в. малороссы славились своею образованностью и, как известно, переносили ее даже в Московскую Русь».

По-третє, не можна визнати прогресивним явище, яке характеризується насильством, колоніалізмом, занепадом суспільності і культури підкорених націй аж до їх фізичного знищення чи біологічного виморювання (класичний геноцид), яке посилює національну ворожнечу (а не дружбу, як безсоромно запевняють нас тепер...)

...А сьогодні історик на догоду найбезглуздішій тенденції ототожнення СРСР зі спадком колишньої Російської імперії та «реабілітації» останньої тлумачить «отечественную историю» не як історію відповідно росіян, українців, грузин, латишів і т.д., а як історію Російської імперії, володаря отої «величезної кількості вкраденої власності», не розрізняючи законних її господарів і, по суті, захищаючи права грабіжника.

Уривок 4

...Деякі сучасні історики й теоретики не знають чи вдають, що не знають того, що знав ще Макіавеллі, що відомо ще з часів Римської імперії, а саме: характер чужинецького врядування на загарбаних територіях може бути різний, і бувають різні типи колоніалізму. Одне діло, коли загарбана й колонізується економічно відстала країна, інше — коли розвинена. Одна справа, коли пригнічується нація з уже розвиненим політичним самоусвідомленням і традиціями державності, друга — коли підкорена людність ще не встигла з етнографічної маси сформуватися в націю. Одна справа, коли колонізуються заокеанські землі, друга — коли суміжні, одна — коли жертвою є далека раса, друга — коли споріднена.

...Російський колоніалізм розвинувся за своєрідних обставин і має свої «нестандартні» прикмети, свою «специфіку».

Порівняно до «класичного» колоніалізму великих європейських держав, колоніалізм російського царизму мав ряд особливостей. Так, наприклад, оскільки його експансія була спрямована не на заморські території, а на суміжні землі, то справа не обмежувалася насадженням колоніальної адміністрації та економічним визиском, а переходила до повної асиміляції, до соціального перетворення завойованих країн імперією. При цьому ставка робилася на «мирні» засоби, а збройна сила вживалася тільки «по необхідності» — супроти немирних тубільців. Цікаво, що царизм, вірний своїй високій християнській місії та братолюбію, ніколи не третирував сусідні народи, що їх підкоряв чи збирався підкоряти, як неповноцінні, нижчу расу і т.д. Навпаки, він спочатку великодушно визнавав їх рівноправними громадянами імперії і дарував їм усі «права», а вже потім ішов на них війною, щоб будь-якими засобами прилучити до цієї рівноправності та цих прав. Наслідком цієї неповторної логіки було, зокрема, те, що всякий опір сусідів загарбникам наперед оголошувався «изменой отечеству».

Вся історія російських царів сповнена скаргами на «измену» й карами за «измену», пошуками «измены»... В чому ж секрет цього феномена,

цього ніде більше в світовій історії не баченого явища? Певно, в самому дивовижному змісті цього поняття, як його розумів російський царат сукупно зі своїми стратегами і моралістами.

...А для швидкого «нравственного соединения» в «общем нераздельном отечестве» була розроблена хитра, складна і гнучка стратегія придушення, розтління і денаціоналізації пригнічених народів.

Тут і гіпноз всесвітньої і непереможної місії російського царизму («третий Рим»), опиратися якому безнадійно. Тут і міфи про російський царат як опору і визволителя слов'янства то від турків, то ще від когось, і зв'язане з цим хитре використання політичної і психологічної ситуації. Тут і послідовне викорінювання «старини» та «умоначертаний прежних времен» (формули Катерини II). Тут і стародавня політика «разделяй и властвуй», доповнена суто «отечественными» нюансами:

«Для нашей безопасности на Украине надобно прежде всего посеять несогласие между полковниками и гетманом... Когда народ узнает, что гетман такой власти не будет иметь, как Мазепа, то надеюсь, что будут приходит с доносами. При этом доносчикам не надобно показывать суровости: если двое придут с ложью, а суровости им не будет показано, то третий и с правдой придет, а гетман и старшина будут опасаться... Необходимо, чтоб во всех порубежных городах были полковники, несогласные с гетманом; если будут несогласные, то дела их все нам будут открыты».

Уривок 5

...Недаром творці російської політики старанно вивчали досвід Римської, Германської, Австро-Угорської імперій спеціально під кутом зору прийомів колонізації.

Від Римської імперії російські царі перейняли основні прикмети своєї політики:

«Какую бы страну римляне не занимали, они делали это по призыву туземцев», — стверджує Макіавеллі.

Те саме робили і російські царі. Навіть революції в Польщі, всі три (1799, 1830–1831, 1863–1864 рр.), вони душили на прохання самих поляків, що зафіксоване у відповідних документах. Причому це робилося з визвольною метою... А про Україну й говорити не доводиться. Українське самоуправління Катерина ліквідувала з єдиною метою: звільнити «народ... от мучивших его вдруг многих маленьких тиранов».

Закріпачення й інші ущемлення України провадилися теж з «освободительной» метою: «Для уравниения свободностью малороссийского, равно подданого же ея императорского величества народа».

І що особливо цікаво — навіть русифікацію освіти запроваджували під виглядом прогресу й на прохання самих українців.

Катерина II в справі «єдинства» великі надії покладала на так звані «народні школи», проект яких вона склала з спеціальною метою — замінити ними традиційні національні школи, які ще існували в ряді земель, в тому числі і в Україні. Народні школи мали бути, звісна річ, уже російськими.

20 жовтня 1782 року особистий секретар О. В. Храповицький записує

її слова: «Заведением в России народных школ разнообразные в России обычаи приведутся в согласие, и исправятся нравы». І там само: «Коль скоро заведутся и утвердятся народные школы, то невежество (маються на увазі ті самі «разнообразные... обычаи» і «развратные мнения» про національну «рознь», тобто відмінність — І. Дз.) истребится само собою: тут насилья не надобно».

Оцей останній мотив особливо зворушливий і характерний для російських царів, які завжди засуджували «насилие» і послідовно дотримувалися дорогого їхнім серцям принципу «добровільності».

І ці самі російські «народные школы» на місці українських Катери-на II мала на увазі запроваджувати не інакше, як на прохання батьків, на прохання самих українців...

Уривок 6

Повертаючись тепер до нашої розмови про «возз'єднання», «приєднання» і т.п., скажемо, що з усього вищенаведеного логічно випливає елементарне міркування: якщо й варто відзначати відповідні дати (а, мабуть, варто, бо все-таки це дуже визначні поворотні моменти в історії відповідних націй), то використовуючи їхнє відзначення для широкого висвітлення особливостей і форм російського імперіалізму, для роз'яснення ганебної і реакційної суті войовничого російського націоналізму і великодержавництва. (Саме такою виховною роботою партія в двадцяті роки виробляла відчуття корінної різниці між теперішнім Союзом Республік і колишньою Російською імперією, а не поняття спадкоємності).

У нас же саме прищеплюється поняття спадкоємності. Спадок території, спадок «неотъемлемости», спадок «непобедимости русского оружия», спадок «объединения вокруг русского начала» (отого самого, ненависного колись марксистам-комуністам) і російського «предводительства», спадок «старшего брата», спадок понять про виняткову роль і місію Росії щодо навколишніх народів і т.д. і т.п. — тільки висловлене все це в псевдоінтернаціоналістських фразах. Це не той спадок, яким можуть пишатися комуністи. <...>

Ці слова треба «кальоним железом» (хай би воно хоч раз у житті зробило добре діло) виписати на гарбузових лобах сьогоднішніх холуїв і хамів, що прикривають ганьбу минулого лицемірними, ніби патріотичними фразами й інсценізують коштовні «всенародні святкування» на місцях народних трагедій. Чи розуміють вони, що, по суті, повторюючи сьогодні версії царських офіціозів як у трактуванні історії Росії, так і в трактуванні її взаємин з навколишніми народами, — вони вільно чи невольно ставлять себе в позицію наступників цих офіціозів, а СРСР ототожнюють з колишньою Російською імперією?..

Все це робиться нібито в ім'я возвеличення російського народу та його місії. Але ж не в цьому його безсумнівна велич, і взагалі не можна так безоглядно, демагогічно оперувати словом «народ» там, де йдеться про складні історичні, економічні, соціальні процеси.

<...>

Пов'язана з цим широка «перетряска» минулого, загальновідомих фактів історії — в бік фальсифікації — виховує неповагу до правди, безпринципність, цинізм, що також несумісне з принципами комуністичного виховання.

Врешті, настирливе «коригування» дореволюційної історії Росії, історії Російської імперії в інтересах сьогоденної політики, бажання теперішню державність вивести з традицій минулої державності (недарма ж у школах «Історія СРСР» починається не з наших часів, а є, по суті, історією Російської імперії, яка переходить в історію СРСР, тоді як логічно треба, щоб історія СРСР таки була історією СРСР, а попередній період був історією ряду народностей, що тепер складають СРСР) — і в зв'язку з тим своєрідна «реабілітація» та прикрашування тієї поміщицько-бюрократичної державності з її «пободами», «воссоєдиненнями», «воинской славою» та «освободительством» — все це породжує підозру: чи не заритий тут якийсь хитромудрий собака?

<...>

Текст поданий з <http://litopys.org.ua/idzuba/dz11.htm>

- 1** *Загальне обговорення.* Хто такі дисиденти? Що вам відомо про Івана Дзюбу?
- 2** *Робота в групах.* Кожна з груп працює із одним уривком з праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» (уривки 1–5) за планом:
 - а)** Яка головна ідея цього уривка?
 - б)** Які аргументи наводить автор?
 - в)** Які факти з уроків історії вам відомі, що підтверджують або спростовують думку автора?
 - г)** Підготуйте стислу розповідь на основі уривка для однокласників / однокласниць.
- 3** *Обмін думками між групами у формі «світового кафе».* Один із членів групи спілкується з іншою групою, щоб дізнатися, про що йшлося в інших уривках тексту (1 хвилина). Потім відбувається зміна до наступної групи (так тричі по 1 хвилині). Потім обговорення у своїй групі отриманої інформації, формулювання 3–4 тез, що характеризують текст (1–3 хвилини).
- 4** *Робота в групах.* Кожна з груп працює над уривком 6 з праці Івана Дзюби та порівнює тези, що отримала під час обговорення.
- 5** *Загальне обговорення.* Які ключові ідеї ви почерпнули з праці Івана Дзюби? Чому вони засуджувалися у Радянському Союзі? Чому Росія є колоніальною імперією?

Розділ 2.6. Стереотипні образи українців у радянській пропаганді

2.1. Радянський Союз як держава пропаганди

2.2. Кого виховувала радянська система?

2.3. Радянський ритуал як інструмент контролю

2.4. Історія в радянській пропаганді

2.5. Творення історичного міфу про «братні народи»

2.6. Стереотипні образи українців у радянській пропаганді

– 1 –

Схематизований, спрощений, емоційно забарвлений образ певної етнічної спільноти, який поширюється як типовий на кожного її представника.

– 2 –

Г. Федотов, «Доля імперій», Сучасність, 1993. Ч.1, 104.

Творення образів народів СРСР, необхідних радянській владі, досягалось через інструменталізацію культури, зокрема освіти, преси, радіомовлення, художньої літератури, монументального та станкового мистецтва, промислової графіки, театру, кіно, телебачення тощо.

Образ українців у СРСР був вкорінений в *етнічних стереотипах*¹ та історичних міфах, що склалися у часи імперського (російського й австро-угорського) поневолення українського народу.

У Російській імперії, на досвід якої взорували більшовики, етнічний стереотип щодо українців ґрунтувався на невизнанні українського народу як такого. Колоніальна влада заперечувала самотійне буття українців, розглядаючи їх не як іноетнічну спільність, а як периферійну частину власного світу. Вони сприймали українців як небажаний наслідок зловмисного відхилення або відсутності спільноти під чужим, ворожим впливом.

Радянські ідеологи номінально визнали національну суб'єктність українців, але насправді продовжували імперську політику «єдиної й неподільної». Будь-які спроби українців відокремитися від росіян, як-от проголошення Української Центральної Ради у 1917 році як самостійного державного органу, репрезентувалися як «зрада українців на чолі з М. Грушевським», зокрема, російський академік Алексей Шахматов, добре знааний своєю адвокатурою української мови, розпачливо писав Володимиру Вернадському навесні 1918-го: «...за руйнуванням єдності я бачу загибель для великоросів і рабське становище для малоросів».

Не менш прикметне свідчення залишив відомий російський філософ Георгій Федотов, який після більшовицького перевороту емігрував і більшу частину життя прожив у Франції: «Пробудження України, а особливо сепаратистський характер українофільства вразив російську інтелігенцію і до кінця лишився їй незрозумілим. Насамперед тому, що ми любили Україну, її землю, її народ, її пісні, вважали все це своїм, рідним. Але ще й тому, що ми злочинно мало цікавились минулим України за три-чотири століття, які створили її народність, її культуру, відмінну від Великоросії»².

Навіть в умовах політики коренізації в СРСР серед більшовицького керівництва України панувало зверхнє ставлення до українців. Зокрема, другий секретар ЦК КП(б)У, росіянин Дмитро Лебідь, влітку 1923 року на Київській партійній конференції переконував: «Поставити собі за завдання активно українізувати партію, себто робітництво, це значить стати на точку зору нижчої культури села, порівняно з вищою культурою міста», натомість обов'язком комуністів є підтримувати «природний процес». Він висунув «теорію бо-

ротьби двох культур», з якої випливало, що оскільки російська культура в Україні пов'язана з прогресивним пролетаріатом і містом, у той час як культура українська — з відсталим селянством і селом, то російська культура рано чи пізно переможе і цьому не слід перешкоджати.

У радянській популярній культурі можна виокремити кілька типових стереотипних образів українців, які вона усядикувала від своєї попередниці — імперської культури — й експлуатувала їх упродовж всього періоду свого існування. Ці наскрізні стереотипні образи можна умовно звести до трьох основних: «ворог», «зрадник», «простак-хитрун».

«Ворог», «зрадник», «простак-хитрун

Найбільшу нетерпимість в імперській адміністрації, а згодом й у більшовиків, завжди викликали орієнтовані на незалежність і суверенітет українці. Це перша когорта «ворогів», яких у радянський час позначали такими загальниками, як «націоналісти», «незалежники», «самостійники», «сепаратисти». Саме вони завжди становили небезпеку не тільки імперській чи радянській державності, а й були руйнівними для суспільних уявлень про «дружбу народів» чи «братні народи», які були покладені в основу радянської державності.

Тому державницькі прагнення українців упродовж усього історичного сусідства з росіянами сприймалося партійним керівництвом у Москві як безпосередній виклик і загроза. Відповідно у радянському історієписанні та культурі такі прагнення або замовчувалися, або зображувалися за допомогою образу «ворога» і «зрадника».

Якщо українці заявляли про свою самодостатність і прагнення свободи, їх неодмінно таврували як «зрадників», «відступників», «колаборантів», як то: «мазепинці», «петлюрівці», «бандерівці» чи пак «буржуазні націоналісти». Ці образи в російській (імперській, радянській і сучасній) міфотворчості набули навіть своєрідної *архетипічності*³. За допомогою цих образів уможлилювалася соціальна стигматизація українців як «чужих», історично небезпечних і підступних.

Показовим є радянський образ Симона Петлюри. Він боровся з більшовиками, але програв. Більшовики прагнули знищити свого опонента не лише фізично, а й ідеологічно. Тому по завершенні військових баталій пропаганда перетворила Голову Директорії УНР на ворога, а «петлюрівщину» — на політичний злочин.

У радянських словниках «петлюрівщина» визначалась як «контрреволюційний буржуазно-націоналістичний рух на Україні періоду іноземної воєнної інтервенції й громадянської війни, очолюваний одним із ватажків дрібнобуржуазної націоналістичної партії українських соціал-демократів Петлюрою»⁴. Цей термін став називним для таврування будь-якого національно-визвольного руху в інших регіонах СРСР. Так, зокрема, очільник українського наркомату освіти Григорій Гринько засуджував басмацтво (антибільшовицькі виступи в Хорезмі й Бухарі) як «середньоазійську петлюрівщину»⁵.

— 3 —

Несвідомі першообрази, які передаються від покоління до покоління і виступають основою для поведінки, особистісного розвитку та світоствлення.

— 4 —

І. Білодід ред., Словник української мови в 11 томах (Київ: Інститут мовознавства АН УРСР та «Наукова думка», 1970-1980), том 6, 344.

— 5 —

Гр. Гринько, «Друга сесія Центрального Виконавчого Комітету СРСР», Більшовик. 5 листопада 1924, 2. Також див. для порівняння: В «Енциклопедії Українознавства», стаття «Петлюра Симон» завершується такою узагальною характеристикою: «Серед ворожих до української справи сил, зокрема російсько-більшовицьких, поняття «Петлюра», «петлюрівщина», «петлюрівці» стали синонімами «Мазепа», «мазепинство», «мазепинці», термінів, що ними окреслюється незалежницький рух, змагання українського народу за звільнення від російського панування» (Енциклопедія Українознавства за ред. Кубійовича. Париж-Нью-Йорк. 1970. Т. 6, 2030).

– 6 –

Назву стрічки дав напис на вагоні «П.К.П.», що розшифровується як «Польська колея панстова» (назва польської державної залізниці).

– 7 –

Одрук за джерелом.

– 8 –

К. Кузіна, «Як створити «ворога»: дегуманізація українців радянським агітпропом», *Україна Модерна*. 23 лютого 2023. <https://uamoderna.com/war/yak-stvoryty-voroha-dehumanizatsiia-ukraintiv-radianskym-ahitpropom/>

У 1926-му, в рік вбивства Петлюри, у кінопрокат вийшла радянська пропагандистська стрічка «П.К.П.» (реж. А. Лундін, Г. Стабовий)⁶. Цю аббревіатуру стали розкривати як намішку: «Пілсудський купив Петлюру». Фільм був німий, чорно-білий, але титри та написи, а ще — виразні жести та міміка персонажів тощо передавали глядачеві відповідне інформаційно-емоційне повідомлення — Петлюра «продажний», «жадібний», «український Наполеон», що спирався на «шовіністично налаштовану частину інтелігенції» та «масу українського селянства, серед якого (були) міцні власницькі традиції», себто вони не хотіли віддавати свою приватну власність новій державі.

Образ очільника УНР в екзилі конструювався як комічний та недолугий, що мав викликати у глядача посмішку і водночас — презирство, адже ворог у смішній подобі вже не здавався загрозливим. Прибічники Петлюри в Україні — «петлюрівці» — «як хробаки потрохи, непомітно та тихо підточували молоду радянську Україну», а радянські газети 1920-х регулярно публікували матеріали про звірства «петлюрівців» на зразок: «погроми, пожежі, розстріли, грабунки, насильства; людність били шомполами, особливо ж євреїв і ще багато було різнах⁷ прояв «пляски смерті» петлюрівців»⁸.

↑ **ЮЗЕФ ПІЛСУДСЬКИЙ ТА СИМОН ПЕТЛЮРА У ВАГОНІ ПОЇЗДА ПКП (ПОЛЬСЬКИХ ДЕРЖАВНИХ ЗАЛІЗНИЦЬ), ВІННИЦЯ 1920 Р. (ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ФОТО)**

Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/23/Petlura-Pi%C5%82sudski_Winnica_1920_-_2.jpg

Образ Івана Мазепи та «мазепинства» був ще одним маркером української «ненадійності». У радянській пропаганді яскравим прикладом «мазепинства» був митрополит забороненої греко-католицької церкви Андрей Шептицький. Мимоволі до «мазепинців» потрапив і Петро

Шелест — перший секретар ЦК КП України, ідейний комуніст, що очолював республіканську партійну організацію з 1963-го по 1972 рік, якого усунули зі звинуваченням у «недостатньому інтернаціоналізмі», «надмірній самостійності», «місництві та проявах націоналізму». Безпосереднім приводом став вихід його книги «Україно наша Радянська» (1970), у якій партійні критики помітили «ідеологічні помилки», «ідеалізацію» минулого України та надмірне обстоювання самотності УРСР. У назві книги навіть розгледіли пряму відсилку до УНР. Спеціальним рішенням Політбюро ЦК КПУ в лютому 1973 року книга була вилучена з продажу та бібліотек, велику частину накладу знищили.

Зрештою, хрестоматійним прикладом інструменталізації образу українця як «простака-хитруна» є комедійний дует Штепселя і Тарапуньки, що їх виконували українські актори Юхим Березін та Юрій Тимошенко. Про цей естрадний дует 1950–1980 років існує багато легенд. Від сьогодні можна говорити про дві протилежні оцінки. Перша — традиційна — показує їх як талановитих артистів, які пройшли випробування війною, підкорили собі естраду, надали їй нового життя, не боялись критикувати чинний лад, через що їм постійно діставалось від цензорів, редакторів і партійних босів. Другий наратив — критично-національний: вони результативно спрацювали на русифікацію України, на впровадження двомовності й суржику в побутову культуру, але головне — виставляли все питома українське провінційним і дурнуватим. Цих українських акторів запрошували до загальносоюзних проєктів, з якими вони об'їхали всю країну, розважаючи публіку і закріплюючи сфальшований образ українця: водночас веселого і зрадливого, простакуватого і меткого, шахраюватого і скритного.

Комплекс малоросійства та образ «хохла»

Чи не головна функція нав'язуваних національних / етнічних стереотипів полягала у створенні й посилюванні у підлеглої спільноти комплексу неповноцінності, змушуванні її перейняти й засвоїти зневажливий погляд на себе. Як наслідок, в українців був сформований «комплекс малоросійства»⁹. Євген Маланюк, досліджуючи це явище, діагностував його «як каліцтво внутрішньо національне», «національне поразенство», воно «завжди поражало верству, що мала виконувати роль мозкового центру нації», а тому є найважливішою проблемою, пов'язаною «з нашою основною проблемою — проблемою державності». У 1959 році він визначав: «Малоросійщина — це не політика і навіть не тактика, лише завжди апріорна і тотальна капітуляція. Капітуляція ще перед боєм»¹⁰.

↑ ТАРАПУНЬКА І ШТЕПСЕЛЬ.
Ю. ТИМОШЕНКО І Ю. БЕРЕЗІН

Джерело: <https://www.eg.ru/wp-content/uploads/2020/04/berezin-i-timoshenko084929.jpg>

– 9 –

Визнання значною частиною населення своєї вторинності і підлеглості (генетичної, історично-культурної, політичної, економічної, інтелектуальної) щодо «старшого брата», щодо «великого російського народу».

– 10 –

Маланюк Є.
Малоросійство. К. :
Український пріоритет,
2015. С. 36, 39, 40-42.

Відповідно, українська культура в СРСР могла побутувати лише як певна підлегла, «менш розвинута» частина загально-радянської культурної ієрархії, де на чолі стояла «велика російська культура». За таких рамок значна частина українців зрікалася своєї національної ідентичності й тяжіла до ототожнення з російським / радянським народом.

Образ «хохла» постав великою мірою спонтанно, «знизу», через безпосередні контакти між московитами-росіянами та малоросами-українцями, на відміну від образу «малороса», що був продуктом певної (імперської) ідеології. В обох випадках ці контакти мали безумовно колоніальний характер, відбиваючи на різні лади домінуючу позицію одних і підлеглу позицію інших.

Збірний образ, що поставав внаслідок цих контактів, зображав українців як примітивних, провінційних, простих людей, що користуються чимось середнім між українською та російською мовою, мають своєрідне почуття гумору і сільську дотепність. Стереотипізація та іншування в колоніальному контексті працювали на применшення, приниження та упокорення українців шляхом застосування символічного насильства замість фізичного. Однак фізичне насильство як крайня міра для створення «правильного» образу все ж лишалося¹¹.

Фольклоризація культури

Найбільш прихильно радянське суспільство сприймало фольклорно-етнографічний вияв української самобутності. Радянська пропаганда маніпулятивно підживлювала власницькі настрої росіян, грала на етнографічних стереотипах, підсилюючи їх власним інструментарієм. Розглянемо, в який спосіб використовувалася національна культура для вироблення образу українця в радянській пропаганді. Використаємо кілька кейсів, зокрема: монументальної етнографізації, популярної естради, шароварщини.

Репресивно знищена у 1930-ті українська наукова етнографія була замінена сурогатом радянського народознавства, яке відтоді методично вихолощувало сутнісні характеристики народної культури, вправно слідуючи за партійним гаслом у галузі будівництва і підтримки культури як «соціалістичної за змістом і національної за формою».

Створювані майстрами на замовлення пропаганди візуальні об'єкти — це не просто зображення, вони часто є своєрідним інструментом для конструювання, підкреслення і закріплення образу соціальної та інших відмінностей, які не є природними.

Яскравими є приклади з радянської «шевченкіани», коли національний поет і пророк був перетворений на «революціонера-демократа». Замість образу мислителя-інтелігента пензля Федора Кричевського «вірусним» став «сердитий старигань» у кожусі й смушковій шапці, образ якого насправді висмикнутий з реального контексту українського товариства у Петербурзі.

Про масштаби радянської шевченкіани свідчить і те, що в ювілейній Шевченківській виставці у Києві в березні 1961 року брало участь понад

– 11 –

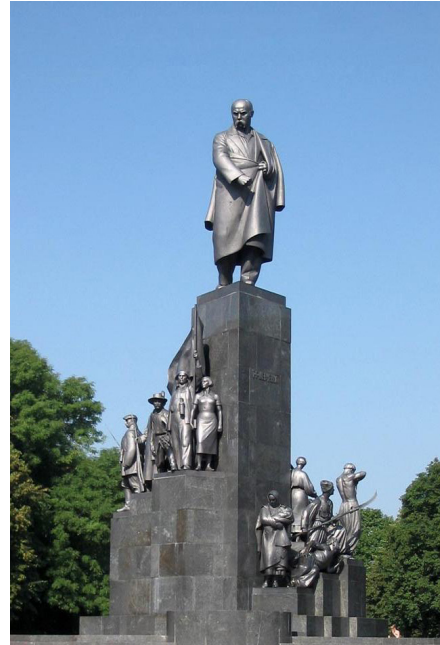
Коли в 1963 р. Клуб творчої молоді організував вшанування пам'яті І. Франка і похід зі смолоскипами до його пам'ятника, йому перешкоджала міліція. Покладання квітів до пам'ятника Т. Г. Шевченка 22 травня 1964 р. закінчилося для багатьох учасників затриманням, а для окремих — виключенням з університету. У 1965–1972 рр. в Україні прокотилася хвиля арештів національної інтелігенції, багатьох із них покарано довічними ув'язненням (Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, Ірина Калинець, Ігор Калинець, Валерій Марченко, Микола Плахотнюк та ін.). Життя заплатили за національні переконання Алла Горська, Василь Стус, Валерій Марченко, Олекса Тихий, Микола Литвин.

600 митців, експоновано понад 1000 праць. До ювілею 1961-го випущено багато видань Шевченка та про нього, 160 тис. плакатів, 130 тис. репродукцій портретів Шевченка, майже мільйон ювілейних поштових листівок.

На наступній великій ювілейній виставці (березень-травень 1964) вже виставлено понад 2000 праць від 1200 учасників (утім, тут уже з'явився чималий розділ «сучасної теми», де експоновано такі шедеври, як «Свято в селі Моринці», портрети Героя Соціалістичної Праці Надії Заглади та Фіделя Кастро).

Однак за уважного розгляду виявляється, що ця всеохопність ілюзорна. Виразно домінують кілька тем: тяжке дитинство та юність поета, його ув'язнення й заслання, його дружба з російськими «революціонерами-демократами», нарешті, «центральна» тема — Шевченко й народ. Існує кільканадцять картин із назвами на кшталт «Шевченко серед селян» або «Шевченко серед кріпаків»; кілька епохальних полотен різних авторів на тему «Шевченко серед російських революціонерів-демократів» тощо.

Увесь цей час не забували про пам'ятники. На 1961 рік у СРСР було 92 пам'ятники Шевченкові. Типово радянськими є монументи Кобзаря від Матвія Манізера у Харкові (1935) і Києві (1939)¹². Що схеми, сформовані десятиліттями розбудови індустрії «радянського Шевченка», панують над умами митців донині, видно хоча б із пам'ятника Шевченкові у Львові (скульптори В. і А. Сухорські, арх. Ю. Дибя, Ю. Хоромей): статуя Т. Шевченка, поставлена 1992 року, була доповнена 1996-го «хвилею національного відродження» — досить недолугим повторенням концепції харківського пам'ятника 1935 року. Замість ряду статуй «гнонених і голодних» на барельєфах львівського пам'ятника бачимо галерею мучеників та героїв боротьби за українську державність.

↑ **М. МАНІЗЕР. ПАМ'ЯТНИК
Т. Г. ШЕВЧЕНКУ. ХАРКІВ. 1935 РІК**

Джерело: <https://bit.ly/3zT07YI>

– 12 –

Там само. С.153.

Шароварщина — наслідок радянської пропаганди

Чи не найбільш масштабним наслідком радянського культурно-пропагандистського проекту стала шароварщина¹³. У радянський час саме вона була одним зі способів маніпуляції з етнічною самосвідомістю. Уся радянська культура мала інституційний характер: без офіційних органів та установ у культурі нічого не відбувалося. Не лише ідеологічні установки («культурні сюжети»), а й естетичні засади (так званий «соцреалізм») диктувалися владою. Українська етнічна культура подавалася у зручній радянській обгортці як етнічний український продукт, а точніше, як «культурна спадщина братського українського народу». З неї вихолощувалося все, що могло хоч якось натякати на націоналізм. Крім того, дуже часто вона подавалася не як унікальний етнічний виріб, який

– 13 –

Декоративна культура низької якості, яка базується на псевдо-автентичності й спекулює на національних мотивах.

репрезентує українську ідентичність, а як «серійний» продукт, як один із варіантів різноманітної регіональної культури українців.

До цього доклались і численні радянські етнографи, поширюючи через науково-популярні видання традиційну культуру в спрощеній формі й сентиментальній обгортці. У 1969 році при Раді міністрів УРСР створили нову установу — Комісію з вивчення та впровадження нових громадянських свят та обрядів. Під гаслом боротьби з релігійними пережитками особливу увагу приділяли створенню сім'ї та народженню дитини, аби витіснити традиційні ритуали вінчання та хрестин. Держава виділяла значні кошти на будівництво Палаців урочистих подій, відкриття спеціальних крамниць, де наречені та молоді батьки могли придбати дефіцитні та обрядові товари (рушники, обрядовий хліб, іменні зірки, прикраси, весільні запрошення). У 1976 році у Києві почала працювати спеціальна фірма обрядових послуг «Свято», невдовзі такі фірми виникли в обласних центрах. Держава вміло використовувала економічну ситуацію для навернення молоді до нових свят і відмови від традиційних. Комісією було розроблено кілька типових варіантів урочистостей, в яких обряди набували радянського смислу з використанням елементів національних традицій (весільні пісні, народні інструменти, випікання короваю та весільного печива). У селах весільні церемонії проводили у клубах, від правлінь колгоспів молодим робили подарунки, водночас розпорядники вводили до обрядів розваги, конкурси, щоб родинну обрядовість замінити на колективістську. Водночас в умовах радянської дійсності це був один зі способів хоч якогось долучення широких радянیزованих мас до народної спадщини й хоч якоїсь підтримки української ідентичності.

За оцінкою Марини Гримич, і сьогоднішня шароварщина є, з одного боку, відголоском радянського культурного проєкту, а з іншого — незалежною самовідтворювальною етнічно-комерційною традицією, що має як своїх виробників, так і споживачів, і навіть адептів. З'ясувавши факт, що в радянській добі шароварщина як масовий, серійний культурний продукт процвітала, треба зазначити, що ознаки її появи слід шукати не в Радянському Союзі, а раніше, коли зароджувалася масова культура, тобто в ранньоіндустріальному суспільстві.

Шароварщина виникла тоді, коли з'ясувалося, що на народній / традиційній / етнічній культурі можна заробляти. Натомість поширювати її слід не в автентичному вигляді, а спрощено, привабливо і зрозуміло для міщанського / міського середовища у зручній для масового тиражування формі. Шароварщина була одним із найуспішніших радянських культурних проєктів, вона не могла безслідно зникнути після розпаду Радянського Союзу, оскільки стала традицією: і естетичною, й освітньою, і виробничо-комерційною¹⁴.

По суті, шароварна культура — це спрощена (іноді до невпізнаності) традиційна або сільська культура, видозмінена, а часом навіть спотворена у процесі її комерціалізації та тиражування. Шароварщина пов'язана з ідентичністю, і вона є однією з наймасовіших форм репрезентації української ідентичності. Сьогодні багато людей саме так уявляють свою українськість.

Завдання для учнів

Завдання 6–1. «Штепсель і Тарапунька»

Коментар для вчителівства

Гумористичний дует українських акторів Юхима Березіна (Штепсель) та Юрія Тимошенка (Тарапунька) набув популярності в УРСР у 1950–60-х роках. Критики вважають, що це форма прихованої русифікації та політики «мовної шизофренії» в Україні. ТанDEM виступав українською та російською, що унормовувало двомовність, однак постійно протиставлявся суржик української мови витонченості російської.

Мета виконання завдання — зрозуміти зв'язки гумору та політики; навчити аналізувати гумористичні виступи (монологи / діалоги / стендапи) з критичної точки зору та відображення ідеалів суспільства.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГІО 1.2. Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.

ГІО 1.3. Виявляє і прогнозує суспільні (історичні) зміни.

ГІО 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГІО 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГІО 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГІО 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; патріотизм.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 11 клас. Україна в період системної кризи Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Компетентнісний потенціал: здатність спілкуватися рідною (у разі відмінності від державної) та іноземними мовами; компетентності у галузі природничих наук, техніки й технологій; громадянські та соціальні компетентності; культурна компетентність.

Орієнтовний час для виконання: 15–20 хв.

ДЖЕРЕЛО. Виступ Штепселя і Тарапуньки «Давайте представим, что мы перенеслись в 2017 год...» [«Уявімо, що ми перемістились у 2017 рік...»] (1968 р.).

 <https://www.youtube.com/watch?v=BzS8KKuoabl>

— Здравствуйте, дорогие товарищи!
 — Добрый вечер!
 — Приветствуем и поздравляем вас с Новым годом.
 — Здоровенькі були!
 — Мы все советские люди прожили славный год. Первый год второй половины первого столетия советского государства. А скоро будет 60 лет советской власти, 70.
 — Сто!
 — Да!
 — Ото буде дата! Ти представляєш, як ми з тобою на сторіччя радянської держави вийдемо на сцену...
 — Гм-гм...
 — ... і скажем людям...
 — Чого ти гмикаєш? Чого ти гмикаєш?
 — Мы с тобой выйдем на сцену...
 — Чого ж нам не выйти...
 — Через 50 лет?
 — Ну, так шо?..
 — Нет, я не возражаю. В последнее время голова кружится, сердце барахлит, камушки в печени.
 — Не бійся, до того времени поставим тобі голову на полупроводниках і серце на транзисторах.
 — А печень?
 — Буде работать як часи, печень на 16 камнях в позолоченном корпусе, противоударная і водконіпроницаемая.
 — Знаешь, как-то плохо в это дело верится.
 — Нема в тебе фантазії! А ти покажи людям, яка у тебе фантазія.

— Вітаю, дорогі товариші!
 — Добрий вечір!
 — Вітаємо та поздоровляємо вас з Новим роком.
 — Здоровенькі були!
 — Ми всі радянські люди прожили славний рік. Перший рік другої половини першого століття радянської держави. А скоро буде 60 років радянської влади, 70.
 — Сто!
 — Так!
 — Ото буде дата! Ти уявляєш, як ми з тобою на сторіччя радянської держави вийдемо на сцену...
 — Гм-гм...
 — ... і скажем людям...
 — Чого ти гмикаєш? Чого ти гмикаєш?
 — Ми з тобою вийдемо на сцену...
 — Чого ж нам не выйти...
 — Через 50 років?
 — Ну, так що?..
 — Ні, не заперечую. Останнім часом у голові крутиться, серце барахлить, камінці в печінці.
 — Не бійся, до того часу поставимо тобі голову на напівпровідниках і серце на транзисторах.
 — А печінка?
 — Буде працювати як годинник, печінка на 16 камінцях у золоченому корпусі, протиударна та горілкостійка.
 — Знаєш, якось погано в це віриться.
 — Немає в тебе фантазії! А ти покажи людям, яка у тебе фан-

А ми з вами давайте собі представим, що ми вже перенеслися у 2017 год.

— И никто уже не болеет.

— Всі боліємо тільки на футболі. Ай, як Стрельцов красиво забиває голи.

— А что Стрельцов еще играет?

— Нет, це не той Стрельцов. Це вже правнук того Стрельцова.

— Конечно, из старых игроков уже никто не играет...

— Один іще грає.

— Кто?

— Лев Яшин.

— А стадионы все красивые, крытые!

— А навіщо їх крити? Тепер в день футболу дощу не буває. Тепер хорошу погоду заказують по телефону, як колись таксі. Знімаєш трубочку: «Альо, будь ласка, забезпечте над стадіоном невелику хмарність без опадів, вітер слабкий до помірного, обов'язково у сторону ворот противника».

— Ну и, конечно, все заказывают только хорошую погоду.

— Не. Я на середу замовив великий дощ.

— Почему дождь? И почему именно на среду?

— Мені пообіцяли відремонтувати водопровід після дощика в четвер.

— А что, у тебя дома трубы барахлят?

— Та, помінаєш, третій день із крана замість молока тече пиво.

— Из крана?

— Ага.

— Пиво?

— Пиво.

— А чем мы будем закусывать это пиво?

— Тарань в тюбі. Производства

тазія. А ми з вами уявімо, що ми вже перемістилися у 2017 рік.

— I ніхто вже не хворіє.

— Всі вболіваємо тільки під час футболу. Ай, як Стрельцов вміло забиває голи.

— А що Стрельцов ще грає?

— Ні, це не той Стрельцов. Це вже правнук того Стрельцова.

— Звичайно, зі старих гравців вже ніхто не грає...

— Один ще грає.

— Кто?

— Лев Яшин.

— А стадіони всі гарні, криті!

— А навіщо їх крити? Тепер в день футболу дощу не буває. Тепер хорошу погоду заказують по телефону, як колись таксі. Знімаєш трубочку: «Алло, будь ласка, забезпечте над стадіоном невелику хмарність без опадів, вітер слабкий до помірного, обов'язково у бік воріт суперника».

— Ну і, звичайно, всі замовляють тільки хорошу погоду.

— Ні. Я на середу замовив великий дощ.

— Чому дощ? I чому саме на середу?

— Мені пообіцяли відремонтувати водопровід після дощика в четвер.

— А что, у тебе дома трубы барахлят?

— Та, розумієш, третій день із крана замість молока тече пиво.

— Из крана?

— Ага.

— Пиво?

— Пиво.

— А чим ми будемо заїдати це пиво?

— Тарань в тюбику. Виробни-

«Київ-обл-вобл-трест». На хліб маж і з маслом їж.

— Ну, а где хлеб?

— Хліб тепер в пілюлях. Одна пілюля заміняє бублик.

— Но если хочется чего-нибудь особенного вкусенького, например, шашлычок...

— Карманный микрошашлик.

— Можно попробовать?

— Стерильно. Не ковтай!

Прочитай!

— Держать под языком до полного рассасывания.

— Так, як колись валідол брали.

— Че, вкусно. Слушай, Тарапунька, к шашлычку, может у тебя там...

— Да-да-да, пережиточку. Теперь тільки на велике свято, по рецепту лікаря прописують. Але мені без рецепта, по знайомству, прописали пляшечку.

— А-ну, а-ну, а-ну. Высочайшей концентрации, с перцем, капустой и огурцом.

— Тепер випивка і закуска йдуть разом.

— И это вот такой маленький пузырек?

— Пузирьочек? Штепсель, тепер оце на трьох беруть! Так що швидше шукай третього, а то ми на концерт опоздаєм.

— А где у нас концерт сегодня?

— У нас сьогодні три концерта: перший — для юпітерських робітників, другий — для марсятоктябрат, а третій — тут, у Москві, у Мар'єній році.

— А успеем ли мы на все три?

— Боюсь, що можемо опоздать. За Марс і Юпітер я спокійний. Туди космічні пасажирські ракети ходять. А от як ми доберемося в Мар'їну рощу, га?

цтва «Київ-обл-вобл-трест». На хліб маж і з маслом їж.

— Ну, а де хлеб?

— Хліб тепер в пілюлях. Одна пілюля заміняє бублика.

— Але якщо хочеться чогось особливо смаченького, наприклад, шашличок...

— Кишеньковий мікрошашлик.

— Можна спробувати?

— Стерильно. Не ковтай!

Прочитай!

— Тримати під язиком до повного розсмоктування.

— Так, як колись валідол брали.

— Що ж, смачно. Слухай, Тарапунько, до шашличка, може, у тебе там...

— Так-так-так, пережиточку. Теперь тільки на велике свято, за рецептом лікаря прописують. Але мені без рецепта, по знайомству, прописали пляшечку.

— А-ну, а-ну, а-ну. Найвищої концентрації, з перцем, капустою та огірком.

— Тепер випивка і закуска йдуть разом.

— І це така маленька пляшечка?

— Пляшечка? Штепсель, тепер оце на трьох беруть! Так що швидше шукай третього, а то ми на концерт запізнимось.

— А де у нас концерт сьогодні?

— У нас сьогодні три концерти: перший — для юпітерських робітників, другий — для марсятокжовтенят, а третій — тут, у Москві, у Мар'єній діброві.

— А чи встигнемо ми на всі три?

— Боюсь, що можемо запізнитись. За Марс і Юпітер я спокійний. Туди космічні пасажирські ракети ходять. А от як ми доберемося в Мар'їну діброву, га?

— Ну, а что, разве туда автобусы не ходят?

— Автобуси є скрізь, а попробуй туди влізь.

— Теперь ты забыл, что мы находимся в 2017 году. Автобусы теперь резиновые, безразмерные.

— Без кондуктора і без водія.

Одні контролери.

— А контролеры зачем?

— Слідят за тим, щоб хтось slučajно не купив собі білет.

— А. Я смотрю, что это у тебя — не то божья коровка, не то жучок какой-то.

— Транзисторный приемач! VEF «Спідола», модель 2017.

— Послушай, что передают.

— Підожди, витягну антенку.

Останні вісті.

— Ага. Последние известия.

— По рідному місту.

— По родному городу. Это интересно.

— У Москву приїхало 10 тысяч колхозников.

— Раз колхозники, то значит совещание по сельскому хозяйству.

— Не. Теперь у Москву по традиции приїжджають десятки тысяч колхозников помагать студентам здавать экзамены.

— Эх, куда нас с тобой занесла фантазия! А, правда, подумать, какое будет время! Самолеты будут летать со скоростью света: купил билет — и...

— Не буде!

— Что, не будет таких самолетов?

— Білетів продавать не будут.

— Ну и не надо. Вноси деньги — и езжай!

— Не буде!

— Что, туризма не будет?

— Ну, а что, неужели туда автобусы не їдять?

— Автобуси є всюди, а спробуй туди влізти.

— Тепер ти забув, що ми знаходимось у 2017 році. Автобуси тепер резинові, безрозмірні.

— Без кондуктора і без водія.

Одні контролери.

— А контролери навіщо?

— Стежать, щоб хтось випадково не купил собі квиток.

— А. Я дивлюся, що це у тебе — не то сонечко, не то жучок якийсь.

— Транзисторный приемач! VEF «Спідола», модель 2017.

— Послухай, що передає.

— Почекай, витягну антенку.

Останні вісті.

— Ага. Останні новини.

— По рідному місту.

— З рідного міста. Це цікаво.

— У Москву приїхало 10 тысяч колхозников.

— Оскільки колхозники, це значить нарада з сільського господарства.

— Ні. Теперь у Москву за традицією приїжджають десятки тысяч колхозников, які допомагають студентам складати іспити.

— Ех, куди нас з тобою занесла фантазия! А, правда, подумать, який буде час! Літаки літатимуть зі швидкістю світла: купил квиток — і...

— Не буде!

— Що, не буде таких літаків?

— Квитків продавати не будуть.

— Ну і не потрібно. Плати гроші — та їдь!

— Не буде!

— Що, туризму не буде?

— Грошей в обіході не буде.

— Так еще лучше! Бесплатно
путешествуй по всем границам!

— Не буде!

— Ну что, путешествий не будет?

— Кордонів не буде!

— А какое будет искусство, какая литература! Ведь книги — это могучее оружие!

— Не буде!

— Ну что ты! Книг не будет?

— Оцього слова «оружіє» у нашому лексиконі — не буде!

— А ты скажи, что будет?

— І на оновленій землі, як сказав Тарас Григорович Шевченко, врага не буде, супостата, а буде син і буде мати, і будуть люди на Землі.

— Грошей в обігу не буде.

— Так ще краще! Безкоштовно
подорожуй по всьому закордонню!

— Не буде!

— Ну що, подорожей не буде?

— Кордонів не буде!

— А яке буде мистецтво, яка література! Бо книги — це могутня зброя!

— Не буде!

— Ну що ти! Книг не буде?

— Оцього слова «зброя» у нашому лексиконі — не буде!

— А ти скажи, що буде?

— І на оновленій землі, як сказав Тарас Григорович Шевченко, врага не буде, супостата, а буде син і буде мати, і будуть люди на Землі.

Для нотаток

[illegible]

1 Перегляньте відео з виступом Штепселя і Тарапуньки «Уявімо, що ми перемістились у 2017 рік...».

- а) Як відбувається взаємодія двох героїв?
- б) Чому вони розмовляють різними мовами? Оцініть рівень української мови.
- в) Яким чином побудований гумор?
- г) Як публіка виявляє свої емоції, підтримку / заперечення певних тез?

2 Які основні теми з життя радянського суспільства розкриваються у виступі? Які з них повторюються кілька разів? Як вони відображають проблеми суспільства або чим суспільство пишається? Відповідь запишіть у вигляді таблиці.

Тематика	Переваги суспільства (викликає гордість)	Проблема (викликає сміх)
Встановлення радянської влади, річниці		
Медицина		
Розвиток науки / техніки		
Футбол		
Погода		
Побутові послуги		
Алкоголізм		
Доступність харчових продуктів		
Подорожі		
Транспорт		
Освіта		
Література		
Війна		

3 Як пов'язані історія та уявлення про майбутнє? Чому сота річниця встановлення радянської влади може викликати гордість у радянського суспільства? Які імена згадуються у відео? Хто є героями минулого, їхнього сьогодення та майбутнього?

Завдання 6–2. Кобзарські міфи

Коментар для вчительства

До Європейського року культурної спадщини в Україні та з нагоди 204-ї річниці з дня народження поета Національний музей Тараса Шевченка виконав міжінституційний освітньо-виставковий проєкт «(Р)ЕВОЛЮЦІЯ МІФУ: трансформація кобзарства у XIX–XXI століттях». У центрі уваги — традиційний для української культури образ народного співця та його зміни в історичній ретроспективі.

Сьогодні різниця між образом старого діда, що співав історичних пісень під супровід кобзи, збираючи цим навколо себе чимало людей 200 років тому, та молоді дівчини, яка навчалася гри на бандурі у музичній школі й зараз виступає на концертах та фестивалях, не є очевидною. А це, фактично, прояви одного міфу про кобзаря, який у XIX–XXI століттях відігравав різну роль для суспільства.

Кураторки проєкту (Вікторія Антоненко та Анастасія Аболешева) виділили чотири періоди в історії розвитку кобзарського міфу:

- дошевченківське розуміння кобзарства (старцівство та музичне мистецтво кобзарів, бандуристів, лірників);
- Шевченків міф про кобзаря — кобзар як хранитель, носій і транслятор історичної (національної) пам'яті;
- радянський міф про кобзаря — вихолощення природної суті явища за роки радянської влади;
- сучасний синкретичний міф та підтримка трагічних міфів про «розстріляний з'їзд кобзарів» тощо.

За матеріалами «Історичної правди»

<https://www.istpravda.com.ua/short/5a7c27695b552/>

Наведене завдання пропонуємо виконати як домашнє (послухати / подивитися / прочитати залежно від бажання учнівства відеоінтерв'ю; радіоінтерв'ю; інтерв'ю / репортаж для електронного видання) та відповісти на запитання й підготували невелику розповідь. Потім обговорити в класі інформацію, яка була отримана з різного роду джерел, та порівняти її. Обговоріть, крім фактажу, чи виникли розбіжності в інтерпретації інформації та чому?

Мета виконання завдання — зрозуміти, як сформувалося уявлення про кобзарство в українському національному міфі; навчити порівнювати інформацію, подану в різній формі (відеоінтерв'ю; радіоінтерв'ю; інтерв'ю / репортаж для електронного видання).

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

ГЮ 1.1. Орієнтується в історичному часі.

ГЮ 1.2. Розкриває взаємозв'язки та тяглість суспільного розвитку.

ГІО 3.2. Аналізує й синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГІО 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГІО 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГІО 4.2. Добирає та оцінює аргументи.

ГІО 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: соціум і спільноти; патріотизм; культура і цивілізація.
- Людина і влада: імперії та національні держави; політичні режими.
- Людина і світ уявлень та ідей: ідентичність та основи її формування; ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

- Історія України. 9 клас. Повсякдення життя та культура України.
- Історія України. 10 клас. Україна в складі тоталітарної імперії — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Компетентнісний потенціал: інформаційно-комунікаційна компетентність, навчання впродовж життя, громадянські та соціальні компетентності, культурна компетентність.

Орієнтовний час для виконання: 1 год. (домашнє завдання).

Для нотаток

ДЖЕРЕЛО 1.

Відеоінтерв'ю: <https://www.youtube.com/watch?v=nn0fyCtQ6Ys>

ДЖЕРЕЛО 2.

Радіоінтерв'ю: <https://hromadske.radio/podcasts/rankova-hvylya/naybilshyy-mif-pro-kobzarstvo-stvoryv-i-poshyryv-taras-shevchenko-doslidnytsya>

ДЖЕРЕЛО 3.

Інтерв'ю / Репортаж для електронного видання:
<https://day.kyiv.ua/photo/yak-rozvinchuyutsya-mify>

Оберіть один із форматів матеріалу, який вам до вподоби / найкращий для сприйняття: відеоінтерв'ю; радіоінтерв'ю; інтерв'ю / репортаж для електронного видання.

Опрацюйте відповідне джерело про кобзарський міф за планом:

- 1 Які основні ідеї розкриті у матеріалі?
- 2 Чому тема про кобзарські міфи важлива?
- 3 Як ви розумієте словосполучення «кобзарський міф», «міфи про кобзарство»?
- 4 Які міфи про кобзарство існують? Чи підтверджуються вони науковими дослідженнями?

Для нотаток

[illegible]

Блок 3

Сучасні історичні міфи та як із ними працювати

3.1. «Міфоборство» у сучасній Україні

3.2. Міфи у соціальних мережах

3.3. Робота з пропагандою й історичними
фейками на уроках історії та в учнівських
проєктах

Розділ 3.1. «Міфоборство» у сучасній Україні

3.1. «Міфоборство» у сучасній Україні

3.2. Міфи у соціальних мережах

3.3. Робота з пропагандою й історичними фейками на уроках історії та в учнівських проєктах

Люди хочуть знати, що таке Україна, а відповіді короткої та зрозумілої нема. Брати Капранови, письменники, видавці, автори ютуб-каналу¹.

– 1 –

О. Паращак, “Коли летять ракети, люди дивляться історичний ютуб». Заборона поставила фантастам братам Капрановим складні питання про історію України. Ось їхні прості відповіді.” *Заборона*. 31 травня 2023. <https://zaborona.com/koly-letyat-rakety-lyudy-dyvlyatsya-istorychnyj-yutub/>

– 2 –

О. Ясь, “Міф історичний.” *Енциклопедія історії України. Том 6 ла-мі*. http://www.history.org.ua/?termin=Mif_istorychny

Говорячи про «міфоборство» сучасних українських істориків та аматорів, спробуємо для початку розібратися, з чим саме вони борються.

Енциклопедія історії України дає таке визначення поняття «історичний міф»: своєрідна, як правило, спотворена форма історичної свідомості, в якій конкретні знання й інтерпретації процесів, подій, явищ і фактів минувшини передаються за допомогою образів, символів, переказів, легенд та ін. емоційно-психологічних, ірраціональних, інтуїтивних компонентів, що сполучаються з вибраними, тенденційними елементами логіко-раціонального пояснення². Це найдавніша форма історичного знання. Коли ж ідеться про сучасну боротьбу з «міфами», дослідників цікавлять не так міфи, як продукт колективного символічного, образного осмислення минувшини, як створені з певною метою версії й трактування подій минулого. Вони стають підґрунтям філософських, мистецьких, історичних наративів — цілісних оповідей-пояснень історії. Відповідно, завданням міфоборця стає перегляд застарілих концепцій і створення нового наративу, що відповідає сучасності та суспільному запиту (часом це може означати створення неоміфу).

→ детальніше про міфологізацію історії див. розділ 1.3.

Статті, відео, інтерв'ю, що стосуються міфів про історію України, зазвичай вживають таку лексику, як «розвінчати», «спростувати», «шкідливий міф», «спотворювати історію», «боротися з міфами», «штучний міф», «маніпулювання», «пропаганда». Тобто слово «міф» виступає синонімом до неправди, брехні, а його спростування — прагненням змінити помилкові погляди. Відтоді як ми вибороли незалежність і дотепер в українському суспільстві є доволі значний попит на правдиву історію — тобто таку, що розвінчує створені раніше міфи. В останнє десятиліття, з початком війни Росії проти України, потреба у цьому зростає в рази. Відповідно, збільшується й кількість новітніх та актуалізованих старих міфів і міфоборців, а також обсяг доступної інформації.

Варто зазначити, що існує певна відстань між історією як наукою, так званою популярною історією та історією як шкільним предметом. Перша зосереджується на глибокому й неупередженому дослідженні подій, історичних явищ і процесів. Історик готовий

до постійного перегляду певних уявлень про історичний процес, а історичне знання для нього не є незмінним. Науковці регулярно переглядають та оновлюють своє бачення історії, продукують нові дослідження. Водночас вони усвідомлюють і те, що сучасний історичний доробок неминуче застаріє, коли зміниться суспільство.

Творення міфів науковцем може відбуватися як несвідомо, через помилку, так і усвідомлено, наприклад, щоби приховати недобросовісне дослідження або знехтувати об'єктивністю заради політичної вигоди. Чимало історичних міфів створюються саме для того, щоби виправдати актуальні для автора ідеї та дії.

Для популярної історії, як уже зазначалось у попередніх розділах, ключовим завданням є створення наративу — сукупності пов'язаних між собою реальних чи вигаданих подій, фактів, які разом утворюють цілісну оповідь про певне явище. Такий конструкт містить і певну оцінку, і висвітлення історії під певним кутом зору. Обов'язковим елементом популярної історії є її розважальність і доступність пересічному читачеві. Невеликий обсяг, жива мова, мінімум посилань, доступний виклад, який не передбачає наявності в читача значного «фонового знання», є запорукою успішності медіатексту. Такий формат викликає зацікавлення у широкої аудиторії й сприяє популяризації теми. Необов'язково це має бути саме історія — згадайте, приміром, про спалах інтересу до астрофізики, спричинений працями Стівена Гокінга, чи захоплення космосом, на яке надихають популярні лекції, книги та виступи астронавтів.

→ **детальніше про популярну історію див. розділ 1.6.**

Уявний пересічний читач — тобто людина, яка цікавиться історією, але не має глибоких знань чи професійної підготовки — часто сприймає історичне знання як сталий і незмінний набір фактів і їхніх трактувань. За такого підходу нова інформація, інше висвітлення подій, нові наративи здаються переписуванням історії (з негативною конотацією) чи відновленням історичної правди (з позитивною). До якої з підгруп зарахувати цю інформацію, залежить переважно від того, наскільки вона відповідає уявленням і установкам читача. Для професійного історика очевидно, що правдивої, чи то пак єдино правильної історії не існує. Є підтверджені документами та свідченнями факти, які можна розглядати під різними кутами та з різною оптикою. Скажімо, розповідь про одну й ту саму битву може сильно різнитися залежно від того, виграли ви чи програли. Це — наратив, тобто певні факти, упорядковані та оцінені людиною з певною точкою зору. Тож для академічної науки боротьба з міфами відбувається саме на полі відновлення фактів і спростування хибних, застарілих чи ворожих наративів.

↑ ЄВРЕЙ ТА УКРАЇНЕЦЬ В ОДНІЙ УПРЯЖЦІ ТЯГНУТЬ ДЛЯ США ХОЛОДНУ ВІЙНУ

Джерело: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/120259/kak-v-sssr-propaganda-sdelala-edinogo-vraga-iz-izrail-skikh-sionistov-i-ukrainskikh-natsionalistov>

– 3 –

Л. Павлюк, *Знак, символ, міф у масовій комунікації. Навчальний посібник* (Львів: ПАІС, 2006), 120.

Водночас популярна історія частіше працює саме з наративом і уцілненим та спрощеним переказом наукової інформації. Адже аудиторія прагне не так заглиблення в тему, як її пояснення. Те, як розповідають історії про історію популяризатори, і стає правдивим.

Саме тому доступність і позірна простота є поживним середовищем для розростання історичних міфів. Адже щоби текст був цікавим, він мусить бути живим і емоційним. Оскільки людина спочатку реагує на інформацію на рівні відчуттів, а вже тоді застосовує критичне мислення, за розважальним чи викривальним тоном розповіді легко приховати маніпуляції фактами. З цього користаються міфотворці — звертаючись до емоцій та вподобань читача, вони згодують йому неправду, напівправду чи правду «з нюансами». Дослідниця мови ЗМІ Людмила Павлюк зазначає:

Свідомо сприймач інформації прагне до «об'єктивності», підсвідомо ж хоче емоційної правди, а не логічної³.

Величезну роль у поширенні історичних міфів відіграє пропаганда. Деякі міфи згодом починають жити власним життям — надто, якщо вдала пропагандистська кампанія виховує палких прибічників міфу, які самостійно поширюють його далі, вважаючи правильним. Псевдоісторія стає підґрунтям для виправдання цілком конкретних дій. Скажімо, роки повторення російського наративу про одвічну приналежність Криму Москві призвели до окупації півострова, яку цілком підтримало російське суспільство, адже дії їхньої влади у свідомості пересічного громадянина відповідали його уявленню про правдиву історію.

Що ж до шкільного предмета «Історія» — тут ситуація інша. Шкільна програма та підручники не мають на меті представити учням повну, максимально об'єктивну та багатогранну картину історії розвитку країни та світу. Натомість учням пропонують набір сюжетів, які разом утворюють цілісну оповідь. Вона є фундаментом загальних уявлень про історичний процес. Шкільна історія часто стає плацдармом для впровадження «позитивних міфів», адже одним із завдань навчання дітей історії є плекання їхньої національної ідентичності та розвиток патріотизму. Тож іноді дорослим здається, що позитивні, хоч і неправдиві, історії про українську минувшину мають потужний виховний потенціал. Насправді ж, щойно учень дізнається, що йому згодували неправду, він разом із цим поодиноким епізодом відкидає і чималу частину реальної історії країни. Виходить, замість патріотизму позитивні міфи виховують загальну недовіру до історії як до науки.

→ про історичні міфи у радянській шкільній історії див. розділи 2.2. і 2.4.

Отже, сучасне міфоборство одночасно змагається на трьох фронтах: розвиває історичну науку, доносить до громадян країни її історію, позбавлену маніпуляцій з минулого, і виховує наступне покоління,

тобто формує історичну свідомість українця. Говорячи про мету цього творення, український історик Л. Залізняк зазначає:

Якщо йдеться про Україну, то, напевно, йдеться про легітимацію української державності, а щодо наповнення цієї державності — то модерної української нації. Ці два пріоритети визначають сутність і завдання творення "біографії" України, а головне, змушують дослідників минулого дивитися на минуле з позицій сьогодення, тобто сучасних пріоритетів її розвитку⁴.

Які ж саме міфи доводиться нині розвінчувати?

Найболючішою проблемою є міфи, пов'язані з радянською спадщиною. За 70 років радянські історики добряче попрацювали над тим, щоби спотворити історію України на догоду режиму.

→ детальніше про радянську історичну міфотворчість див. розділи 2.1–2.6.

Якщо спростування брехні про конкретні події чи вчинки історичних постатей є кропіткою, але відносно нескладною роботою (варто повідомити справжню, правдиву інформацію та підкріпити її доказами), то боротьба з радянськими наративами є набагато складнішою. Москва як ідеологічний та ідейний центр умовного слов'янського світу, вищість російської культури, мистецтва, філософської думки, насаджування ідеї про добровільне об'єднання братських російського, українського та білоруського народів, спорідненість їхніх мов (але більша розвиненість і глибина російської), «так було завжди» істотно впливають на сучасне світобачення багатьох українців. Ці наративи були прописані в усіх радянських підручниках з історії, на яких виховали чималу частину дорослих українців. Тож тепер відбувається буквально зміна колективної свідомості, боротьба за очищення власної ідентичності від нав'язаного бачення історії, закладеного ще в дитинстві.

Друга хвиля масованої атаки міфами на українське суспільство припала на сучасну війну Росії проти України. Її ідеологічний фронт відкрився задовго до того, як пролунали перші постріли. «Дослідження», які доводили, що Крим завжди був російським, Голодомор був спричинений неврожаєм, а Україна розділена на проросійський південний схід і націоналістичний північний захід, почали з'являтися в Росії, коли про анексію й окупацію ще й згадок не було. Потроху ці уявлення просочилися на нашу територію й завоювали своїх прибічників. Чимало створених міфів подавалися під соусом викриття та виявлення правди — скажімо, про процвітання в Україні нацизму, масову колаборацію під час Другої світової війни чи ту ж історію українського півдня, де утворення й розвиток міст приписували винятково зусиллям

— 4 —

Л. Зашкільняк "Радянські історичні міфи в сучасній українській історіографії: «старе вино в нових міхах»" у Світло й тіні української радянської історіографії: матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, Україна, 22-23 травня 2013 р. за ред. В. Смолія (Київ: 2015), 17–31.

↑ ПЛАКАТ, ЩО ПОКАЗУЄ СТВОРЕННЯ МІФІВ

Джерело: https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2022/02/d17af93f-7fd6-4355-a951-3c6778988bed_w1023_s.jpg

російських імператорів. Тому зараз перед істориками стоїть непросте завдання: не лише розповідати реальну історію власного народу, а й боротися з російською пропагандистською машиною. І тут ідеться не тільки про Україну, а й про міжнародну спільноту, яка перебуває і під прямою атакою пропагандистів (наприклад, коли Москва повідомляє власну версію певних подій), і під неочевидним для західного світу впливом непрямих засобів пропаганди — через культуру, мистецтво, фінансування досліджень, проєктів, конференцій, медіа, формування тез для обговорення на майданчиках для інтелектуалів.

Необхідність боротьби з російським наративом породила поняття «ідеологічний фронт». Поки наші воїни фізично боронять державу від загарбника, історики розкривають неправдиві свідчення, борються з фальсифікацією фактів, ворожими наративами, якими настирливо ділиться агресор. Вони створюють велику кількість матеріалів на запит суспільства і, так би мовити, перекладають із наукової, часом складної мови, на доступну.

Професійні історики вказують на проблеми, пов'язані з популяризацією історії. Це і надмірне спрощення, і плагіат, і почасти ненавмисне творення псевдоісторії. Намагаючись переказати швидко й весело складну тему, автори можуть робити надто вільні припущення, додавати власні трактування подій або видавати теорії за dokonані факти. Розвиток власного критичного мислення та звички аналізувати й не приймати все на віру допомагає читачам і глядачам звертати увагу на ці недоліки й самостійно з'ясовувати правдиву інформацію. Наприклад, чимала частина глядачів повністю довіряє сюжетам «історичних» фільмів, відкидаючи їхню умовність і структуру сценарію, який пишеться за правилами — із зав'язкою, кульмінацією і т.д., — що далеко не завжди відповідають реальній історії (якщо вона взагалі існувала, а не була вигадана сценаристами «за мотивами» певних подій). Від авторів художніх творів очікують хірургічної точності у відтворенні костюмів і звичаїв епохи, навіть попри прямі пояснення, що режисер не мав такої мети. Український фільм «Довбуш» — красива екранізація легенди, а не історична реконструкція життя Олекси Довбуша та його побратимів. Польський серіал «1670» — комедія, яка іронізує над актуальними сучасними проблемами, перенісши їх до умовного 1670 року. Утім, обидва часто сприймаються аудиторією як «справжні».

Доволі болючою темою є викриття позитивної міфотворчості. Ідеться про сторінки нашої історії, які викликають прагнення глорифікувати їх, створити розповідь про ідеалізований світ минулого, або навпаки — висвітлювати неоднозначні події однобоко, щоби створити легенди про надзвичайний героїзм, перемоги тощо. Мова саме про ті легенди, які не підтверджені фактами та професійними дослідженнями.

Творення позитивних міфів про історію власної країни, спрямованих на її звеличення, не є конструктивною відповіддю на ворожу пропаганду.

→ порівняйте це з явищем популярної історії див. розділи 1.3 і 1.6.

За оповідями про козаків-характерників, які раптом із персонажів легенд перетворюються на цілком реальних історичних осіб, чи твердженнями, що українці є прямими нащадками трипільців, криється небезпечна трясовина, в якій зникає справжня історія нашого народу, підтверджена документальними свідченнями й першоджерелами. Такі казки доволі популярні, адже вони занурюють у теплу ванну гордості й звеличення українців як протипагу століттям приниження та спроб винищення.

Популярність альтернативних версій історії навіть породила окремих термін «бебиківщина», на честь одного з найодіозніших українських міфотворців Валерія Бебика. Серед його доробку — заяви про те, що Ісус родом із Галичини, Геракл — із Хортиці, та ще й є прабатьком скіфів, а Константинополь був колонією Херсонеса. Таких ідей лише в цього плодovitого автора десятки. І такі «творці історії» не опиняються на маргінесі, їхні праці мають значний попит із наведених вище причин, а ще — через природне прагнення людини поєднати отримання інформації з відчуттям захвату й радості⁵.

Історик, керівник експертної групи з питань внутрішніх комунікацій Директорату інформаційної політики у сфері оборони та стратегічних комунікацій Василь Павлов зазначає:

У нас значно міфологізована історія козацтва. Хоча козацтво — це доволі складний і суперечливий період української історії. У нас міфологізована історія Української Народної Республіки, Української повстанської армії. Основна ознака сенсових війн — це право називати речі своїми іменами. Але іноді ці імена бувають правдивими, а іноді — вигаданими. І тут у нас і буде конкуренція між правдою та міфом, — пояснює він. — Люди сприймають інформацію, яка їм подобається.⁶

Часом автори фейків щиро помиляються, але частіше вважають, що творення історичних міфів є необхідним для виховання патріотизму, гордості за свою країну та її минуле, зміцнення національної ідентичності. Втім, як і будь-які інші, позитивні міфи розвінчуються. Розчарування, яке слідує за цим, набагато шкідливіше для формування світосприйняття, адже не можна будувати його на брехні.

Із маленьких милих історій — про конкурс мов, що визнав українську другою у світі за мелодійністю, чи про пошуки скарбів гетьмана Полуботка. Із серйозніших міфів, що впливають на розуміння подій та історичного процесу, завищення кількості жертв Голодомору чи 150 тисяч загиблих внаслідок підризу ДніпроГЕС у 1941 році. Твориться неправдивий наратив, який стає перешкодою на шляху пізнання нашої історії. Вигадування трагедій і перемог призводить до укорінення позиції «історики брешуть на догоду чинній владі, правди ми ніколи не дізнаємося», тож жодним чином не може сприяти популяризації історичних знань чи розвитку любові до Батьківщини. Водночас поширення ура-патріотичних міфів підживлює ворожу пропаганду і створює

– 5 –

Детальніше про зв'язок між емоціями та споживанням інформації дивіться наступний розділ «Міфи у соцмережах».

– 6 –

“Українцям треба міфи чи правдива історія?” *Сьогодні. Вдень*. 27 серпня 2023. <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=102120>

Завдання для учнів

Завдання 1.1. Позитивні міфи — користь чи шкода?

Коментар для вчителівства

Розмова про історичні міфи щодо українського козацтва є дуже актуальною, адже саме козацький міф є значною частиною сучасної національної ідентичності українців. Спростування дуже поширених «позитивних» міфів допомагає розвивати історичне мислення, а також створює умови для набуття медіаграмотності та критичного мислення як її частини, запобігає маніпуляціям свідомості.

Головною метою вправи 1, 2 є показати, що історична міфологія може спиратися як на негативні, шкідливі повідомлення, так і на такі, що підживлюють національну гордість. Важливо переконати учнів та учениць, що будь-які історичні міфи зачіпають насамперед почуття і заперечують раціональне тлумачення. Також варто говорити про оманливість «безавторства» подібних повідомлень, начебто такі міфи мають «народний» характер. Очевидно, що завжди є та людина, яка вперше випускає в інформаційний світ подібні чутливі та недостовірні повідомлення (меседжі). Чимало історичних міфів створюються саме для того, щоби виправдати актуальні для автора ідеї та дії, зокрема у цьому випадку — подолання комплексу меншовартості щодо української мови після десятиліть насильницької русифікації та глузування з козацтва.

Працюючи над вправою 1, забезпечте історичний контекст щодо української преси у Північній Америці для перших хвиль трудової еміграції. Варто роз'яснити різницю між тогочасною українською мовою та сучасною і звернути увагу на те, що «руською» мовою називали українську на землях Західної України (наприклад, назва Русько-Української радикальної партії або назва товариства у Галичині «Руська бесіда» мають ті ж історичні обставини). Особливої обережності потребує робота над обраними коментарями дописувачів (джерело 3), оскільки це не вся палітра дописів, а лише обрані для цієї вправи. Звертайте увагу, що дописувачі соціальної мережі як правило чітко діляться на прихильників або на противників змісту основного допису, і надзвичайно мало нейтральних, раціонально обґрунтованих коментарів.

Для роботи над вправою 2 можна додати перелік міфів / фейків про козаків, скориставшись додатковими матеріалами ресурсу «Друкарня». Також як домашнє завдання можна запропонувати переглянути відеолекцію українського історика, кандидата історичних наук, доцента історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Олексія Сокирка «Лікери, дичина та борщ — кухня козацьких часів // 10 запитань історичу».

Для роботи над вправою 3 вчителю варто спочатку самостійно виконати її, щоб зрозуміти потребу в контексті для правильного сприйняття

Ресурс «Друкарня»

Відео «Лікери, дичина та борщ — кухня козацьких часів // 10 запитань історичу»

відео сюжету. Для учнів може бути складно й психологічно некомфортно визнавати неспіввідносність публічної репутації та професійної компетентності, а також сприяти загальному нігілізму щодо професійного знання. Вчителю особливо слід наголосити на позиції професійної спільноти щодо діяльності п. Бебика та «привабливості» міфологічної тягlosti чи вищості власної історії як небезпечного для громадянського суспільства явища некритичного сприйняття минулого.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом базової середньої освіти 2020 р.:

ГІО 2.3. Орієнтується у громадському просторі та долучається до його формування.

ГІО 3.2. Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.

ГІО 3.3. Визначає правдивість історичної та суспільної інформації.

ГІО 4.1. Систематизує й узагальнює соціальну та історичну інформацію.

ГІО 5.3. Поважає розмаїття серед людей, протидіє та запобігає виявам дискримінації та утисків.

ГІО 6.2. Бере участь у розв'язанні проблем спільнот.

ГІО 6.3. Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за ДСБО:

- Людина і суспільство: взаємодія людей, інтереси й цінності, ідентичність та гідність людини; патріотизм; конфлікти та їхнє розв'язання.
- Людина і світ уявлень та ідей: світогляд і цінності, ідентичність та основи її формування; історія ідей, ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Такі завдання можуть бути використані за чинною навчальною програмою історії України та громадянської освіти згідно з Державним стандартом 2011 р. У курсі історії України для 9 класу за чинною програмою вправа 1 може стати частиною розділу 7 «Повсякденне життя та культура України в середині XIX — на початку XX ст.», сприяючи розумінню суперечливості умов, у яких розвивалася українська культура.

У курсі громадянської освіти¹ для 10 класу ці вправи допоможуть у вивченні розділу 5 «Світ інформації та масмедіа»: Тема 1. Комунікація, інформація, медіа. Тема 3. Маніпулятивний вплив медіа. Тема 4. Критичне сприйняття та протидія маніпуляціям масмедіа. Це допоможе досягти поставлених програмою освітніх результатів для учнів та учениць:

- характеризує функції медіа в демократичній державі та наводить приклади їхнього впливу на ухвалення рішень;

- пояснює, як медіа впливають на формування громадської думки;
- розрізняє реальну подію та її відображення у медіатексті.
- володіє базовими технологіями запобігання впливу маніпулятивних та пропагандистських повідомлень;
- Застосовує способи перевірки достовірності джерел інформації.

Вправа 2 може бути застосована у 8 класі в темі з історії України «Становлення українського козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)» для досягнення програмового завдання:

- *розуміти* становлення козацького стану як вихідців із різних соціальних груп із різною політичною культурою, цінностями та життєвими стратегіями;
- *уміти* описати традиції, звичаї й побут козаків, історико-культурні пам'ятки, пов'язані з козацтвом.

Компетентнісний потенціал: вільне володіння державною мовою, громадянські та соціальні компетентності, інформаційно-комунікаційна компетентність.

Вправа 3 може бути застосована у курсі історії України для 7 класу «Русь-Україна наприкінці X — першій половині XI ст.» для виконання програмового завдання:

- коректно використовувати відповідні поняття і терміни;
- наводити приклади тривалості й змінності географічних та історичних назв (топонімів, етнонімів тощо) на прикладі Русі-України;
- обґрунтовувати історичне значення виникнення Русі-України як важливого етапу української історії.

Орієнтовний час для виконання: вправа 1: 15–20 хв, вправа 2: 25–30 хв., вправа 3: 20–25 хв.

Вправа 1

- 1 Ознайомтеся із джерелом 1. Які почуття викликає у вас ця інформація? Зверніть увагу на джерело, звідки взята ця цитата.
- 2 Як можна перевірити достовірність інформації джерела 1? Укладіть перелік дій, які варто зробити, аби ця інформація була історично обґрунтованою?
- 3 Як співвідносяться джерело 1 та джерело 2? Чи можна вважати джерело 2 аргументом на користь історичності джерела 1? Чому?

Джерело
<https://ukc.gov.ua/>
 Режим доступу
<https://ukc.gov.ua/zberezhemo-ridnu-movu-v-usij-chudovij-krasi-dlya-sebe-i-nastupnyh-pokolin/>

ДЖЕРЕЛО 1. З сайту Урядового контактного центру: Збережемо рідну мову в усій чудовій красі для себе й наступних поколінь.

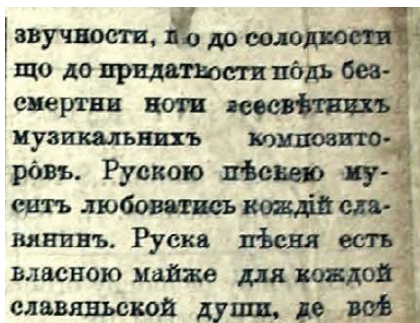
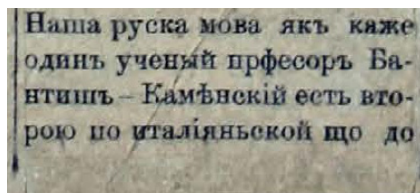
«Українська мова — одна з наймилозвучніших мов світу. 1934 року в Парижі на лінгвістичному конгресі провідні фахівці визнали українську мову третьою з-поміж усіх мов (після французької та фарсі) за мелодійністю, лексичним і фразеологічним багатством, величезними словотвірними можливостями, синтаксичною гнучкістю. На аналогічному форумі мовознавців у Швейцарії, де головними критеріями оцінки були евфонічна (приваблива) система мови, її мелодійність і милозвучність, українську мову було названо другою після італійської».

ДЖЕРЕЛО 2. Зі статті у першій українській газеті «Свобода» за жовтень 1893 р.

↑ **ПЕРША УКРАЇНЬСЬКА ГАЗЕТА «СВОБОДА»**

Джерело: <https://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1893/Svoboda-1893-02.pdf>

Нашу руска мова якъ каже одинъ ученый прфесоръ Бантинъ — Камѣнскій есть второю по италіянської, що до звучности, що до со-

лодкости, що до придатности подъ безсмертнн ноти всесвѣтнхъ музикальнхъ композиторовъ. Рускою пѣснею мусить любитися кождій славянинъ.

- 4 Ознайомтеся із джерелом 3. Коли саме виник міф про конкурс мов? Яка різниця між міфом та фейком? Чому інформація про українську мову як наймилозвучнішу є міфом? Завдяки чому цей міф є популярним?
- 6 Які реакції переважають у коментарях дописувачів мережі FB — емоційні чи раціональні (джерело 4)? Про що свідчить така реакція читачів допису джерела 3? Які аргументи наводять автори на користь своєї позиції?
- 7 Як ви розумієте допис про те, що цей міф не варто було розвінчувати? Чи погоджуєтеся ви з цією думкою?

ДЖЕРЕЛО 3. Допис у мережі Facebook. Сторінка новинного сайту «По той бік новин».

 Джерело
https://www.facebook.com/behindtheukrainenews/photos/a.245587652932042/810493709774764/?type=3&_rd=1

А хто із вас чув фейк про те, що українська мова посіла друге місце у світі за милозвучністю? Першість, мовляв, віддають італійській. Нам колись це навіть на уроках у школі розповідали. Кажуть, що то у 30-х роках минулого століття відбувся якийсь конкурс мов. За іншою версією, якась таємнича конференція. Ще хтось посилається на якісь дослідження, які так само не мають жодних першоджерел.

Не були б то ми, якби не докопалися до суті. Так, ми знайшли, де вперше з'явилася теза про українську мову, яка нібито за милозвучністю друга після італійської. І це не 30-ті роки XX століття. Це 1893 рік, перша українська газета у США «Свобода». Там вийшла велика стаття на першій шпальті про те, що треба берегти «руську» (тобто українську) мову.

У сухому залишку. Ніяких конкурсів мов не було, це думка одного вченого. Ніхто не визнавав українську мову наймилозвучнішою. Цей міф — один із тих, в які хочеться вірити, бо завжди приємно, коли ти (мова, країна, українці) завойовують першість.

Наша мова — чудова без будь-яких конкурсів чи доказів, бо рідна.

ДЖЕРЕЛО 4. Коментарі під постом у мережі Facebook (до джерела 3).

Діма Фічик
Могли б і не розвіювати цей міф !!

3 г. [Нравится](#) [Ответить](#) 3

Bohdana Stelmakh
Милозвучність мови визначається за кількістю голосних, відкритих і закритих складів, збігом приголосних і т.д. Як би там не було, а мова - таки супер милозвучна 😊

3 г. [Нравится](#) [Ответить](#) 34

Посмотреть все 3 ответа

Nin Ten Do
Так і знав, що італійці десь щось підкрутили.

3 г. [Нравится](#) [Ответить](#) 4

Irene Kalychak
Як може хтось вважати свою рідну мов другою після якоїсь? Ви б вважали свою маму другою після чиєїсь іншої мами?!

3 г. [Нравится](#) [Ответить](#) 6

Roman Roger
Ну ясно що фейк, як наша мова може бути другою, коли вона перша??

3 г. [Нравится](#) [Ответить](#) 27

Илья Machekhin
Не маєте нічого святого! Нам вчитель рідної мови Петро Андрійович так у ролях і фарбах розповідав про той конкурс, що в фінал вийшли українська і італійська, що обирав якийсь компютер - аналізатор і вот ето всьо... Як жить тепер? Піду поім.

3 г. [Нравится](#) [Ответить](#) [Отредактировано г.](#)

Посмотреть все 4 ответа

Сергій Борис
Ще б з'ясувати, чи справді імперський чиновник Дмитро Бантиш-Каменський десь таке писав. Не кажучи вже про те, що він не був не був мовознавцем, не був і професором, а був істориком-аматором, для якого українська старовина була хобі.

3 г. [Нравится](#) [Ответить](#) 5

Володимир Сокол
титул наймилозвучнішої безглуздий . ти або любиш мову , або-ти колораді це всі критерії.....

3 г. [Нравится](#) [Ответить](#) 6

Юрій Смирнов
чому я мушу вірити яким то незнайомим мені (довбойобам) людям, та ще й під час гібридної війни, коли агресор витрачає мільярди на те щоб принизити Україну з її мовою , вірою. А признання найкращою українську, було зроблено за довго до війни.

3 г. [Нравится](#) [Ответить](#)

Мар'яна Соболик
Божечки... Сама не вірю, що таке пишу, але ЦЕ САМЕ ТОЙ ВИПАДОК, КОЛИ МІФ ВАРТО БУЛО НЕ РОЗВІНЧУВАТИ

...

- 1 Які «позитивні» міфи згадує український письменник Юрій Винничук у джерелі 5? Чому автор називає історію з конгресом мов мильною бульбашкою, приємною для кожного українського серця?
- 2 Поверніться до свого переліку необхідних кроків для перевірки достовірності інформації. Як вони співвідносяться з текстом джерела 5?
- 3 Які ще історичні міфи, котрі стосуються минулого України, вам відомі?

ДЖЕРЕЛО 5. Зі статті українського письменника Ю. Винничука «Красива мильна бульбашка».

 Джерело
[https://zbruc.eu/
node/72439](https://zbruc.eu/node/72439)

< ... > бульбашкою є, зокрема, дуже популярна фантазія про якусь таємничу конференцію у 1934 р. у Парижі, де українська мова зайняла третє місце після французької і перської. З датою, щоправда, плутанина (то 1928, то 1934), з мовами теж, бо на місці французької вигулює італійська, а на місці перської іврит, а на місці української — не повірите! — білоруська. Бо й білоруси плекають ту саму легенду, смачно катуляючи її на язичку і пригощаючи довірливих.

Отак ця приємна для кожного українського серця мультка мандрує з сайту на сайт, ба й перескочила в підручники, хоча жодних достовірних даних про цей конкурс нема. Дивно, що українська преса 1934-го року анічогісінько про це не пише.

Підозрюю, відразу знайдуться розумники, які почнуть нарікати на советську цензуру. Але ж була преса західноукраїнська та емігрантська. Був у Франції Ілько Борщак, який пильно відстежував усе, що пишуть у Франції про Україну, та не один міф розвіяв. Зокрема і про «Енеїду» Котляревського під пахвою в Наполеона, який начебто таким чином учив українську < ... >

А от про ту конференцію — ані сліду. Навіть журнал «Рідна мова», який саме в цей час у Варшаві редагував Іван Огієнко. А де-де, а в такому журналі подібна блага вість мала би тішити читачів уже з перших сторінок щонайменше протягом року. Та ба!

Вправа 2

- 1 Розгляньте зображення, присвячені українським козакам (джерело 6). Зверніть увагу на час появи картин та імена їхніх авторів.
- 2 Яке уявлення про козаків формують ці зображення? Запишіть кілька ключових слів, за допомогою яких можна описати українського козака та його уявний спосіб життя.

ДЖЕРЕЛО 6. Козаки у живописі

- «НАПАД ЗА-
ПОРІЗЬКИХ
КОЗАКІВ НА
ОБОЗ», 1920–
1930-ТІ РР.
УКРАЇНСЬКИЙ
ХУДОЖНИК
МИКОЛА
САМОКИШ

- «ЗАПОРІЗЦІ
ПИШУТЬ ЛИ-
СТА ТУРЕЦЬ-
КОМУ СУЛТА-
НУ», 1891 Р.,
РОСІЙСЬКИЙ
ХУДОЖНИК
ІЛЛЯ РЕПІН

- «ЗАПОРІЗЦІ»,
1870–1890-ТІ РР.,
ЮЗЕФ БРАНДТ,
ПОЛЬСЬКИЙ
ХУДОЖНИК

← «ПРОВОДИ НА СІЧ», 1886–1898 РР., УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНИК ОПАНАС СЛАС-ТІОН.

← КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО. КАДРИ З ХУДОЖНЬОГО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ФІЛЬМУ «ВОГНЕМ І МЕЧЕМ», 1999 Р.

← КАРТИНА ІЗ ЦИКЛУ «КОЗАК МАМАЙ», ПОЧАТОК ХХІ СТ. ХУДОЖНИК ОРЕСТ СКОП

- 3 Прочитайте перелік тверджень про українське козацтво (джерело 7). Які з цих тверджень збігаються з вашими уявленнями про козаків та зображеннями джерела 6? Які з тверджень виявилися для вас несподіваними чи хибними? Чому?
- 4 Як ви можете перевірити історичну правдивість як зображень, так і тверджень?
- 5 Співвіднесіть пояснення джерела 8 з окремими твердженнями з переліку уявлень (джерело 7). Як ви думаєте, чому публікація має назву «Міфи

про козацьке військо»? Які історичні докази автор статті надає у поясненнях?

6 Навіщо і чому розповсюджуються ці історичні міфи? Яку роль у ставленні до минулого України вони відіграють? Чому саме останнім часом такі міфи набули популярності?

7 Обґрунтуйте, чому історичні міфи, навіть «позитивні», треба спростовувати?

Джерело
<https://osvitoria.media/opinions/chy-nosyly-kozaky-sharovary-6-mifiv-pro-kozatske-vijsko/>

ДЖЕРЕЛО 7. Перелік уявлень про козацтво з освітнього сайту «Освіторія».

- Шаровари — обов'язковий елемент козацького однострою
- Козаки не одружувалися
- Козаки — це втікачі, що намагалися уникнути кріпацтва та панщини
- Козаки тільки те й робили, що воювали та в походи ходили
- Козаки не здатні до організації, вони виключні анархісти
- Козаки — це всього-на-всього зграя розбишак

ДЖЕРЕЛО 8. Зі статті «Чи носили козаки шаровари: 6 міфів про козацьке військо».

1) Правда: У 17 столітті французький фахівець із картографії Гійом Левассер де Боплан завітав до України, щоб створити детальні мапи території. Подорожуючи містами, Гійом де Боплан докладно документував географічні особливості України, а також зафіксував культурні аспекти місцевого населення. Свої спостереження автор опублікував у роботі «Description d'Ukraine...» (опис України), де згадав й про вбрання козаків. Однак замість шароварів йшлося про кальсьони (d'un caleçon) — вузькі полотняні штани. Помилка утворилася внаслідок хибного перекладу з французького, а згодом образ романтизувався в народі та літературі. На тогочасних гравюрах нескладно роздивитися справжній одяг козаків. До того ж воювати у широких шароварах було б зовсім не зручно.

2) Правда: Концепція анархізму зародилася значно пізніше епохи козацтва, але й це не є ключовим фактом у спростуванні міфу. Козацькі території ніколи не були звичайним степом із безладними ватагами. Там панував порядок з ознаками державності ще задовго до офіційного визнання Війська Запорозького. До наших днів збереглося найбільше даних про організацію держави у останні періоди її існування, проте історики визнають, що сформувалася вона значно раніше і спиралася на давні традиції. Наприклад, елементом сваволі, з легкої руки Пантелеймона Куліша, стали вважати Чорні ради, або ж згадаймо готовність козацького війська видати свого ватага, якщо він призвів їх до поразки.

3) Правда: Існує багато теорій щодо походження козаків, але об'єднує їх те, що процес формування козацтва був геть не таким простим, як

його зобразили у підручниках історії. В тій же збірці «Усне оповідання колишнього запорожця...» козак Микита Корж згадує: «Коли саме й за яких часів започаткувалося Запорозжя, достовірно стверджувати не можу. Та коли мої пращури знайшли осідок у цьому краї, у тій порі воно вже існувало. В усних переказах прадіда, діда й батька мого дійшло й до мене свідчення, що ті запорожці у давнину називалися козарами.» Уривок підтверджує, що козаки не вважали себе втікачами, натомість вказували на давнину власного походження. Втікачі від кріпацтва одно-значно також були серед козаків, але не забуваймо й про представників вищої верстви населення у лавах козацтва: за офіційними даними, першу Січ збудував саме князь Дмитро Байда Вишневецький.

4) Правда: Цей міф — приклад московської пропаганди. Насправді козаки були високопрофесійною армією, що доводить незліченна кількість успішних битв. Козаки воювали максимально пристосовуючись до ворога, його тактики та географії поля бою. Бій під Хотиним, де об'єднаній польсько-козацькій армії протистояла потужна турецька, показує — коли ворог переважав кратно у вогневій силі, козаки застосовували тактику шанців (окопів та траншей). У протистоянні під Батогом ворог збудував завеликий табір, чекаючи підкріплення, у відповідь українські воїни проводили атаку з усіх сторін, використавши роззосередженість сил. Майстерність війська Запорозького вкотре довела битва під Конотопом — московське військо обложило місто в облогу, в той час козаки скористалися сприятливими погодними умовами та загнали противника в болота.

5) Правда: Катеринославський архієпископ Гавриїл познайомився з козаком Микитою Коржем, який, всупереч своєму віку, був достатньо жвавий і оповів історії свого життя. Ці розповіді були занотовані Гавриїлом і збереглися як «Усне оповідання колишнього запорожця...» — єдине свідчення про козацтво, що було записане з вуст самого козака. Вже на перших сторінках книги Микита Корж передає свої спогади про весілля в Новому Кодаку, частині Кодацької фортеці на правому березі Дніпра. Він також згадує свою дружину, семеро синів, чотири доньки, вісімнадцять внуків і чотири правнуки. Підтвердження про звичну практику одруження козаків можна зустріти й у романі Миколи Гоголя «Тарас Бульба», де головний герой та лідер серед козаків — чоловік і батько двох синів.

6) Правда: Крім військового мистецтва, козаки були вправними господарями: вони займалися рільництвом, засіваючи розорані степи, вирощували худобу, розводили бджіл, рибалили. Хутір козака цілком був схожий на ранньокapіталістичне підприємство, що було здатне не лише забезпечити економіку Війська Запорозького, а й гарантувати високі статки власникові. Про розвинутість козацького господарства згадувалося й в «Description d'Ukraine...» (описі України) Гійома де Боплана: «Усі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед. Зрештою, правду сказати, вони взагалі розуміються на всіх ремеслах».

Вправа 3

- 1 Ознайомтеся з інформаційною довідкою про Валерія Бебика. Яку освіту має В. Бебик? Наскільки автор є компетентним у висвітленні історії України?
- 2 Чи достатньо цього джерела для того, щоби вирішити, чи варто довіряти судженням автора? Чому так / ні?

 За матеріалами Вікіпедії
<http://tinyurl.com/4xnb5vxd>

ДЖЕРЕЛО 9. Інформаційна довідка.

Валерій Михайлович Бебик, 1959 р. нар.,

Випускник факультету систем управління Київського політехнічного університету, працював інженером до 1984 р.

Політолог, соціальний психолог, журналіст, кандидат психологічних наук (1990), доктор політичних наук (1996), професор (2002), тимчасовий голова Громадської ради при Міністерстві інформполітики України (2015).

Семиразовий номінант на здобуття Шевченківської премії в категорії «Публіцистика».

Відомий серією публіцистичних статей та телепередач, присвячених історії України.

- Професор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (1997)
- Професор Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова (2006)
- Професор Вищої школи міжнародних відносин та соціальних комунікацій (Польща, Холм, 2014)
- Професор Національної академії державного управління при Президентові України (2017)
- Почесний професор Вищої соціально-економічної школи Варшави (2000)
- Почесний доктор Азербайджанського міжнародного університету (2001)
- Почесний доктор Україно-американського Вісконсінського університету (2001)

Автор 42 індивідуальних та колективних монографій підручників та посібників, зокрема — англійською і польською мовами. Підготував 8 докторів і 20 кандидатів наук.

Головний редактор українського наукового журналу «Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації» (2006), голова редакційної ради міжнародного журналу «Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińska czasopismo naukowe / Соціально-Гуманітарні Науки. Польсько-український науковий журнал / Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal» (2014).

Автор і ведучий освітньо-наукового проєкту «Цивілізація Incognita» телеканалу TONIS (2011–2017) — 130 фільмів.

Автор програми «З глибини тисячоліть» Першого каналу Українського радіо (1998–2017) — 900 радіопрограм.

- 3 Перегляньте відеоролик про походження назви «Україна» за версією В. Бебика <https://www.youtube.com/watch?v=Dupe5TySRvg>

<https://www.youtube.com/watch?v=Dupe5TySRvg>

- 4 Під час перегляду занотуйте факти, які наводить автор, та його умовиводи. Оцініть достовірність фактів, наведених у випуску.
- 5 Зверніться до друкованих та інтернет-видань, шкільного підручника для 7 класу щодо походження назви «Україна» та часу появи цієї назви в історичних джерелах. Проаналізуйте свій конспект. Порівняйте інформацію, яку наводить автор, з даними з інших джерел: історичних атласів, підручника, енциклопедії тощо.
- 6 Як ви вважаєте, хто є цільовою аудиторією матеріалу? З якою метою він був створений?
- 7 У чому звинувачують В. Бебика українські історики (Джерело 10)? Наведіть приклади виявлених вами у тексті історичних фейків.
- 8 Чому така міфотворчість є шкідливою?

ДЖЕРЕЛО 10. Уривок з відкритого листа науковців із сайту професійних істориків «Historians».

Редакційна колегія журналу «Археологія» змушена реагувати на численні звернення громадян і дати фахову оцінку фантастичним «концепціям» професора політології <В. Бебика>. «Історичні» пасажі В. Бебика просто неймовірні та через це непідвладні науковому аналізу. Висловлювані ним у радіоефірі «теорії» — на зразок «скіфо-трипільської цивілізації», «українського еллінізму, блідим відображенням якого є антична культура», «українського походження Христа, Будди й Чінгісхана»,

Джерело: <https://web.archive.org/web/20181212121538/http://www.historians.in.ua/in-dex.php/en/instituts-iji-istorichnoji-nauki-v-ukrajini/445-vidkrytyi-lyst-z-hurnalu-arkheoloh-ii-do-mas-media?tmpl=component&print=1&layout=default&page=>

«татаро-монгольської української держави» — то прояв найгіршого сорту наївного історичного примітивізму та дилетантства, якому підходить прислів'я «На городі бузина, а в Києві дядько» <...>. Чимало подібних неадекватних «відкриттів» цього «вченого» (до речі, інженера за освітою, кандидата філософських наук і доктора політичних наук, проректора університету «Україна», радника президента) пов'язано з топонімікою України. Приміром, він переконаний, що столицю Лівії м. Тріполі так назвали трипільські емігранти з України, єгипетські копти походять з України, бо тут є с. Коптилове, римський імператор Сулла — виходець із Посулля, засновники Риму Ромул і Рем — із м. Ромни на Сумщині, з Сумщини ж походять легендарні шумери або сумери, а перший фараон Єгипту Менес — з райцентру Мена на Чернігівщині, як і його землячка, знаменита «фараонесса» Нефертіті?! В одній з останніх недільних радіопередач В. Бебик вразив слухачів тим, що м. Мілет в Малій Азії — один із найактивніших пунктів грецької колонізації Північного Надчорномор'я — заснували вихідці з Мелітополя. Лукавий «політолог» не переймається тим, що Мелітополь став містом і отримав назву 1842 р., себто в новітні часи, а місто греків-ахейців Мілет відоме від XIV ст. до н.е.

Фантастичні оповідки В. Бебика — по суті, профанація науки, вони дискредитують не тільки державне радіо, але й усю країну. <...> А за кордоном це може бути оцінено як свідчення недорозвиненості історичної свідомості, невігластва «диких» українців...

Професор В. Бебик не єдиний міфотворець у галузі первісної історії. Столичні видання, радіо та телебачення повніться сенсаційними «відкриттями» на зразок: райдуга означає «дуга бога Ра», що свідчить про тісні зв'язки слов'янства з єгиптянами; Троя розміщувалася на березі Дніпра навпроти Києва, адже від того легендарного міста й походить назва мікрорайону Троєщина; Дарниця — це земля, подарована скіфоукраїнцям персидським царем Дарієм за стійкість, проявлену під час війни 514 р. до н.е.

Для нотаток

Розділ 3.2. Міфи у соціальних мережах

3.1. «Міфоборство» у сучасній Україні

3.2. Міфи у соціальних мережах

3.3. Робота з пропагандою й історичними фейками на уроках історії та в учнівських проєктах

– 1 –

Reuters Thomson Foundation, Україна: дослідження споживання та сприйняття медіаконтенту (2021). https://epim.trust.org/application/velocity/_newgen/assets/TRFUkraineReport_UKRAINE.pdf.

Соціальні мережі — дуже молоде явище у світі інформації, їм лишень трохи більш ніж 25 років. Утім, за цей час вони кардинально змінили світ. Попри те, що науковці, юристи та журналісти досі не дійшли згоди щодо того, чи можна їх вважати медіа, соцмережі відіграють визначальну роль у формуванні поглядів і ставлень сучасної людини.

Статистика свідчить, що традиційні медіа стрімко втрачають і підписників, і довіру. Водночас соцмережі стають основним майданчиком політичних ігор, маніпуляцій громадською думкою та поширення пропаганди. Після сумнозвісної передвиборної кампанії 2016 р. у США, за результатами якої до влади прийшов Дональд Трамп, масштаб поширення фейків у соцмережах перевищив усі очікування. Брутальне втручання Росії у вибори та маніпулювання виборцями підсвітили величезну проблему: натеper суспільство не може ефективно протистояти брехні й пропаганді, якщо вона подається «під правильним соусом».

Для нас як для істориків і освітян важливим є те, що саме соцмережі виступають основним майданчиком і для антиукраїнських інформаційних атак, і для розповсюдження «позитивних» міфів.

За даними опитування Reuters Thompson Foundation¹ 2021 року, щотижня користуються соцмережами 72% дорослих українців. Найпопулярнішими є Facebook, Viber та YouTube. Водночас, обираючи улюблене джерело новин, половина респондентів спирається на відповідність контенту особистим інтересам, 40% — на викладення новин, що відповідає їхнім цінностям і політичним поглядам. Ці дані підтверджують тезу про те, що довіра до інформації часто спирається не на логіку, а на емоції та власні переконання. Цим і користуються численні маніпулятори.

Механіка запуску фейку в соцмережах не надто відрізняється від «газетних качок» минулих століть. Щоби фейк чи то міф активно поширювали, визначають, на яку аудиторію він буде розрахований, які теми викликають у неї живий інтерес чи обурення, й укладають медіатекст таким чином, щоби викликати сильні емоції. Наприклад, у часи суспільних потрясінь чи то просто важких часів люди потребують підтримки ідентичності, приводів пишатися своїм народом, переконаності в тому, що правда на їхньому боці. Люди із задоволенням діляться унікальними історіями, тим, що викликає в них захват і здивування. Тому вони емоційно та некритично реагуватимуть на міфи, які породжують саме такі відчуття. На хвилі піднесення користувачі соцмереж активно ділитимуться медіатекстом. Що частіше він з'являтиметься у стрічці новин, то швидше перейде до категорії «загальновідомих фактів», з'явиться у медіа та закріпиться в колективній свідомості. Приміром, на

початку повномасштабного вторгнення роль такої підтримки зіграв Привид Києва. Хоча згодом автори цього міфу визнали, що створили його, щоби підтримати та надихнути українців, історія вже «пішла в народ» і час від часу спливатиме ще багато років. Імовірно, за десятиліття чи два Привид Києва може з'явитися в навчальних матеріалах як приклад реального пілота, який боронив Київ під час нападу.

Таких позитивних міфів чимало. Десятиліттями блукає друкованими та онлайн-виданнями легенда про конкурс, на якому українська мова нібито посіла друге місце за милозвучністю. Щороку користувачі соцмереж починають поширювати її напередодні Шевченківських днів, дня всеукраїнського диктанта тощо.

Ще одним прикладом створення начебто позитивного фейку є несправжня цитата Г. Сковороди: «Ми переможемо лише тоді, коли зрозуміємо, що за Україну треба не вмирати, а вбивати». З'явилася вона в 2015 році, а в 2017-му цю фразу почали активно поширювати в соцмережах. Станом на кінець 2023 року цитата розійшлася десятками освітянських пабліків, вона наводиться у презентаціях і конспектах уроків вчителів історії. Виявити її фальшивість можна, маючи навіть поверхові знання про українського філософа, або просто ввівши у пошук текст — буквально перше покликання спростовує цей фейк. Чому люди цього не роблять? Бо посилення на авторитетного автора негайно викликає довіру, а сам зміст повідомлення збігається з цінностями читача, надихає продовжувати боротьбу за визволення України, плекає патріотизм.

Якщо дописувач дізнається, що поширив позитивний фейк, то дуже рідко визнає помилку. Зазвичай у відповідь наводять аргументи на кшталт: «яка різниця, чия це цитата, якщо це те, що я відчуваю» або «неважливо, правда це чи ні, хто не підтримує, той не патріот!». Це дуже небезпечний спосіб мислення, адже він легітимізує поширення брехні, якщо це відбувається начебто з добрими намірами. Утім, неправда залишається неправдою незалежно від того, з яких причин її створили чи повідомили. Засмічення інформаційного простору фейками призводить до наступного кроку в аргументах — «історія це просто оповідки, їх перекручують як завгодно, правди ми ніколи не дізнаємося». Через цю шпарину суспільству згодують пропагандистські та просто злочинні матеріали, спрямовані на нищення української історії та підживлення зневіри, зневаги до власного минулого та культури.

Інший спосіб створити фейк, який широко розлетиться соцмережами, — викликати обурення, справедливий гнів чи жах. Ці відчуття провокують бажання поділитися страшною історією або просто дають відчуття вишості й доступу до секретних знань. Гнів, страх і обурення є дуже інтенсивними й «старими» емоціями. Вони десятки тисяч років допомагали нашим предкам рятуватися від небезпек. Тож і досі ми підсвідомо хочемо поділитися тим, що вважаємо неправильним, поганим тощо, щоби попередити інших членів суспільства і згуртувати їх для захисту. Дослідження «вірусних» медіатекстів свідчать, що користувачі частіше створюють контент, в якому вживають позитивну лексику, а от

– 2 –

J. P. Schöne et alia,
 “Negative expressions
 are shared more on
 Twitter for public
 figures than for
 ordinary users.”
PNAS Nexus. 2023,
 2 (7). <https://doi.org/10.1093/pnasnexus/pgad219>

– 3 –

S. Rathjea et alia,
 “Out-group animosity
 drives engagement
 on social media.”
PNAS Nexus. 2021,
 118 (26). <https://doi.org/10.1073/pnas.2024292118>;
 J. S. Stieglitz and L.
 Dang-Xuan, “Emotions
 and Information
 Diffusion in Social
 Media—Sentiment
 of Microblogs and
 Sharing Behavior.”
*Journal of Management
 Information Systems*.
 2013 29 (4), 217–47.

➔ ПОСТ У МЕРЕЖІ FACEBOOK ПРО РОЗСТРІЛЯНИЙ З'ІЗД КОБЗАРІВ

Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/23/Petlura-Pi%C5%82sudski_Winnica_1920_-_2.jpg

поширюють більше той, в якому використано негативну². Критикувати чи висміювати ефективніше, ніж хвалити й радіти, якщо дописувач прагне отримати якомога більше підписників і слави³.

Раз по раз, попри численні спростування, ширяться соцмережами історія про розстріляний з'їзд кобзарів. Начебто у 1930 році 337 незрячих кобзарів запросили взяти участь у «З'їзді народних співців Радянської України». Дорогою до Москви, де мав відбутися з'їзд, кобзарів вивели з вагонів і розстріляли, а їхні кобзи спалили. Хоча жодних документальних свідчень цьому немає, легенда живе вже пів століття — завдяки емоціям, які викликає: шок, співчуття, туга за знищеною культурною спадщиною, гнів і бажання помсти.

Підри́в рашистами Каховської ГЕС повернув на сторінки користувачів фейсбука, твітера, тіктока матеріали про знищення радянською владою ДніпроГЕСу під час відступу армії в 1941 році. Зазвичай користувачі наводили дані про 100 тисяч загиблих (а дехто й більше), хоча історики називають у п'ять разів меншу кількість жертв. Зауваження щодо перебільшення кількості загиблих дописувачі зустріли бурхливим обуренням: начебто це є виправдовуванням дій радянської армії. Тобто, чия історія звучить трагічніше, той і патріот, а отже, правий за замовчанням. Знову ж таки, жодні спростування від фахівців у будь-

яких медіа не набирають і десятої долі вподобайок і поширень, адже не викликають таких інтенсивних емоцій — ані гніву, ані викиду дофаміну через викриття прихованої правди.

Є ризик, що, борячись із фейками, ти закріплюєш і легітимізуєш цю думку. Люди найкраще сприймають агресивну боротьбу. Залучення аудиторії до емоційного негативу є вищим і приносить більше коштів та лайків», — каже Наталя Гуменюк, репортерка-міжнародниця і співзасновниця Лабораторії журналістики суспільного інтересу⁴.

Поширенням фейків про історію України активно займається російська пропагандистська машина. Вона продукує одночасно кілька потоків: для внутрішнього використання, спрямованих на українців і розрахованих на міжнародну аудиторію. Перші — переважно жахачки, створені для знелюднення ворога, щоб виправдати вторгнення перед власним населенням. Мабуть, усі пам'ятають «мальчика в трусіках», якого начебто розіп'яли українські військові в Слов'янську. Цю брехню поширювали за допомогою федерального телебачення, а вже звідти цей і подібні сюжети почали плодитися по різноманітних пабліках і майданчиках у мережі.

Міжнародній аудиторії Росія прагне розповісти «правду». Тобто це матеріали, які подаються під соусом «справжньої історії». Далеким від східноєвропейських реалій споживачам розповідають, що України не існує, бо її ніколи й не було, Херсонес — російський, Київ — російський, і взагалі Росія просто рятує російськомовне населення. Ще з часів Помаранчевої революції живе теза про те, що Україна — це американський проєкт, повністю керований і фінансований із Вашингтона. Не гребують пропагандисти й «викриттям» українського нацизму — з яким, власне, й борються.

Наведені вище приклади є не надто складними для перевірки — навіть поверхневий кількахвилинний пошук викриває брехню. Вони добре працюють для тих, кому лінє розбиратися в нюансах далекої війни, й для тих, хто вже перебуває під впливом російського мороку.

А от в Україні ситуація дещо складніша. Звісно, і ми отримуємо свою порцію цих оповідок. Однак маємо ще й більшу проблему — тиск на наші болючі місця. Упродовж тривалого часу значні частини нашої історії замовчувалися чи й забріхувалися, тому зараз чимало людей не мають достатньо інформації, щоби самостійно сформувати власну позицію. Тож пости у фейсбуці, відео на Youtube тощо заповнюють цей простір потрібними Росії наративами. Десятки акаунтів детально пояснюють, чому Крим завжди був російським, а Донбас і поготів, чому Новоросія була, є і буде, викривають «фашистів» часів Другої світової та проводять кривенькі паралелі з сьогоденням. Щороку напередодні дат, пов'язаних із Другою світовою, проросійські акаунти починають пости-ти фейки про велич Сталіна (і про те, що він створив всю індустрію в Україні), про те, як добре жилося українцям за СРСР (з пропозиціями «повернути» збудовані житлові масиви та інфраструктуру). У ці міфи

— 4 —

Х. Семерин, «Соцмедіа проти медіа.»
Media Lab. 29 листопада 2021. https://medialab.online/news/social_vs_media/

легко вірять старші люди, для яких ті часи асоціюються з молодістю, і підлітки, для яких «совети» — це вже старовина, яку, звісно, можна романтизувати.

Боротися з історичними міфами в соцмережах неймовірно складно. Адже в коментарях факти й логіка завжди програють емоціям. Окрім цього, варто враховувати й такий важливий фактор, як робота алгоритмів. Завдання будь-якої соцмережі — якомога довше втримувати користувачів на платформі, щоби вони побачили якнайбільше реклами. Цілі армії психологів і соціологів працюють, аби ми гортали стрічку в ліжку, під час сніданку, в тролейбусі, у черзі й під партою на уроці. Привчають нас до цього через інтерес і так звану «дофамінову залежність» — отримання маленької дози цього гормону завдяки завершенню певної дії (прочитали пост, подивилися відео чи зображення, почитали коментарі). Дуже спрощено, дофамін відповідає за бажання, мотивацію до дій та задоволення. Тож алгоритм має показувати вам контент і рекламу, що відповідають вашим інтересам та уподобанням.

Що краще він це робить — то більше ви сидите в соцмережі. Що більше сидите — то краще алгоритм розуміє, що вам пропонувати, й дедалі щільнішою стає ваша інформаційна бульбашка. Ви не побачите у стрічці повідомлень користувачів, які не поділяють ваші цінності, світогляд і погляди. Як ми вже зазначали, більшість людей воліють отримувати новини на основі їхніх уподобань, а не відібрані професійними журналістами як важливі. У такий спосіб виникає інфосесвіт, де кожен може знайти правду, яка йому подобається⁵.

Як наслідок, створюється викривлена картина світу, в якій «усі думають, як я, отже, я правий». Якщо користувач стикається з відмінною думкою чи інформацією, що не відповідає його / її переконанням, автор контенту автоматично стає ворогом. Скажімо, повідомлення про перебільшення кількості жертв Голодомору деякі користувачі сприймають не як пошуки правдивої та точної інформації, а як підривну антиукраїнську діяльність. Перша емоційна реакція не дає можливості почати працювати критичному мисленню.

Останні кілька років викрили ще одну небезпеку використання соцмереж як основного джерела інформації. Натепер пропагандистські матеріали, історичні фейки та кампанії можуть з'являтися взагалі без участі живих людей — за допомогою ботів і штучного інтелекту. Вони за лічені хвилини створюють фальшиву інформацію, згенеровану на базі справжніх джерел, і поширяють її для потрібної аудиторії⁶.

Хоча середній рівень медіаграмотності українців постійно підвищується (з 55 до 81% з 2020 до 2022 року), досі лише трохи більше половини наших співгромадян спроможні виявляти спотворений контент. Та кож на рівень медіаграмотності істотно впливають вік і рівень освіти⁷. Чи допоможе підвищення обізнаності щодо пропаганди та її методів у перспективі побороти пропаганду? На жаль, ні. Сучасне суспільство знає про методи та способи маніпуляції інформацією та її сприйняттям в рази більше, ніж 100 чи 200 років тому. Однак на результативність інфовкидів, пропагандистських кампаній і довіру до історичних міфів

– 5 –

M. Norman, "Whoever wins the US presidential election, we've entered a post-truth world. There's no going back now." *Independent*. 8 November 2016. <http://www.independent.co.uk/voices/us-election-2016-donald-trumphillary-clinton-who-wins-post-truth-world-no-going-back-a7404826.html>

– 6 –

J. Fox, "Fake news" – the perfect storm: historical perspectives." *Historical Research*. 2020, 93, (259).

– 7 –

K. Langin, "Fake news spreads faster than true news on Twitter – thanks to people, not bots." *Science*. 8 March 2018. <https://www.science.org/content/article/fake-news-spreads-faster-true-news-twitter-thanks-people-not-bots>

це істотно не впливає. Так стається, власне, через людську природу. Дезінформація на певному рівні задовольняє наші потреби — розважає, вражає, підтримує думку, підгодовує і виправдовує тривожність і гнів тощо. Статистика доводить, що твіти, які містять фейки, розлітаються мережею у шість разів швидше за ті, в яких наведена правдива інформація — і це без участі ботів⁸. Користувачі роблять це самостійно. Якщо певна інформація починає активно розходитися, навіть значна кількість коментарів, що її спростовують, не спонукає інших користувачів критично ставитися до початкового повідомлення — знову ж таки, через переважання емоційної реакції над зваженим оцінюванням.

Усі ці фактори стали серйозною проблемою для поколінь Z та альфа — тих, хто народився в цьому столітті. Для наших учнів важливими в отриманні інформації є персоналізований досвід, зручність споживання та миттєве винагородження. Це робить підлітків легкою здобиччю для маніпуляторів — вони більше повірять популярному і харизматичному блогеру, ніж ґрунтовній статті, з більшою ймовірністю подивляться коротке відео, ніж досліджуватимуть питання, і швидше пристануть на думку більшості однолітків, ніж відстоюватимуть власні переконання⁹.

Ефективне навчання школярів протистоянню маніпуляціям має складатися з трьох компонентів:

1. Якісне викладання історії. Учні мають не просто пам'ятати факти й дати, а розуміти загальний контекст, причини та наслідки подій, мати хоча би базові уявлення про історію культури, мистецтва, повсякдення, вміти зіставляти лінії часу різних країн чи різних масивів інформації. Це перший кордон «чекайте, щось тут не так» під час оцінювання інформації. Розвивати усвідомлення зв'язків можна простими запитаннями. Чи міг простий солдат, поранений під Верденом, отримати в шпиталі антибіотики? Чи міг (теоретично) український кріпак покататися на метро? Чи прасували одяг дівчата, які працювали у перших мануфактурах? Навичка зіставляти, порівнювати та аналізувати наведену інформацію допоможе принаймні запідозрити можливість фальсифікації.
2. Медіаграмотність як обізнаність. Це, власне, те, про що йшлося вище — знати, хто, як і навіщо спотворює інформацію, де більше шансів зустріти фейк тощо.
3. Медіаграмотність як сукупність навичок перевірки та критичне мислення. Це чи не найскладніше завдання. Учні мають навчитися перевіряти факти, тексти, першоджерела, фото- та відеоматеріали, інші джерела інформації й самостійно робити висновки щодо їхньої повноти та достовірності.

– 8 –

Digital News
Report 2023. Reuters
Institute, University
of Oxford. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2023>

– 9 –

Digital News
Report 2023. Reuters
Institute, University
of Oxford. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2023>

Завдання для учнів

Завдання 2–1. «Міфи у соціальних мережах»

Коментар для вчительства

Вправи цього блоку продовжують пізнавальну діяльність учнів, спрямовану на розвиток критичного мислення, розуміння контексту суспільних реакцій та поглиблення медіаграмотності. Сучасні підлітки проводять багато часу в соціальних мережах, задовольняючи насамперед потребу в комунікації та набутті ідентичності через належність до різноманітних спільнот, які формуються навколо тих чи інших уподобань, цінностей чи сюжетів. Можливості сучасних соціальних мереж укупі з можливостями штучного інтелекту генерувати зображення та тексти створюють нові засоби емоційного впливу і мають прямий вплив на формування картини світу. Отже, для набуття вміння інтелектуального спротиву маніпуляціям потрібно наводити приклади не лише відверто негативної інформації з мовою ворожнечі, а й умовно «позитивних» тверджень чи реакцій, які експлуатують болючі для суспільства теми.

Мета виконання завдання — надати можливість розглянути феномен соціальних мереж як інструмент розповсюдження сфальсифікованої інформації, створення групових стереотипів та групування людей навколо чутливої тематики.

Обов'язкові результати навчання за державним стандартом:

- **ГІО 3.1.** Добирає джерела історичної та суспільно значущої інформації.
- **ГІО 3.2.** Аналізує та синтезує історичну та суспільно важливу інформацію.
- **ГІО 3.3.** Визначає достовірність історичної та суспільної інформації.
- **ГІО 4.2.** Добирає та оцінює аргументи.
- **ГІО 4.3.** Інтерпретує факти, явища, процеси з минулого і сучасного; формулює судження, гіпотезу.
- **ГІО 6.3.** Осмислює зв'язки між минулим і сучасним громадсько-політичним життям.

Базові знання за державним стандартом:

- Людина і суспільство: взаємодія людей, інтереси й цінності, ідентичність та гідність людини; патріотизм; конфлікти та їхнє розв'язання.
- Людина і світ уявлень та ідей: світогляд і цінності, ідентичність та основи її формування; історія ідей, ідеології та їхній вплив на людину і суспільство; образи минулого, теперішнього і майбутнього в суспільній думці.

Орієнтовні теми за навчальними програмами:

Вправа може бути використана на уроках історії України у 8 класі під час вивчення розділу 5 «Україна та ранньомодерні імперії XVIII ст.» та у темі 6.6. інтегрованого курсу «Україна і світ» для 11 класу «Російсько-українська війна: імперський геноцид в Україні». Для цієї ж теми можна використати вправу 1 як ілюстрацію реакції суспільства на гібридну війну та як приклад змін у колективній самосвідомості українців¹.

Також обидві вправи можна використати на уроках громадянської освіти у 10 класі під час вивчення розділу 5 «Світ інформації та масмедіа». При виконанні вправ важливо підкреслювати учням і ученицям емоційну складову подібних дописів, «гру на почуттях» певної групи людей з одночасною повагою до думки інших та неприпустимості «мови ворожнечі» у подібних обговореннях.

Компетентнісний потенціал: вільне володіння державною мовою, громадянські та соціальні компетентності, інформаційно-комунікаційна компетентність.

Орієнтовний час для виконання: 15–20 хв.

– 1 –

Див. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/Istoriya-Ukrayina.i.svit-Intehrovanyy.kurs.30.09.2022.pdf>
C.56

Для нотаток

Вправа 1

- 1** Хто такий Григорій Сковорода? Наскільки великий вплив можуть мати на читачів його висловлювання? Чому?
- 2** Розгляньте візуальне джерело 1. Які почуття воно викликає? У зв'язку з якими подіями сучасної історії України воно виникло? Яке послання несе це зображення разом із цитатою?
- 3** Наскільки ймовірним є авторство Григорія Сковороди саме цього висловлювання? Чому ви так вважаєте? Чому ці слова приписують різним відомим українцям?
- 4** Яке ставлення дописувачів до спроби заперечити авторство цього висловлювання Григорієм Сковородою? Про що це свідчить? Як ви думаєте, чи мають ці дописувачі історичну освіту? Чого більше у наведених реакціях дописувачів: ставлення до минулого чи ставлення до сучасного України?
- 5** Які державні органи також поширювали цю цитату, приписувану Григорію Сковороді (джерело 3)? Як гадаєте, з якою метою? Як ви ставитеся до того, щоб заради доброї мети використовувати неперевірену або навмисно перекручену інформацію?
- 6** Як ви розумієте заклик: «Не постіть фейкових цитат, навіть якщо вони підтверджують ваші погляди»?

Для нотаток

← МЕМ ІЗ МЕРЕЖІ FACEBOOK ЗА 23 СІЧНЯ 2017 РОКУ

Джерело: https://www.facebook.com/ridna.u/photos/a.1027044870710036/1303211959759991?locale=fi_FI

 Корнієнко Володимир
А мені байдуже, що ви не знайшли епістолярій. Він міг це усно сказати комусь.
Головне що це ПРАВДА
навіть якщо він такого й не казав

 Yevhen Kyrylenko
Хай і не Сковороди, але слова правильні! Українці дуже терплячі, чим і користуються усі негідники!

7 г. **Нравится** **Ответить** 3

 Oleg Drala
так Золоті слова!

 Tetiana Chernyshenko
А ви всі мотиватори так детально розбираєте, чи тільки ті, де про вбивства росіян? Яка різниця, хто це сказав, якщо це єдине, що рятує Україну.

 Tanya Prusova
Важливе не джерело, а резонанс. Коли вислів має відгук в душі - його поширюють.

 Івасенко Олександра
Цю цитату кому тільки не приписують: і Сковороді, і Бандері, і Шевельову, і Донцову.
26 нед. **Нравится** **Ответить**

← ДОПИСИ КОРИСТУВАЧІВ FACEBOOK ПІД ЗОБРАЖЕННЯМ

Джерело: <https://www.facebook.com/notaenota1/posts/pfbid038EyGzLoNqC2DtwhkWEePbPgfmFUQbZF2jzFdb97LmPat8U6AzmaMb3sVJ>

ДЖЕРЕЛО 3.

Допис на сторінці освітнього ресурсу НотаЄнота у соціальній мережі FB від 18 грудня 2023 року.

Любов українців до фейкових цитат, які підкріплюють їхні погляди, можуть перемогти тільки картинки, згенеровані штучним інтелектом у додатку, який збирає дані.

На десятках освітніх ресурсів, сайтів різного штибу — та що там говорити, — навіть у зверненні ГУР Григорію Сковороді приписують слова «За Україну треба не вмирати, а вбивати». Гарна фраза. Але він такого ніколи не говорив і не писав.

Ми шукали цю цитату Григорія Сковороди у збірках його творів ось тут <http://litopys.org.ua/skovoroda/skov.htm> Не знайшли. Звісно, бо Григорій Савич такого не говорив.

Письменник Іван Андрусяк в «Українському тижні» зазначає, що слово «Україна» в писаннях Григорія Сковороди вжите лише двічі: в притчі «Убогий Жайворонок» та в листі до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 року. <https://cutt.ly/qwSxaBbm>

Та й загалом, ті, хто цитують цю фразу, приписуючи її Григорію Сковороді, явно не вчили літературу у школі, адже мислитель був релігійною людиною і в його творах немає закликів вбивати.

Не постіть фейкових цитат, навіть якщо вони підтверджують ваші погляди.

Джерело
<https://www.facebook.com/notaenota1/posts/pfbid038EyGzLoNqC2DtwkhWEePbPgfmFUQbZF2jzFdb97LmPat8U6AzmaMb3sVJntvS2xsl>

Для нотаток

Розділ 3.3. Робота з пропагандою й історичними фейками на уроках історії та в учнівських проектах

3.1. «Міфоборство» у сучасній Україні

3.2. Міфи у соціальних мережах

3.3. Робота з пропагандою й історичними фейками на уроках історії та в учнівських проектах

Викладання історії в усі часи було пов'язане з викриттям (або навпаки, нав'язуванням) пропаганди та боротьбою з історичними міфами. Сама сутність історичного знання як знання плинного передбачає постійну готовність і дослідника, і вчителя включати до картини світу нові дані, факти та інтерпретації.

Утім, у XXI столітті потік інформації та дезінформації став настільки щільним, що плисти в ньому майже неможливо. Уміння виявляти маніпуляції, фейки та пропаганду стало базовим.

***порівняйте це із впливом пропаганди та алгоритмами визначення такого впливу, які наведені у розділі 1.1.**

Хоча натеper на вивчення історії та громадянської освіти виділено не так багато годин, новий ДСБСО передбачає опанування учнями навичок виявлення неправдивої інформації, пропаганди та маніпуляцій (визначає достовірність історичної та суспільної інформації [ГІО 3.3], визначає придатність отриманої інформації для добору аргументів за допомогою вчителя [6 ГІО 4.2.1–1], розпізнає тенденційну інформацію [9 ГІО 4.2.2–1])¹. Хоча розвивати медіаграмотність можна у межах багатьох шкільних предметів, на громадянську та історичну освітню галузь покладається найбільша відповідальність. Дату битви під Жовтими Водами 95% учнів забудуть, щойно отримають атестат. А уміння критично сприймати інформацію, розрізняти факти та міфи, виявляти пропаганду залишиться з ними назавжди.

Пропаганда у шкільному курсі історії може стати предметом дослідження та інструментом для опанування навичок фактчекінгу (перевірки фактів), критичного мислення та аргументування. Водночас певні пропагандистські наративи чи історичні міфи можуть потрапляти до навчальних матеріалів випадково. Найчастіше це стосується так званих «позитивних» міфів про українську історію, які можна зустріти і в підручниках, і в розробках уроків, і в численних відеоматеріалах із соцмереж.

Історія України настільки складна й насичена, що виявляти міфи й упередження можна на матеріалі майже будь-якої теми. Трипільці, козаки, січові стрільці — буквально на кожному кроці можна зустріти десятки міфів і фальсифікацій. Для їхнього виявлення потрібно працювати з різноманітними джерелами: історичними та сучасними текстами, зображеннями, документальними

– 1 –

Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898 “Про деякі питання державних стандартів повної загальної середньої освіти.” <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyakipitannya-derzhavnih-standartiv-povnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osviti-i300920-898>

фільмами різних періодів, свідченнями очевидців, повідомленнями в соцмережах тощо.

Працювати з джерелами можна як напряду — пояснюючи, чому певна інформація не є правдивою, так і опосередковано — пропонуючи учням самостійно з'ясувати факти. У другому випадку в підготовленому класі бажано пропонувати до перевірки кілька фрагментів, які містять і правдиву інформацію, і фейки. Звертаємо вашу увагу, що працювати є сенс саме з підготовленими матеріалами. Завдання типу «знайти інформацію в Інтернеті» не є ефективним для аналізу джерел, оскільки потребує добре відпрацьованої навички пошуку й верифікації даних. Зазвичай учні йдуть шляхом найменшого спротиву й використовують інформацію з першого сайту, який їм трапиться, або Вікіпедії.

У базовій школі оптимальним способом роботи з міфами та фейками є підготовка *пакетів матеріалів*. Такий набір має містити джерела, порівняння яких дає можливість самостійно дійти певного висновку або принаймні зробити це за допомогою системи запитань і завдань. Пакети мають бути невеликими за обсягом. Це може бути одне джерело, що містить неправдиву інформацію, і два-три, що дають можливість встановити факти й зробити коректні висновки. Головне, простежити, аби наданих додаткових матеріалів було достатньо для аналізу основного джерела.

Наприклад:

Завдання: переглянути відео, в якому майстрині виготовляють скляні бусини, запевняючи, що вони є копією трипільських і виготовлені за трипільськими технологіями. Довести правдивість чи хибність твердження.

Підготовка: для з'ясування (і обґрунтування), правда це чи ні, учні отримують:

1. Завантажене відео².
2. Уривок зі статті «Трипільська культура» з Енциклопедії історії України³.
3. Уривок зі статті «Трипільська культура залишається суцільною загадкою»⁴.
4. Зображення знахідок (наприклад, звідси)⁵.

Щоби виконати завдання, учні мають з'ясувати, якої інформації їм бракує для висновків, і знайти її в наданих джерелах.

Можна ускладнити завдання: після перегляду відео й формулювання запитань до нього вчителем, учні виконують самостійний пошук додаткової інформації. Однак для цього вони вже мають володіти навичками оцінювання правдивості джерела й експертності автора. Вони можуть піти різними шляхами: дізнатися, чи виготовляли трипільці скляні прикраси, або коли на європейських теренах розвинулося гутництво тощо.

– 2 –

<https://vm.tiktok.com/ZMM1woNG5/>

– 3 –

<http://tinyurl.com/ntrjdu3f>

– 4 –

<https://www.radiosvoboda.org/a/28807991.html>

– 5 –

<http://tinyurl.com/2m2ajj8v>

Варто зазначити, що, попри позірну простоту завдань такого ґатунку, в учнів можуть виникнути складнощі. Залежно від рівня сформованості читачкої компетентності, проблеми можуть виникати як зі з'ясуванням фактів, так і з формулюванням аргументів і цитуванням джерел. Проте це не привід відмовлятися від аналітичних завдань. Натомість починайте на крок раніше: буквально з пошуку підметів і присудків у реченнях для розуміння змісту, з надання прикладів можливих запитань чи аргументів і виконання завдання за шаблоном. Зазвичай учні доволі швидко опановують новий формат роботи. Надалі вам буде легше опрацьовувати з ними складні теми, навіть не пов'язані з виявленням пропаганди.

У старших класах учні вже здатні самостійно працювати з текстами й критично оцінювати їхній зміст. Тому в разі виявлення міфу доречними будуть додаткові запитання для аналізу, наприклад, чому автори вирішили долучити певну інформацію для вивчення відповідної теми, який позитивний та негативний вплив може мати цей міф на суспільство тощо. Цікавим напрямом для самостійного аналізу є порівняння тексту підручника, що його учні використовують на уроці, з підручником радянських часів, якщо вдасться його знайти⁶. Такий спосіб осмислення тексту дає можливість виявити елементи радянської пропаганди без тривалої підготовки.

Згадані завдання на аналіз пакетів документів цікаві, але потребують значних зусиль на підготовку і принаймні пів уроку на виконання. Простіший спосіб тренувати навичку аналізувати матеріали — це надання учням для роботи одного джерела. Вони мають його вивчити та, залежно від змісту, сформулювати перелік запитань, потрібних для перевірки достовірності наведених у джерелі даних, виявити неправдиву інформацію на основі уже наявних знань, порівняти зі змістом підручника тощо. Якщо знайти джерело, яке б відповідало темі уроку, не виходить, його можна створити. Напишіть (або зверніться по допомогу до штучного інтелекту) уявний лист від одного історичного діяча іншому, складіть текст-оповідь із навмисними помилками тощо (пам'ятайте, що учні заздалегідь мають знати, що працюють з несправжнім документом).

Готуючи такі матеріали чи розробляючи тему для майбутнього шкільного дослідження, варто пам'ятати про так звану пастку очевидності. Сучасні учні буквально виросли в іншому світі. Вони дивляться інші фільми, читають інші книги, їхнє телебачення різко відрізняється від радянського. Відповідно, їхні фонові знання та розуміння контексту дуже відрізняються від тих, які мають дорослі. Те, що видається очевидним вчителю, для них може просто не існувати. Тому є сенс заздалегідь провести розмову чи запропонувати коротко записати, що учні знають про певну тему чи період, на дуже загальному рівні. Виявлені провали варто заповнити або надати допоміжні матеріали. Наприклад, дослідження побуту українських міст на зламі XX–XXI століть (овіяного чималою кількістю фантастичних уявлень) неможливе без розуміння загального контексту — індустріальної революції, бурхливого розвитку

– 6 –

Деякі підручники можна знайти онлайн на російських ресурсах, однак зазвичай тільки російською мовою. За бажання, можна перекласти кілька цитат, які відповідають темі уроку, та запропонувати порівняти їх із текстом підручника учнів.

культури й мистецтва цього періоду, зрештою, ролі міст в імперіях, до яких вони належали.

Якщо учні впевнено володіють контекстом, можна піти далі й поміркувати, чому виник той чи інший міф і яким суспільним запитам / потребам він відповідав / відповідає.

Працюючи з контрверсійними чи чутливими темами, варто заздалегідь продумати всі можливі точки зору. На сприйняття інформації та ставлення до неї неминуче впливатимуть і позиція вчителя / учня та його / її упередження. Щоб уникнути зайвих суперечок і конфліктів, є сенс без страху скласти список усіх можливих обмежень сприйняття вчителя та учнів, пов'язаних із розглядом конкретних тем, аби звертати на них увагу під час роботи й вносити виправлення. Зверніть увагу, що тут не йдеться про переконування чи примус змінити «неправильну» думку. Це відбудеться саме собою, якщо людина матиме достатню кількість інформації та матеріал для роздумів. Або не відбудеться, і вплинути на це на уроці неможливо. Найважливішим у такому разі є представлення іншої позиції, іншого погляду, інтелектуальна праця з пошуку аргументів та повага до думки, досвіду й цінностей іншого / іншої.

Нижче наводимо алгоритми, які допоможуть швидше та якісніше перевіряти інформацію, виявляти ознаки пропаганди та викривати фейки.

Перевірка достовірності джерела

Перш ніж братися до алгоритмів перевірки, хочемо застеретти від надмірності. Важливо навчитися виокремлювати, що саме потрібно перевірити в конкретному випадку. Перевірка всього одразу не допомагає швидше виявити правду, а призводить до фрустрації й перевантаження. Як наслідок, виникає ризик формування світогляду «всієї правди ми не знаємо», бо розібратися занадто складно. Тому під час опанування учнями алгоритмів пошуку й перевірки інформації звертайте їхню увагу на вибір оптимального шляху дослідження.

– 7 –

Див. детальніше про домен: <https://hostiq.ua/ukr/info/what-is-domain/>

Оцінювання сайту-джерела історичної інформації:

1. Назва домену⁷. Сайти організацій, наукових інституцій тощо називаються так само або принаймні впізнавано. Очевидно, що сайти в групі.gov (державні), .edu (освітні) з більшою ймовірністю міститимуть перевірену інформацію. А от персональний блог (наприклад, miyblog.blogspot.com) — це приватний майданчик, довіряти якому є сенс лише якщо ви точно знаєте власника й він є експертом саме з цього питання (не є експертом фізик, який виступає знавцем дошкільного виховання, спортсмен, що висловлюється щодо медицини, чи громадський діяч, що пише про історію на дозвіллі).

2. Кому належить сайт? Якщо це незнайома організація, варто зазирнути в розділ «Про нас» і переглянути назви інших матеріалів. Можливо, ця організація пропагує певні ідеї. В такому випадку матеріали можуть бути викривлені на підтримку цієї ідеї.

3. Зверніть увагу на лексику — вона має відповідати діяльності сайту. Скажімо, сайт наукової установи не міститиме заголовків на кшталт: «Шок! Кошмарна правда про моторошні археологічні знахідки!». Зловживання емоційно забарвленими прикметниками й зневажливими виразами може свідчити про заангажованість чи непрофесійність авторів. Приклади: «так звана «визнана науковою спільнотою теорія», «нікчемна гіпотеза», «бездарний науковець», «єдине у світі правдиве пояснення таємниці характерників».

4. За певних умов важливим може бути те, наскільки «живим» є сайт. Приміром, новина про неймовірне археологічне відкриття, яка раптом з'явилася після п'яти років мовчання, апіорі потребує перевірки в інших джерелах. Водночас гіпотеза, яку висунули 20 років тому, може бути давно спростована.

Оцінювання онлайн-матеріалу:

Загалом оцінка того, чи варто довіряти матеріалу, зводиться до запитань «хто це сказав», «чому», «кому» та «навіщо». Розглянемо детальніше:

1. Порівнюємо заголовок, підзаголовок і перше зображення (зазвичай воно виноситься в анонс у пошуку чи в перелік статей на сайті). Чи вони про те саме? Чи відповідає зображення змісту заголовка?

2. Перевіряємо текст заголовка на клікбейт⁸.

Якщо стаття не проходить перевірку на цьому етапі — закриваємо і не витрачаємо час на подальше розслідування. Якщо проходить — рухаємося далі:

3. Хто автор матеріалу? Якщо прізвище незнайоме, варто погуглити й звернути увагу не лише на те, чи взагалі існує така людина, а й на те, про що вона зазвичай пише.

4. Чи містить стаття посилання на інші ресурси? На які саме? Звертайте увагу і на якість, і на рік — монографія 1959 року могла бути чудовою і якісною, але відтоді, ймовірно, з'явилося чимало досліджень, що спростували, підтвердили чи уточнили наведені дані.

5. Оцініть разом сайт і статтю. Чи збігається стиль статті з загальним стилем сайту?

– 8 –

Click-bait (з англ. «приманка для «клікання») — заголовок, створений винятково для збільшення переглядів сайту. Зазвичай містить гучні заяви, емоційно забарвлену лексику, слова, написані заголовними літерами. Наприклад: «ШОК!!! Ви не повірите, яке кошмарне відкриття зробили вчені в катакомбах під Львовом!!!»

6. Застосуйте «правило табуретки» — вона не може стояти менше, ніж на трьох ніжках. Загальнодоступна інформація має бути присутня принаймні в трьох незалежних джерелах (їх потрібно перевірити за таким же алгоритмом). Зверніть увагу, що передрукування тексту іншим сайтом «не рахується». Наприклад, археологи зробили важливе відкриття. Якщо інформація про це міститься на сторінці блогера та скопійована звідти маловідомим сайтом про цікавинки — її правдивість є низькою. Якщо про відкриття написав статтю сам археолог, а також ще два наукових видання (або наукове видання та велика новинна компанія чи агенція) — правдивість висока.

7. На перший погляд, неочевидний, але надзвичайно ефективний спосіб перевірки інформації — це соцмережі. Шукайте згадки про автора чи факт у групах за інтересами. Якщо автор помилився, з високою ймовірністю хтось це вже перевірів до вас і навіть докази. Звісно, не можна довіряти цьому на сто відсотків, але коментарі інших людей можуть наштовхнути на ідею, де і як ще можна перевірити правдивість матеріалу.

8. Завжди шукайте першоджерело — хто і де першим написав про те, що ви перевіряєте. Доволі часто фейки виростають із бездумного повторення чужої брехні цілком поважними виданнями.

Додаткові зауваги:

1. Може так статися, що першоджерелом певної інформації вказане друковане видання, якого немає онлайн. У такому разі слід звернутися до бібліотеки чи архіву, не забувши при цьому пояснити учням, як ними користуватися.

2. Досліджуючи радянську та російську пропаганду, учні будуть вимушені звертатися до російського сегмента інтернету. Зробити це можна за допомогою VPN (зазвичай вони це вміють). Утім, дорослому варто провести певну попередню роботу щодо інформаційної гігієни. Російська пропаганда натеper є чи не найефективнішою у світі, й її витвори можуть здаватися надзвичайно переконливими. Тож учні мають усвідомлювати, що історичні розвідки, створені ворогом, дуже ймовірно виходять зі свідомо викривлених уявлень про історичний процес і мають на меті нав'язати своє бачення минулого максимальній кількості людей.

3. Першоджерела, що стосуються української історії, розпорошені по всьому світу. Часом варто пошукати документи в іноземних архівах, які вже відсканували й виклали у загальний доступ сотні тисяч документів. Заохочуйте учнів перевіряти матеріали в колекціях — наприклад, Національної бібліотеки Конгресу США⁹.

Вони можуть шукати документи й дані англійською мовою та користуватися перекладачем для перегляду іноземних сайтів чи пошуку іншими мовами.

Соцмережі

1. Перевірка повідомлення у соцмережах не надто відрізняється від перевірки будь-якого онлайн-джерела. Тут більшої ваги набирає перегляд коментарів. Звісно, вони можуть бути й винятково компліментарними, але якщо там наявна конструктивна критика — варто звернути на неї увагу.

→ МІФ «ВТЕЧА ІЗ СХІДНОГО БЕРЛІНУ». КАДР ІЗ ФІЛЬМУ "OGGI A BERLINO" ("СХІДНА ЗОНА, ЗАХІДНА ЗОНА").

Джерело: <https://without-lie.info/promify/top-5-istorychnykh-foto-iaki-narobyly-bahato-halasu-ale-vyiavylis-feykamy/>

2. Знову ж таки, потрібно перевірити надійність автора.
3. Щоб знайти, хто написав пост першим, шукайте за першими кількома словами повідомлення й сортуйте пости від найдавнішого.
4. Перевагою соцмереж у порівнянні з іншими джерелами інформації є можливість звернутися по уточнення до самого автора. Якщо він впевнений у тому, що його інформація правдива, він з готовністю надасть додаткову інформацію.

Зображення

1. Про те, як перевіряти зображення на справжність, є чимало інформації, тому не будемо на цьому зупинятися детально. Усе, що стосується перевірки будь-яких фото- та відеофайлів, підходить і для роботи з історичними джерелами.
2. Сайт tineye.com дає можливість з'ясувати, хто і як саме редагував світлинку. Якщо з неї прибрали особу, додали щось і т.д. — про це можна дізнатися буквально за хвилину.

3. Пам'ятайте, що джерело може бути справжнім, а підпис до нього — ні. Цей спосіб викривлення інформації використовується найчастіше, оскільки потребує найменше зусиль.

4. Знову ж таки, фото й відеоархіви, як українські, так і міжнародні, є онлайн і у вільному доступі.

Вікіпедія

Вікіпедія — біль вчителів в усьому світі. Мабуть, мільйони учнів щодня звертаються до неї заради швидкого доступу до інформації. Вікіпедія сама по собі, попри назву «вільна енциклопедія», формально не є достовірним джерелом знань. Будь-хто може створювати там статті й редагувати їх. Звісно, статті переглядають інші дописувачі, але це не гарантує якості. Чого тільки варті кілька тисяч статей, написаних вигаданою «шотландською» мовою, які для розваги впродовж 7 років натхненно створював американський підліток¹⁰. Але, попри проблеми, наведені вище, у Вікіпедії є й певні переваги.

– 10 –

https://en.wikipedia.org/wiki/Scots_Wikipedia#Controversy

1. У статтях на «великі» теми імена, дати й географічні назви зазвичай правильні.

2. Є цікаві зображення, які можна вільно використовувати.

3. Якісно написані статті містять посилання на джерела — звідки походить та чи інша інформація. Ними можна користуватися, щоби перевірити її правдивість (може бути так, що факти з джерела висмикнули з контексту чи навмисне перекрутили).

4. Іноді статті містять виправлення від інших редакторів із проханням надати джерело походження певних даних. Це — тривожний дзвіночок для подальшої перевірки.

5. Для пошуку інформації щодо контroversійної теми дуже корисним є порівняння статей, написаних різними мовами. Скажімо, статті, що стосуються війни Росії проти України, часом не просто відрізняються, а мають діаметрально протилежний зміст російською та українською мовами.

Підсумовуючи, Вікіпедія може слугувати трампліном для подальшої історичної розвідки.

Короткий глосарій

Винайдена традиція

Концепція, розроблена Еріком Гобсбаумом і Теренсом Рейнджером у книзі *The Invention of Tradition* (1983), описує штучно створені практики, яким свідомо наданий вигляд давніх традицій. За Гобсбаумом та Рейнджером, створення традицій є процесом ритуалізації звернення до певного минулого, що просуває ідею повторюваності минулого у сьогоденні. Винайдені традиції (ВТ) — це інституціалізовані, формалізовані традиції, головна мета яких — створити зв'язок із минулим, який є важливим фундаментом формування ідентичності та національної єдності. Прикладами ВТ можуть бути церемонії коронації британських монархів, шотландський кілт, календарні національні свята тощо.

Історичний міф

Міф як такий має два значення: (1) Стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот та (2) Щось вигадане, неіснуюче, фантастичне. Історики вживають його у першому значенні. Енциклопедія історії України дає таке визначення історичного міфу:

«Своєрідна, як правило, спотворена форма історичної свідомості, в якій конкретні знання й інтерпретації процесів, подій, явищ і фактів минувшини передаються за допомогою образів, символів, переказів, легенд та ін. (...) що сполучаються з вибраними, тенденційними елементами логіко-раціонального пояснення. Міф — первинна й найдавніша форма істор. мислення, в якій цілісне представлення минулого будується шляхом нерозчленованого поєднання реального з ідеальним. Визначальним чинником формування історичного міфу є відсутність критично-скептичних настанов щодо ставлення до «свого» образу / «своїх» образів минулого за родовими, етнічними, національними, соціальними, расовими, статевими, конфесійними, груповими, професійними чи іншими ознаками».

Водночас у сучасній публіцистиці цей термін використовується для позначення свідомо сконструйованих наративів, компіляцій (часто з перекручуванням або хибною інтерпретацією) фактів, спрямованих на досягнення певних політичних цілей.

Історичний наратив

Це оповідь, історія, в якій відібрані в логічній послідовності факти та судження, відповідно до поглядів автора / авторів. Загалом конструювання уявлень про минуле відбувається наративним

шляхом. Тобто ми розповідаємо якусь історію з нашого життя, з минулого, про минуле тощо, яка є чітко структурованою: має початок, середину та закінчення (висновок). Опис як такий (науковий аналіз, статистичний аналіз тощо) не є наративом, бо в ньому не відбувається зміни ситуацій і станів. У наративі важливо також те, як історія (story) структурована, тобто фабула та сюжет. Фабула — це схема оповідання, сюжет — це зміст дій, мотивів тощо. Структура історичного наративу може мати багато варіантів: прямий лінійний хронологічний сюжет (класичний), кільцевий (де все повертається до початку), ламаний (із флешбеками) і т.д. Теоретик історії та культури Гайден Вайт у своїй праці *«Метаісторія»* зазначав, що історичні наративи спираються на оповідну логіку і використовують літературні прийоми, навішуючи ярлики, використовуючи мову ворожнечі та метафори тощо. Саме мовні особливості й літературні прийоми розкривають мету наративу, його ідеологію, цінності оповідача та спосіб інтерпретації минулого.

Колективна пам'ять

Набір знань та уявлень про минуле, що підтримується та відтворюється певною спільнотою, впливає на формування ідентичності цієї спільноти та її членів. Термін вперше запропонований французьким соціологом Морісом Гальбваксом у 1920-х роках. Гальбвакс зазначав, що індивідуальні спогади формуються соціально-культурними контекстами або «рамками», на кшталт сім'ї, церкви і т.д. Колективна пам'ять є результатом соціальної взаємодії, що об'єднує індивідуальну пам'ять та колективні уявлення у межах спільного знання про час. Деякі дослідники надають перевагу поняттю «колективне пам'ятання», підкреслюючи змінність та плинність суспільних уявлень і знань про минуле. Критикуючи концепцію колективної пам'яті, Ян та Алейда Ассмани зокрема зазначають, що пам'ять виникає у процесі соціалізації, й хоча індивід «володіє» пам'яттю, ця пам'ять формується та постійно змінюється під впливом колективів.

Пропрацювання минулого

Поняття запропоноване німецьким філософом Теодором Адорно у статті *«Що означає «пропрацювання минулого»* 1963 року, що спирається на психоаналітичні підходи індивідуальної терапії. Під пропрацюванням минулого (ПМ) зазвичай мають на увазі критичний та раціональний аналіз подій та фактів, зокрема злочинів і травм, що суттєво впливають на сьогодення. Важливим у цьому понятті є можливість подолання негативних впливів минулих подій, їхніх наслідків та інтеграції цього минулого в колективну й індивідуальну пам'ять. Цей процес охоплює визнання помилок і злочинів, встановлення істини, створення умов для примирення і запобігання повторенню подібних подій у майбутньому. ПМ сприяє формуванню здорової суспільної свідомості та зміцненню демократичних цінностей.

Про авторів

Андрій Ферт, історик, доктор філософії, викладач Київської школи економіки. Координатор освітніх проєктів в українському офісі Інституту міжнародного співробітництва Deutscher Volkshochschul Verband (DVV International).

Антон Лягуша, кандидат історичних наук, академічний директор магістерської програми «Дослідження пам'яті та публічна історія», декан факультету магістерських соціальних та гуманітарних студій в Київській школі економіки, дослідник New School University Consortium (New York), викладав курси в Європі та США.

Ірина Костюк, методист кабінету координації впровадження НУШ, викладач кафедри суспільствознавчої освіти ЛОППО; співавторка державних стандартів для базової освіти, навчальних і модельних програм з історії та громадянської освіти, співавтор підручників та посібників для середньої школи, навчально-методичних посібників для вчителів з викладання історії, громадянської освіти, прав людини. Тренерка програм освіти з прав людини, розвитку критичного мислення, методики викладання у середній школі. Амбасадор Європейської асоціації історичної освіти EuroClio.

Марина Кафтан, співавторка Державних стандартів базової та профільної середньої освіти, модельних програм і підручників з історії та громадянської освіти, голова ГО «Медіана», медіатренерка, авторка курсів і тренінгів з медіаграмотності.

Наталя Шліхта, PhD, кандидат історичних наук, професор, професор кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», дослідниця соціорелігійної історії радянського періоду, історії радянського суспільства. Організаторка дослідницького проєкту «Радянське “я” і радянське “ми”».

Олександр Охріменко, кандидат історичних наук, викладач Київської школи економіки, доцент кафедри етики, естетики та культурології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, автор підручників та посібників, вчитель історії, правознавства та художньої культури кількох закладів середньої освіти і платформи «Всеукраїнська школа онлайн», методист та співавтор курсу «Крим — це ми» для платформи «Прометеус».

Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Дослідниця радянської соціальної історії, організаторка Всеукраїнського науково-теоретичного семінару «Повсякдення: візії та смисли».